

КЪУЛИЙЛАНЫ БОРИС

САРАЯКЪ КЪАЗЛА

(Роман)

Нальчик 1995

ОКЪУУЧУЛАГЪА. Бу алайсыз да кыйын заманда, бююн-бюгече да, кесин билдирип турган кечгюнчюлюк жарабызгъа катылганым ючюн кечгинлик тилейме. Бир он жыл мындан алгъа халкыбызны бушуулу тарихини бир юзюгюню юсюнден жазып башлагъан эдим. "Сараякъ кызла" - анда жашауубузну бир юзюгюн суратлайды. Сёзсюз, ол онюч жылны ичинде менден кёп кыйынлык кёргенле да болурла, анга мени бир тюрлю ишеклигим жокъду, болсада бизни ызыбыздан келгенле, миллет къаллай сынамадан ётюп, миллетлигин сакълагъанын, билирге керекдиле, деген мурат бла жазылгъанды.

Къулийланы Борис.

Гюрен тохтап тургъан чалбаш тауланы этегинде, мамырлыкъгъа термилип жашагъан тау элни, кюнлюм жанындан тар жолчукъ бла, бара эдиле эки таулу.

Бирлери - къарт Таусо, бири уа, аны эгечинден туугъан Мырзакъул эди. Бара эдиле ёрге баргъан жолчукъ бла. Мырзакъул артмакъ бла гырт туз кётюрюп, Таусо да аны ызындан, жаз башына кыйналып чыкыгъан кийиклени сууаплыкъларын алыргъа. Жыл сайын, жаз башы келирге, элчиле кийиклеге гырт туз, бичен эркин заманда уа бичен келтирип чачыучу эдиле. Таусону кёз аллындачады, сабий заманы, аппасы бла бу жолчукъну жюрюгени. Ёз малларына сакъ болуучу аппасы, кийик жаныуарлагъа къачан да, сакъ эди. «Сабий кёргенин этер», - дегенлей, Таусо, аппасындан къолдан усталыкыгъа юйренип, жырларгъа, тепсерге, кесин къайда, къалай жюрютюрге керек болгъанын, халкъны арасында жюрюген ариу адетлени, бурунгулу жомакъланы, таурухланы, кёлден билип ол угъай, къуран окъугъандан да хапары бар эди. «Эгечден туугъан», Мырзакъул Таусону биргесине болургъа тапса, ёз юйюню къайдагысын да унутуучу эди. Таусо да, аны алайлыгъын билип, онгсуннганын билдириучю эди. Булутсуз, таза кёкде, кюн ариу тийип, тюненеги жауундан къаралгъан терекле, кыш, чыммакъ-акъ болуучу къар, кёксюл бет алгъаны бла жаз башы жууукълаша келгенин билдире эдиле. Таулагъа жаз башы кеч келиучюсю себепли, тегерекни гюрюлдетип келиучю черек, алыкъа жукъарып, тюп ташларын къаратып сакълай эди. Бу сейир шошлукыгъа тынгылап баргъанча, бара эдиле Таусо бла Мырзакъул. Бара эдиле, алыкъа билмей, къадар алагъа хазырлагъан мухажирликни бушуулу жолуну татыуун билмей эдиле, бу тауушлукъ ариулукъну, ахыр кере кёргенлерин. Алайлыгъын сезгенча, тешню башына чыкыгъанлай, Таусо тохтап, тегерйгине тынгылы къарагъан эди. Аламат орналгъан эли къол аяздача кёрюне, къар таула къалаурлача сюелип, ожакъладан тютюн бара, элни ичи бла баргъан черекни кюмюш къыланчы, кертиси бла да, кесине сейирсиндирирча, тансыкъ этерча эдиле. Таусону аякъ тауушу тохтагъаннга, Мырзакъул артына бурулуп къараса аны элге къарап тургъанын кёрген эди. Мырзакъул артмагъын, жерге шош салып,

Таусогъа къошулгъан эди. Ала тегереклерине иги кесек да къарап, сууну ары жанында, ёрюш къаяны тюбюнде, жыйылып тургъан кийиклени кёрген эдиле. Кийикле, аланы келирин билип сакълагъанча, тура эдиле, къартыракъ кийикле биле эдиле, жылны бу кезиуюунде, адамладан хата тиймеучюсюн. Бу алапат шошлукъну Мырзакъулну ауазы бёлген эди:

- Къарачы, акъсакъал, кийикле, бизни келирибизни билгенча, сакълап турадыла.

- Билген а дейсе. Аланы да Аллах жаратханды. Табийгъатда хар зат да бири-бири бла байламлыды. Кёремисе, эгечден туугъан, бу ариулукъну? Сайлаялгъанмыдыла ата-бабаларынг, санга жашар жеринги. Майна, агъачынг, сууунг, хазыр ташынг, санап саны болмагъан кийик жаныуарынг.

- Керти окъуна тамашады, сейирди, акъсакъал - деп кесини сейирсиннгенин билдире эди, Мырзакъул.

- Энди сен, иги жаш кибик, сууну ётюучю жеринг бла ары жанына ёт да, тузну артыкъ чачмай тебе-тебе этип тапчыкъ салып бар, жаласынла, харип, ёлгенлерибизге сууапды.

Мырзакъул «охо» деп, Таусону буйругъун толтурургъа кетген эди.

Къартлыкъгъа хорлата башлагъан Таусо, теш башындан кийиклеге къарай, кеси-кеси бла сёлеше эди: «Ай, харипле уа, сиз да башха амал тапмай, бизден болушлукъ сакълайсыз. Не этериксе, бирде биз да болабыз амалсыз, алай бизге, кесибизден башха, ким болушур, биз сизге болушханча?»

Кийикле жокку болуп, Мырзакъулгъа кёзлерин аралтып тура эдиле. Къартыракълары къачмагъанлыкъгъа жаш кийикчикле ёрюш къаягъа секиришип, къаршы келген Мырзакъулгъа сейирсинип къарай эдиле.

Мырзакъул, Таусону урушуругъун билип, андан ары бармай, гырт тузну артмагъындан чыгъара, салыучусуча салып, ызына айланган эди. Теш башында тургъан Таусону, узакъдан къарап кёргенлей окъуна, сезген эди Мырзакъул къартны тынгысызлыкъын.

- Мынга не болгъан болур, харип, бюгюн деп Мырзакъул Таусону къатына келген эди.

- Бир къайгъынг а барды, акъсакъал, айтмайса ансы, деп соргъан эди Мырзакъул.

- Барды, тейри, сен ойнасанг да, эгечден туугъан – деп Таусо эл таба тебиреген эди.

- Нек ойнайма, акъсакъал, бюгюн къалай эсе да, жарыкъ туююлсе, ауругъанынг ишми барды? Бери келгенибизде, кючсюнюп келгенинги эшитип тургъанма.

- Кючсюнмей не этейим, кече сайын хылы-мылы тюшле керсем... Ол «эл совет» кибик да, чеченлилени, къарачайлыланы хапарларын айтханлы уа бютюн да...

- Къарачайлыланы не билейим, ансы, чеченлиле къайда, биз къайда? Чеченлиле, тюз жол юсюнде турадыла, ненчалагъа хайырлары тийген болур, биз а, тау тыгъырыкълагъа сугъулуп жашайбыз, къыралгъа бизден не хата?! – деп Мырзакъул къарт Таусону жапсарыргъа кюрешди.

- Да, оноунгу этип бир башласала, санга, манга соруп этмезле, эгечден туугъан, - деп Таусо, къабырлагъа элтген жолчукъгъа жетгенлей, Мырзакъулгъа «сен юйге бар» - деп, кеси къабырла таба бурулгъан эди.

Мырзакъул, элге тигелей жюрегинде кеси да билмеген, бир жангы тынгысызлыкъгъа сейирсинип, бара эди. Тамблагъы байрам да ол тынгысызлыкъны нек эсе да селейтмей эди. Аны сейирин эте, Мырзакъул элге жетген эди. Ныгъышда олтургъан къартлагъа салам берип, эл советни къатында тургъан къызланы къатларына баргъан эди. Къызла, лакъырдасы таусулмаучу Мырзакъулну кергенлей, терк окъуна чачылгъан эдиле.

Мырзакъул, «была тамбылагъы байрамлары къайгъылы туююлдюле» дегенни айтып, эл советге кирген эди. Эл советни таматасы Таукъан башы сагъышха къалгъанча, жеринде олтура эди.

- Салам алейкум, Таукъан – деп Мырзакъул Таукъанны къолун тутхан эди.

- Алейкум салам, - деп Таукъан аны саламын алгъанлыкъгъа, Мырзакъул аны бетинде жарыкълыкъ эслеменген эди.

- Не кесинг жангыз олтураса Таукъан, ауругъанынг ишми барды, нек мудахса?

- Бош, бош... Къайдан келесе, къуру артмакъны да кётюрюп, Мырзакъул?

- Таусо, харип, «кийиклеге туз жалатыргъа керекди» дегенли бир ненча кюн болады, ары барып келебиз. Кеси къабырлагъа къайтханды, мен а келеме.

- Анса уа кеси акъылыгъыз жетип барыр эдигиз – деп Таукъан тырман этген эди.

- Нек эсе да, тамблагъы байрамгъа хазырланнганыгъыз эсленмейди, Таукъан, - деп Мырзакъул аны къагъаргъа умут этген эди, алай Таукъанны да бюгюн ачылгъан кюню болмаз эди, ол жукъ да айтмай кёзлери узакъгъа кетип олтура эди. Кёрген халына сейир этип, Мырзакъул эл советден тышына чыкыгъан эди. Къайдан эсе да келген тынгысызлыкъ биреуню аурууу жукыгъанча жүрегине ётюп, юю таба тебиретген эди. Бара эди Мырзакъул, тегерегине тюрслеп къарай, ёз халине сейир эте, тынгысыздан тынгысыз бола, сейирсиннгенини неклигин билмей.

Кюн кызыдыра, къар кёп тюрлю бет ала, жылтырагъаны Таусону кёзлерин къамата... Таусо уа къабырланы кыйырында тохтап, ёлгенлени жанлары ючюн, Уллу Аллахха тилегин айта эди. Дууа алып бошагъандан сора, къаршылары жатхан къабырланы къатына барып, тилегин энтда бир къатлады. Бошагъандан сора, ол заман гырхылагъан сын ташны башындан, къар бёркюн алып, ташча зыбыр къолу бла, сын ташны сылады. Къабырлада тургъан сууукъ шошлукъ, Таусону санларын сууукъсуратханлыкъгъа, акъылын къозгъап, эсине, жашаууну сейирлик суратларын келтире эди. Беш уахты намазын, ауругъанда да кёймагъан, файхамбарча таза, таулу къарт киши, келбети, ариу акъ сакъалы, юсюнде сырылгъан таулу тону, башында чырпа бёркю, аякъларында жарагъан чабырлары, ичлеринден, жюн чындайла бла къалмай, гелеу чёп кыйырлары аз кёрюне, тура эди, ёз сагъышларына батып.

Таусо энди къарт болгъанлыкъгъа, ёз заманында, жангы жашаудан албугъартмагъан жараулу жаш болгъанды. Алай болмаса, барамы эди анга, эндиги юй бийчеси. Жалдуз, кючбюсюреу Жалдуз, жашлагъа умут къалдырмаучу Жалдуз. Бусагъатда, Таусону эсине жашлыгъы бла бирге, Жалдуз келген эдиле. Ызы бла граждан уруш, «товарищество», колхоз, Къызыл Аскер... Жалдуз бла тойлары... Сабийле...

«Сабийле! Ала кёреме, бюгюнлю мени жюрегимми кюйдюрген», - деп шыбырдагъан эди, терен кючсюннгени бла бирге Таусо. «Бирлери - Аристоф тюбюнде жан берди, бирсиси – Аллахны ахшылыгъындан, сауду. Минг шукур санга, Уллу Аллах! Я Аллах, сен бирсе, бир жашымы алдынг, энди, ол жангыз баланы манга къызгъанмай сау къайтар, сени кючюнг уллуду, я, Аллах!» - деп тилей эди Аллахдан кёлю толуп, къарт Таусо. Тилегин бошагъанлай, Таусо къабырладан чыгъар кёл алгъан эди, алай чыгъардан алгъа, энтда бир дууа окъуп андан сора сууукъ шошлукъ алып тургъан къабырладан чыгып кетген эди. Таусону юйюне келгени бла, жашларына асыралып тургъан бугъалы танагъа суу ичирип, Жалдузну баудан бери чыкыгъаны тенг болгъан эдиле. Тюз кёзюне къарагъанлай окъуна, билген эди Жалдуз, эрини хали тюрленип келгенин.

Уллу болгъанды да, мюйюзлерин къайырып тохтайды. Жашларымы къайтырларын сакълайма ансы, мен аны кюнюн кёргюзтюр эдим. Таусо, сёзню теренине кирирге суймей: «Кёргюзтюрсе, Аллах айтса» - деп, юйге кирип кетген эди.

Таусо, тамата жашы Мухамматны Аристоф тюбюнде жигитча жан бергенини шагъатлагъан къагъытын, юйдегиледен букъдуруп айланганлы жылдан артыкъ бола эди. Эл советни таматасы Таукъан, Таусону, ныгъышда олтуруп тургъан жеринден Эл советге чакъырып, алай берген эди ол къурурукъ къагъытны. Анда окъуна тилеген эди Таукъандан Таусо бушуу хапарны жайылмазын. Энди уа тили айланмай эди Жалдузгъа, кёзю къыйып, ол бушуу хапарны айтыргъа. Эрини къылыгъын билген Жалдуз, бюгюнню халына сейирсиннген эсе да, эрини ызындан юйге бармай «не болгъан болур»

дегенни сагъышын эте, арбаз жумушларын бардыра эди. Болса да, эрини иги кесек да юйден бери чыкмагъаны, тынгысыз этип, сибирткини туруучу жерине сюеп, юйге кирген эди.

- Э киши, бюгюн кюнюнг болмаз ансы, халинг бузулуп тургъанча кёрюндюнг?

- Угъай, угъай, харип, жокъду хатам, бош, къабырлагъа къайытхан эдим да...

- Мен а, абери ишми болду - деп... бир затчыъ къабармы эдинг? Тохтачы, келин бир иги лёкъумла этип турады, жылылай сютбашчыкъ бла бир къап, - деп Жалдуз аш юйге чыкыгъан эди. Таусо къабыргъада жашларыны суратларына къарап олтура эди. Къабырлада, кёз аллына келген жашау суратлары Таусону иги да эсленирча тынгысызлыкыгъа къалдыра эдиле. Хуржунунда кюйдюрюп тургъан къагыт бар эсе да, жашыны ёлгенине Таусону ийнанырыгъы ахыр да келмей эди. Жашаудан кёп сынамы, кеп ёлюм кёрген Таусо, жашы ёлюп жатханын кёзюне келтиралмай эди. Аны мудах сагъышларын аш алып келген Жалдуз бёлген эди. Алыкъа сууумагъан лёкъумланы эрини аллына салып:

- Кече да ох-тух этип чыкыгъанса, э киши, - деп, Жалдуз арылакыгъа олтургъан эди. Таусону кёлю ашха бармагъанлыкыгъа, Жалдузну сурамлы къарамыннан къутулур ючюн, жылы лёкъумну сютбашха тийирип къапхан эди.

- Тейри, къатын, сени лёкъумларынга уа жеталмайдыла келининги лёкъумлары, - деп Таусо къатыныны кёзюне къарагъан эди. Эрини айтханын эшитмегенча Жалдуз сурамлы кёзлерин андан алмай тура эди.

- Кече дегенлей, бир аман тюшле кёреме да, ох-тухла да андан болурла. Бир жанындан уруш, бу аман жашла, не болуп тура болурла? Экинчиси - чеченлилени, ингушлуланы кёчюрдюле, къарачайлыланы да алай, ала уа бизден эсе иги да абадан халкъладыла, - деген эди Таусо.

- Халкъланы кёчюргенлерин билебиз да билебиз, Аллахны оноундан къутулур жан жокъду. Жашларынга уа, бош къайгы этесе, ала да

кьалгъанлача уруш эте болурла. Алагъа бир зат болса, мен эндиге дери билмейми турлукъ эдим. Аланы аякълары ташха тийерлерин окъуна тюшюмде кёрюп, алай ёсдюргенме, айтдырмай кьоймай эсенг, э киши.

- Да ол а алайды, кьатын, ана жүрекге жетген жокъду, - деп, Таусо, жүрегини кюйгени бир аз селейгенин сезген эди, аны бла бирге кьагъытны хапарын айтмазы Таусогъа шарт эди.

- Ныгъыш тийрелерин бир жокълайым, - деп Таусо стол артындан тургъан эди.

- Ашамадынг... бир да болмай эсе, ол сютбашчыкьны ичсенг эди уа - деген эди Жалдуз.

- Охо, артда... - деп Таусо арбазгъа чыкьгъан эди. Аны чыгъарын сакълагъан парий, ёрге-ёрге секирип, кьолун-башын жаларгъа узала эди.

- Домалай, харип, Домалай, кет, жыгъаса, хайырсыз, - деп, Таусо итни башын сылагъан эди. Сен да менича кьарт болгъанса, харип, зауаллы кесинг не этериксе, жашай кетсенг кьарт да болурса деп, билмей айтхан болмазла...

Таусо арбаздан чыгъып, ныгъыш таба тебиреген эди. Эл Совет Таукъан хужулукъ кьагъытны бергенли, Таусо ныгъышха жүрюрге суймей эди. Алай болгъанлыкьгъа элде сёзю баргъан Таусо бир кюн ныгъышха чыкьмай кьалса: «Таусо ауруп ишми кьалгъан болур» - деп элчиле гузаба этиучю эдиле.

Бола келгендиле тау элдеде аламат кьартла. Аланы аламатлыкьлары кёп жылла бла кьурашдырылып келгенди. Шаудан ташны-зыгъырны кесине сюзгюч этип, жер башына тазаланып чыкьгъанча, таулу кьартла жашдан кьартха, жашау сюзгючюнден ёте келгендиле. Жаш заманларында жигитликлери, кьоллары ишге жарашханына кёре, тепсерге, жырларгъа да хунерликлери, чаришге, уугъа усталыкьлары, тюз ниетликлери, таулуну атын, «башын тутхан» кишиге чыгъаргъандыла. Эл аллында сёзю да аны ючюн баргъанды. «Ахшы кишини жери хазыр» дегенлей, ныгъышда да Таусону жери хазыр эди. Таусо олтургъанлагъа салам берип, жерине орналгъан эди. Ныгъышчыланы сёлерин башындан эшитмегенликге,

айтханлары Таусону бек сейир этдирген эди. Тёбен элге, дуня бла бир аскер келип тургъаны, кимни да сейирсиндирир эди. «Немчала жокъ, уруш жокъ, аталарыны башымы къалгъанды тау тыгъырыкъда» - деп, ойлай эди Таусо.

- Да, не айтадыла? Нек келгенбиз дейдиле? - деп соргъан эди ныгъышдагъылагъа.

- Айтып а не айтырыкъдыла Н.К.В.Д-чыла? «Гамбылагъы байрам мамыр ётерин излеп келгенбиз» - дейдиле, деп жууаплагъан эди къайсы эсе да.

- Сора бери да келлик болурла? - деп дагъыда соргъан эди Таусо.

- Келселе уа, санга сорупму келликдиле - деп жууап берген эди аны тенгли къарт Манаф.

Ауур тынгылау, сау элни алып тургъанча кёрюннген эди Таусогъа ол къабырлада эсленнген сууукъ шошлукъ эсине тюшюп, биягъы жүрек тамырлары кюе башлагъан эдиле, олтургъанланы арасында зор бла кёчюрюлген къарачайлыланы, хапарларын билмеген жокъ эди, болсада «бизге да алай этерле» деген акъыл башларындан кетмегенликге, бири да аны ырысламай, айтыргъа базынмай эди. Ол болур эди, баям, ауур шошлукъну тегерекге жайгъан. Былайда, жүрегине асуулукъ тапмазлыгъын сезген Таусо, терен кючюннгени бла бирге жеринден туруп: «охо да, барабарайым», - деп юйю таба тебиреген эди. «Ахыр да кесиме жер тапмай къалдым да бюгюнлю» - деп бара эди Таусо. Юйю таба баргъанча этгенликге, ол къайры баргъанын билмей эди. «Юйге барама да - ол бош къалгъан уаныкны ёкюргени, Жалдузну къайгъылы соруулу къарамы, ныгъышда - жүрегинге биз чанчылгъанча хапарла. Къайры барайым да, не мадар этейим» - деп шыбырдай бара эди, къарт Таусо. Юйюне жетер-жетмез, кюннге къарап, намаз этер заманы жетгенине къууанып, арбазына кирген эди. Домалай, этиучюсюча, кесин иесине атып, къуйругъун булгъай кюрешгенликге, Таусо анга артыкъ эс бурмай, юйге кирген эди. Домалай да аллай халны кёргенде ёпкелеп, барып орунуна кирип жатхан эди. Жаз башы кесин билдирирге кюрешгенликге, къыш алыкъа ёз къылыгъын кьоймай къарангылыкъны къара

жамычысын тегерекге жая, башлагъан эди. Таусо намазын бошап, намазлыгъын къабыргъагъа такъгъанлай, арбазда сабий кюлген тауушла эшитилген эдиле. «Аллахха шукур бюгюнлю къулагъыма бир хычыуун таууш илинди», - деп, Таусону бети да жарып, арбазгъа чыкыгъан эди. Таусону туудукъчугъу Азамат Домалайны сыртына минип, аны ат этип ойнай эди. Азаматны къагъанакъ заманындан таныгъан парий аны оюнларына эрттеден юйренип энди, иги да ёсген жашчыкъ сыртына танг ауурлукъ эте эсе да, анга чыдап, аякъларына къабаргъа узалгъанча этип, жашчыкъны кычыргъанына онгсунуп ойнай эди. Жалдуз атлаучлада сюелген эрин кёрюп:

- Дарманынг бу тюпсий жаш болур да, мындан ары барып, сыйырып келеме - деген эди. Азамат Таусону кёргенлей, Домалай бла оюнун къоюп, аппасына кесин атхан эди. Таусо туудугъун къаты къучакълап, Жалдузгъа урушхан халда:

- Тюпсий нек болады бу жигит? Биринги къалмай сюрюп чыгъарырма бу юйден, мынга «тюпсий» десегиз. Бу, мени жашымды, мени... Мени тукъум урлукъчугъум, - деп, туудугъун уппа этген эди.

- Айтмайбыз, жарлы, айтмайбыз. Эшитемисе, ай жаш, бар, юйден аппанг ишлеген аягъынгы ал да, ийнекни сауайыкъ. Хайда, терк бол, ийнекни сютю суууса, кёмюк этерик туююлдю деп, Жалдуз челекни алып баугъа кирген эди. Азамат да терк окъуна юйден агъач аякъны алып, Жалдузну ызындан баугъа ташайгъан эди. Жалдуз айтханча, Таусону дарманы кертиси бла да жангыз туудугъу эди. Ким биледи, туудугъуну бет сыфатчыгъы Таусону сабий заманына союп къаплагъанча ушагъанымы, огъесе уллу жашы кёп туруп, кеч юйдегили болгъаны себеплими болур... Таусо атын да кеси атагъан Азаматчыкъны тапса жашларын да унутуучу эди. Туудугъу да, аны билгенча, жаны-тини аппасы эди. Да не, хайнух этип ол берсе, сют ичерге - аякъ, аш ашаргъа - къашыкъ ишлеп ол берсе, кече сайын жомакъ айтып ол жукълатса, хыли этип туююлюр жеринде ол къоруласа, суймей да бир кёр! Аллай аппаны кимге да Аллах берге эди. Къачандача тура эди Таусо, туудугъуну чыгъарын сакълап, Туудугъу да биле эди аппасы аны сакъларыгъын.

Аппасын ыразы этерге суйюп, Азаматчыкь: «Къарачы, аппа, мен къалай ичеме» - деп, жухчугъун сют кѣмюкге батдыргъан эди.

- Ай иги жаш, сен, иги жаш... Ох-ох-ох, ма алай ич, алай ичсенг, - терк окъуна уллу жаш болуп къаллыкъса, - дей эди Таусо.

- Мен уллу жаш болсам, ушкогунгу манга берирмисе аппа, уугъа жюрюрге?

- Айхай, берликме, бермей а? Аны бла къалмай, къара къаманы да, кюмюш бел бауу бла белинге тагъып алай жиберликме сени уугъа, жашым.

Азаматчыкь, аппасы айтыучусун айтып бошаргъа аякъны бошатхан эди.

- Ай иги жаш сен, иги жаш, ма, жаш болса, алай болургъа керекди. Ансы бардыла аман жашла, аппалары айтханны этмей, ёсмей къалгъанла. Кел, энди юйге, кел - деп Таусо, туудугъу бла бирге юйге кирген эди. Аш юйде, Ажабийке ушхуур хазырлай тура эди. Жашын кѣргенлей:

- Къарагъыз бу аман жашха, бирси аппангдан къачыпмы келесе? - деген эди.

- Кючюкле бла ойнаргъа къоймайды сора уа.

- Нек?

- Аналары къапхан этерикди - деп.

- Да къапхан да этер, балаларына тийсенг, керти айтады - деп, къошхан эди кесин сѣзге Таусо.

- Домалай бир да къабмайды да?

- Э-э, да хайырсыз, Домалай сени туугъанынгы биледи, къайыры къабарыкъды – деп жууаплагъан эди туудугъун тешиндире Таусо. Бар ананг суу къуяр, кокаларынгы жуу, - деп, кеси да тонун тешип стол артына олтургъан эди. Азамат да терк окъуна къолларын жуууп келип, аппасына къысылгъан эди.

- Аппа, мен бюгече биргенге жатсам, жомакъ айтырыкъса да?

- Айтмай а! Сен биргеме жат ансы, бек алапат жомакъны бюгече айтырыкъма.

- Не жомакъ айтырыкъса, аппа?

- Уой-уой-уой... аллай жомакъны, сен алыкъа эшитмегенсе. Эмилик атланы юсюнден. Аны да, мен сюйгенча ашаргъа, сёз бере эсенг?

- Береме сёз! - деп таукел жууаплагъан эди Азамат. Келин эринлери бла ышара, хазыр ашны келтирип, алларына салгъан эди. Жалдуз да челек бла бир сютню келтирип, аш юйге ётген эди. Таусону юйюне урушну биринчи кюнюнден башлап кирген ауур шошлукъ башын алып къачарча эртте этген эди, алай не медет, битеу къырал, урушну хорлам бла бошалырын сакълагъан жерде, не этерик эди чыдамай. Насыбына, жангыз туудугъу къайгъысын селейте кечиндире эди. Таусо, ата жылыуун сезмеген туудугъуна, ёз къабынын къапдыра, мудах сагъышларына кирип, олтура эди. Туудугъуну анасы Ажабийке да эрини урушдан сау къайтырына ийнанып, къалгъанла сакълагъанча сакълай эди.

Тамбла боллукъ тиширыуланы байрамларына анга берилген жумушун битдирип, энди Жалдузгъа юй ишлени тындырыргъа болуша эди. Азаматчыкъ ашап бошагъанлай, ич отоугъа барып, тешинип жууургъан тюбюне кирген эди, жомакъны сакълагъанын билдире. Таусо тонун, тагъылып тургъан жеринден алып, туудугъун аны бла жабып, чыракъны жаннганын гитче этип, къатына олтургъан эди. Жомакъны айтыр аллында, ол кесини аппасы, иги кесек заманны сагъыш этип ол ургъаныча олтуруп, жомакъны айтып башлагъан эди.

Эртте-эртте, къайда эсе да бизден узакъда, къыйыры-башы кёрюнмеген дангыл тюзле болгъандыла. Ол тюзлени бир жаны къалын агъач, агъачны ичи уа айыудан, арсландан, къапландан, бёрюден дагъыда башха тюрлю жаныуарладан топпа-толу болгъанды.

Аулакъны бирси жаны уа, къыйыры-башы кёрюнмеген ариу кём-кёк уллу тенгиз болгъанды. Бу тамашалыкъ аулакъны ариулугъун айтсакъ, къатапа кюйюз жайгъанча, ариу къалын кём-кёк кырдыкны ичи ариу ийисли тюрлю гюлледен топа-толу болгъанды. Аулакъны башында кёп тюрлю къанатлыла учуп, кеслерини ариу жырларын, не кече, не кюн тохтатмай

жырлагъандыла.

Ол тамашалыкъ дангыл ёзенни къалын ёрюшюне батылып, бир эмилик жылкы юлюш жашагъанды.

Ол жылкы юлюш къаллай атла эдиле деп сорсанг, аланы ариулыкъларын, тириликлерин адам айтып айтмазча аллай ариу болгъандыла. Былай къарасанг, къундузлача жылтырап иничге аякъла, кюн ёшюнлюле, жохар жалкъалыла, къалын къуйрукълула, къынгыр боюнлула, чабып тебиреселе уа учуп баргъан сунар эдинг аланы.

Ала анда, ол дангыл тюзлени суулу кырдыгындан отлап, суусап болсала уа сууукъ къара шауданланы сууларындан ичип зауукъ этип жашагъандыла.

Быланы жылкычылары болмагъанды. Алай кеслерини адам айтып айтмазча, жюйрюк къарыулу, акъыллы, болмагъанча ариу жылкы юлюшню жюрютген тамашалыкъ таматалары бир къара ажир - жол башчылары болгъанды.

Ол таматаны бойнунда уа бир ариу кюмюш къонгуроучукъ тагъылып, керек болгъанлай ол башын терк-терк къымылдатып, къонгуроучукъ къагъылгъанлай, жылкы юлюш ашыгъып, ол къонгуроу урулгъан жерге жыйылып тургъанды.

Бир жол, кёзню кёзге урсанг да кёрмезча бир къарангы кече, жылкы юлюшге ач бёрюле жанлагъан эдиле, кече узуну жылкыны тегерегине айланып, ачыуларындан тишлерин бир бирге уруп, от чакъдырып, жылкыгъа чабар умут этгендиле. Алай ол къара ажир ол кече кёзюн къысмай, жылкыны тегерегине айланып, ач бёрюледен алай сакълагъан эди. Танг белги бере башлагъанлай, ач берюле да чачыла башлагъан эдиле. Ариу кюн да тийди, жылкы да къоркъуусуз болду. Ажир, башын къымылдатып, къонгуроу урду. Ол сагъатдан жылкы юлюш ашыгъып бирге жыйылды.

Къара ажир да:

- Мен бюгече кёзюмю къысмагъанма мени жукъум келеди, мен бир кесек жукъламай болмайма сиз а отлагъыз, ойнагъыз, бир бирден а къайда да

айырылмагъыз, бирге болсагъыз сизге киши жукъ эталмаз, алай чач-тюк болуп кетсегиз а, сизни ким да хорлар, - деп юйретип кеси уа жукъларгъа жатханды.

Жылкы кюн ортагъа дери кёк гелеуде ырахат отлап, ойнап айланганды. Сора кюн батаргъа эсиргенлерин кётюралмагъан бир ненча эмилик ат: «Келигиз чабышайыкъ, ким озарыкъ эсе да» - деп оноулашдыла, «Айхай, чабышайыкъ, нек чабышмайбыз?» - деп, жаш эмилик атчыкъла ыразы болдула. Алай тебиредиле, алай аякълары жерге жетмей, къуйрукълары бла жалкъалары хауада ойнап, думп болуп, кёз туурадан ташайып кетдиле. Таматалары жылкыдан айырылыргъа жарарлыкъ туююлдю дегенин ала унутхан эдиле. Жылкыдан бек узакъ кетгенлерин билген окъуна этмей къалгъан эдиле. Асыры къаты чапхандан арып тохтадыла. Тёгерекге къарасала - ала ёмюрде да кёрмеген тамашалыкъ жерле. Нёгерлери къайда къалгъанларын билмей эдиле.

Ала да къайры барыргъа билмей сагъыш эте тургъанлай, бир жанларындан бир уллу къонгур айыу мур-мур эте ала таба келгенин кёредиле.

Жаш атчыкъла, асыры къоркъгъандан сахиник болуп, арт аякъларына шиш туруп, аякълары жерге жетмегенча, аллары айланган таба къачып тебиредиле. Къонгур айыу да аланы ызларындан баралгъаныча къуууп тебиреди. Бийик сыртла бла терен къолла бла аллары айланган жерден артха бурулмай, бара кетип, бир аламатлыкъ бийик жар оюлгъаннга тюбеп, ол къызыулары бла секиришип кетгендиле, бирси жанына ёталмай, жардан кетип къырылгъандыла.

Жылкы юлюш тынч-тынч отлай, кече къалыр жерлерине жетерге, жылкыдан энтда да бир эки ат ойнайбыз, чабышабыз деп, ол къара ажир айтханны да унутуп жылкыдан айырылып, чариш этип бир бирни къуууп ажашып узакъгъа кетген эдиле.

Ала да къайсы жанына барыргъа билмей тургъанлай, бир жанларындан бир уллу кёксюл бёрю, кёзлери отча жанып, тишлерин да заркъ-заркъ деп

бирге кьагъа атла таба кесин атады. Атла уа аякълары басханны кёзлери кёрмей, аллары айланган жанына жел баргъанча барадыла. Болса да ач бёрю жолда жетип, атладан бирлерин ашагъанды, кьалгъанлары уа кьайры баргъанларын да билмей бара тургъанлай, ала кеслери билген кьонгуроу таууш аланы кьулакъларына эшитилген эди. Ол кьонгуроу таууш чыкьгъан жанына мыллыкларын атхандныла. Онгсуз болуп, асыры чапхандан акъ кёмюк этип, ёлмей-кьалмай кьонгуроучукъ урулгъан жерге жетип, кеслерини жылкьы кьауумгъа тюбегенлерине бек кьууанган эдиле.

Ала кьаллай палахха кьалгъанларыны юсюнден кеслерини таматаларына ишни болгъаныча айтхандыла. Тамата аланы айтханларына бек сейир этип тынгылады, сора башын ары-бери кьымылдатып, бойнунда кьонгуроучукъну таууш этдирип башлады. Къарап къарагъынчы жылкьы юлюш алайгъа жыйылдыла. Дагъыда кьонгуроуну экинчи кере зынгырдатхандан сора уа, бары да тауушсуз болуп, солуу алмагъанча таматаны аузуна къарап тохтадыла.

Тамата уа ма былай айтып башлагъан эди:

- Ма кёремисиз, мени айтханыма тынгыламагъанла кьаллай уллу палахха кьалгъандыла. Кимлери жардан кетип ёлгендиле, кимлерин ач бёрюле чачхандыла, бир бирлери да ёлмей-кьалмай келгендиле.

Алай, мени айтханымы этгенле уа жыйындан айырылмай тынч, ырахат кьоркьуусуз, кеслерини жерлерине сау-саламат кьайытхандыла.

Тамата ючюнчю кере кьонгуроуну ургъанында уа, жылкьы юлюш баш кётюрюп, кьууанып, кишнеп ары-бери чариш этип, татыулу, суулу кырдыкка батылып отлап башлагъан эдиле.

Ол жолдан сора жылкьы юлюш таматаны, къара ажирни, айтханындан чыкьмай, хар заманда да, бирге жюрюп тургъандыла.

Таусону жомагъы бошалгъаны бла Азаматны жукьугъа батханы тенг болгъан эдиле.

Туудугъун жукьлатхан Таусо, жомагъын айтып бошагъанлыкьгъа, дагъыда бир ауукъ заманны жеринден тепмей, олтуруп, сагъыш эте эди. Аны

саггышы кеси айтып бошагъан жомакъ бла байламлы эди. Сейир эте эди къарт Таусо, халкъы бу жомакъгъа аллай уллу магъана салгъанына. Жюз жылла бла айтылып келген жомакъда тилни ариуулугъу, халкъын бирлеширге чакъырыуу, адамны сейирсиндирирча ариу жерлерине суймеклиги, таматаны дебери, даражасы, ёсюп келген тёлуге болмагъанча магъаналы насихат болгъанына сейир эте эди, кёпню кёрген Таусо. Сейирсиннгени бла бирге аны жүрегинде, халкъы ючюн ёхтемлиги, кесин билдире, ариу саггышларын билмей Таусо тыншчыкъ таянган эди. Жашчыкъны жомакъгъа солуу алмай тынгылагъанына онгсунуп, Таусону жүрегине дыгъыл этдиргенча сезим, жайылып, теке къалкъыугъа кийирген эди. Жомакъда, кеси айтхан ариу жерледе бара, кёре эди кесин ёз тюшюнде Таусо. Кёре эди кесин жаш болуп, ол эмилик атладан чаришге ат сайларгъа баргъанча. Жюреги къууанчдан толуп, дангыл тюзлеге жетгенлей, чууакъ кёкню къара булутла басып, кёк кюкюреген, жер тепген тауушла, шибля ургъанча, буз къатыш къаты жауун, жаууп башлагъан эди. Къарап къарагъынчы кёкден жаугъан жауун кир черек болуп, ташланы, чырпыланы, тереклени тамырлары бла къобарып, келе эди. Таусо келе тургъан ырхыдан къача, ол да къууа, эл къыйырында ырхы аны ызындан жетип жыкъгъан эди... Жыгъылгъаны бла бирге, уянган эди, мангылайында сууукъ тер басып Таусо. Эсин жыйып къараса: туудукъчугъу, сабий жукъучугъун бардыра, чыракъны мутхуз жарыгъын отоугъа жайылып къоркъуулу шошлукъ тура эди.

- Астофирулла! Астофирулла! - деп шыбырдай эди Таусо - Я Аллах, палахынгдан сен сакъла. Не сейир, не тамаша? Бу не тукъум тюшдю? Я Аллах, сен игиге жорала, - дегени бла бирча арбаздагъы Домалай юрюп башлагъан эди.

Домалайны къарт болгъанлы алай къутуруп юргенин Таусо эрттеден эшитмеген эди. Элни ити да анга эришгенча юрюп башлагъан эди. Терк окъуна, тонун юсюне къаплап арбазгъа чыкъса - къабакъ эшикни ары жанында, орусча, хыны къычырыкъланы эшитген эди. Таусо кючден-мутдан Домалайны

орунуна жыйып, кьабакъ эшикни ачхан эди. Кьабакъ эшикни аллында Эл Советни таматасы Таукъан бла эки оруслу солдат тура эдиле. Солдатла салам да бермей, арбазгъа суху кирген эдиле. Сейирге кьалгъан Таусону ушкок бурну бла бир жанына тюртюп, юйге элтген атлауучла таба тебиреген эдиле.

- Не этедиле была? - деп, Таусо Таукъаннга соргъан эди.

- Сорма, харип, Таусо, тилим айланмайды аны санга айтыргъа. Халгъа кёре, кьарачайлы кьарындашларыбызны ызларындан барыргъа тюше болур дейме. Кел, чыракъланы да жандыр, тиширыулагъа да айт, апчымай, абызырамай, алаллыкъларын алсынла. Узакъ жолгъа жетерча ащ, жылы кийим зат алыргъа керекди уллу жюкле болуп унамазла... Арбаздан келген тауушланы эшитген Жалдуз, чыракъланы жандырып, чакъырылмай келген кьонакъланы юйге кириллерин, келини бла ич отоуну босагъасындан кьайгъылы кьарап сакълай эдиле. Юйге Таусодан алгъа кирип келген солдатланы кёргенлей окъуна уллу палах келгенин сезип, кьатынла шум болуп, сын кьатып кьалгъан эдиле. Бир такъыйкьадан а жилип башлагъан эдиле. Кеси жунчугъанын букьдуралмагъанлыкъгъа Таусо тиширыулагъа:

- Тыныгъыз, сабийни алындырасыз, жылягъандан хайыр жокъду, жыйыгъыз негиз бар эсе да, жер этегине элтирик эселе да алайды деп, кеси не этерин билмей, ёз юйюнде тыш адамча сюелип тура эди.

Солдатла тегереклерине кьарай, кьабыргъада суратланы кёрюп, алагъа жууукъ барып, сейирсинип кьарай эдиле. Суратладан алагъа тамата лейтенант бла старшина кьарай эдиле. Таукъан аланы сейирсингенлерин кёрюп, жашла абызырап тургъан кьарт Таусону жашлары болгъанын ангылатхан эди. Сейирге кьалгъан солдатла не этерге билмей тура эдиле. Ич отоудан жукъудан иги да аязмагъан Азаматчыкъ бери чыгъып, солдатланы кёргенлей жилип башлагъан эди. Таусо аны кёргенлей, эсин жыйып, туудугъун кьойнуна кётюрюп, ич отоугъа кийиндиррге алып кетген эди. Солдатла бу юйге хыны киргенлерине уялып, юйден чыгъып, атлауучлада тютюн тарта эдиле.

Жалдуз бла келини жилий-жиляй, узакъ жолгъа хазырлана эдиле. Кёп кьыйынлыкъ кёрген Жалдуз, келинин жапсарыргъа кюреше, кюбюрню ачып

жылла бла жыйылган байлыкчыгын машоклагъа сугъа, жылы жуургъанланы, жастыкъланы чулгам этип байлай эди. Къайры жыяллыкъ эди, жарлы жаны жылла бла къураштырылган хазнасын биргесине элтирге. Къыйыныны асламысы бош къала тура эди. Таусо туудугъун кийиндирип, арбазгъа чыкълан эди. Солдатла, жукъ да айтмай, тютюн тарта анга къарап тура эдиле. Биринчиден, Таусо къабакъ эшигин бушуу болгъанды, бош къалгъанынг энди болду кере эдим деп баудан уаныкны чыгъарып, бахча тийресине бошлады. Андан сора бузоуу бла ийнекни къабакъ эшикден чыгъарып къыстады. Кесине андан сора иш тапмай, халжарда тагъылып турган къакъ этни аш юйге элтип, сан-сан этип салды. Аны къымылдагъанын эшитген Жалдуз ич отоудан чыгып, артмакългъа, кесилген къакъ этчикни, жарты нартюх гыржынны, байрамгъа хазырланган лкъумланы энчи-энчи салды. Таусо, къабыргъада тагъылып турган, жашларыны суратларын къайры салыргъа билмей, сюеле эди. Жалдуз аны эслеп, жолгъа хазырлай турган артмакълны къоюп, келип, къолундан суратланы алып ич отоугъа келинине берди...

Элни огъары жанындан жюкленип келген арбаланы тауушлары, жилигъан тыширыулары, мал ёкюрген, къой макълыргъан тауушла, итлени юргени бла солдатланы хыны къычырыкълары кёчгюнчюлюкню бушуулу ауазы болуп, алтыжыллыкъ Азаматны жюрегине ёмюрюнде унутулмазча тюррелип къалды. Этисле турган зорлукълну магъанасын ол алыкълангыламай эди, жашау китабы анга кёп ачы бетни хазырлап тургъанын да билмей эди. Аны къой, аппасы, къарт Таусо, окълуна ангылаялмай эди бир жашы урушда жанын берип, бирси жашы да жанын-къанын аямай уруш эте турган заманда, аланы ата-аналарын, сабийлерин, къатынларын, эгечлерин, тынч турган жерлеринден, арбалагъл жюклеп, къайры эсе да, жер этегине элте тургъанларын.

Таукълан тыширыуланы алларында юйден чыкълан эди. Таусо туудугълуну къолчугълундан къаты тутуп, ёмюрю кетген арбазына, атасы ишлеген юйюне, аппасы къалагълан гыйы ташлы хуналагъл къарап, ызлыкъллы

бети бла келген жилимукъланы да эслемей, быланы ахыр кере кѳргенин да билмей тура эди.

Солдатла арбаздан чыкыгъанлай, Таусо къарт Домалайны боюнлугъун тешип, жиберген эди.

- Бу да бош къалды, харип, - деп, туудугъу бла бош къалгъан арбаздан чыгып кетген эди.

Къайдан чыкыгъан эсе да эгечден туугъан Мырзакъул, жашчыкъланы кѳтюрюп, арбагъа олтуртхан эди. Таусогъа да минерге болушуп, алда баргъан арбаны жетип, арба артына олтургъан эди. Домалай да бош къала тургъанын ангыламай, арба бла тенг бара эди. Бара эди таулу халкъ тыширыулары жарыкъ байрамында, къара бушуу чекге. Къара булутла да, тау башларындан айырылып, бушууларына батып баргъан халкъны ашырыргъа келгенча, ызындан къууп келе эдиле. Таусону ачы жилимукъла басхан кѳзлери, тѳш башында, ата-бабалары жатхан къабырлагъа къатып алайсыз да такъыр жюреги жарыла бара эди.

Арбала элден чыгъа башлагъанлай, Домалай атланы алларына чабып, юрюп башлагъан эди. Атла юркюп, тар жолда арбаны жардан атаргъа аз къойгъанда, солдатладан къайсы эсе да, къарт парийни, ушкок бла ургъан эди. Ушкокну атылгъланы, Домалайны сынсыгъланы бла бирча Таусону эси аугъан эди. Эси аууп къайдагъланы билмеген Таусо, жолда къалай баргъланы, мал вагонлагъа халкъны къалай жыйгъланы, кѳрмеген эди. Кѳрмегени да иги эди, къайры кѳтюрюк эди аны къарыусуз жюреги бола тургъан зарауатлыкъланы. Ёлмей-къалмай баргъан эди бир ненча кюнню, халиси тюрленмейин Таусо, эси къайтып, кѳзлерин ачханда уа ахы кетип къарагъан Жалдузну, узакъда кѳргенча бетин кѳрген эди. Ызы бла, аны: «Ахыбызны ала эдинг да, э киши», - деген шыбырдагъланын эшитген эди. Паровозну тарыгълуу къычыргъланы, къурч чархланы аяусуз темир жолну туйгенлери, Таусогъа къайдагъланы билдирген эдиле. Ол, асыры къарыусуздан, къымылдаялмагъланыкъгъа, къургъакъланы эринлери бла жашчыкъланы сурагълан эди.

Ауазын эшитмегенликге, Жалдуз аны соруун ангылап, анасыны жылыууна кысылып турган Азаматны чакырган эди. Азамат аны эшитгенлей, аппасыны катына олтуруп, асыры кыуангандан не этерге билмей тура эди. Этип да не этерик эди, сау халкыны бушуу сабий башчыгын басып турган жеринде. Бара эдиле, мал вагонда, аппасы бла туудугу бири-бири кезине кырап, жапсару сз табалмай...

Анасы баласын тас этерча, кырындаш кырындашыны кайдагысын билмезча, емюрле бла кырашдырылып келген ана тилинде эркин селешалмазча, не хатанг ючюн, «чач-тюк» этген эдиле сени, жарлы халкым? Не зат ючюн?!

Мухажирликни хатага жолун сынаган халкыла кепден-кеп, аздан-аздан жалангачдан кырылып намысыгыз итни намысындан эниш этилип, ехтем жүреклеригиз жер бла тенг болуп, жашдан кыарт бола, саклагансыз сиз, жүрегигизни теренинде, тууган журтугызга суймеклигигизни, азатлыкга итиниугюзню. Елгенлеригизни асырай, бушууларыгыз тауусулмай, саклагансыз сиз, ахшы умутларыгызны, халкыгызны ахшы адетлерин, ана тилигизни сз байлыгын, ариу тепсеулерин - жырларын. Аперим сизге, арымай-талмай, ызыгыздан келгенлеге, анасы баласына, сютю бла сингдиргенча, таукелликни сингдиргенигиз ючюн, миллетине суймекликге, халкына кертичи болурга юйретгенигиз ючюн.

Бара эди кыарт Таусо мал вагонну ичинде, туудугуну азайган бетчигине кырап. Ала жолга чыкканлы жети кюн бола эди. Таусо, туудугуна жарсыулу ышарып, кезлерин жапхан эди. Туудугуну жылы кыолчугундан кыч киргенча болуп, Таусо жукуга кирген эди. Иги кесекда жуклагандан сора, Таусога жан кирген эди. Уянганда, келю ашха ачылып, келини байрамга хазырлаган лекчумну исси сууда жумушатып ашаган эди. Тауусулмай эди аны сейири - бу жолну тауусулмаганына. Сагышлары белюнмей, Таусону кезлери Мырзакчулну излей эдиле. Вагонну бирси мюйюшюнде Таусо эгечи Мариямны Мырзакчулга кышык бла суу

уртлатыргъа кюрешгенин кёрюп, туудугъу бла бирге къатларына баргъан эди. Кёргенлей окъуна билген эди Таусо - Мырзакъул жарлыны болмазын. Кёпню кёрген Таусо, Мырзакъулну адам танымазча азгъан бетинде ёлюмню аяусуз мухурун эслеп, Мариямгъа соргъан эди:

- Не болгънды мынга, харип? Охо да, мен къарт эдим да къарт эдим, бу уа не этеди?

- Къой жарлы, сен ауругъанны ючюнчю кюнюнде, олтуруп тургъан жеринде, эси аууп, ма былай болуп турады. Эс жыйдыралмай турабыз, - деп Мариям къашыкъны бир жанына салгъан эди. «Ашагъаны жокъ, ичгени жокъ, кёз аллымда ма былай кюйюп-эрип барады, не этерге билмейме, Аллах тилегими алмайды», - деп Мариям туруп, Таусогъа Мырзакъулну къатында жер берген эди. Таусо олтуруп сууукъ къолун Мырзакъулну кызып тургъан мангылайына салгъан эди. Бираздан а Мырзакъулгъа:

- Ай аман хомух а, бу неге ушагъан ишди, кесинги ауруугъа хорлатып, - деген эди, алай Мырзакъул аны эшитмей эди. Узакъда эди аны тая баргъан эси, ол бусагъатда кесин, Таусо бла бирге кийиклеге жалаугъа туз элтип баргъанча кёре эди. Бираздан а ол, кийиклеге къолундан туз жалата, ала бла бирге кесин учуп баргъанча кёрюп, жан берген эди.

Мариямны ачы кычырыгъы, паровозну жүрекжар ёкюрююю, къатынланы сыйытлары, алтыжыллыкъ Азаматны сабий жүрегине энтда бир сау болмазлыкъ жара салып, ачы жилимукъларын тёкдюрген эдиле. Таусо да аны бла тенг, жаныча кёрген Мырзакъулдан айырылгъанына бушуу эте, бетин къоллары бла жабып жилий эди. Абызырагъанындан, къалгъанладан алгъа уянган Жалдуз, туудугъуну сылтауу бла эрине халисин жаратмагъанын кёзлери бла билдирген эди эм тиширыулагъа да таматалыкъ этип: «Тыныгъыз бир, къыйынлыны менден бек суймей эдигиз, жылягъандан хайыр азды. Кёрмеймисиз, къарангы болгъанды, бу хужулукъ поездну тохтар заманы жете болур, тюненели бери келебиз. Солдатла мында ёлюк болуп унамазла, аны къайгъысын этерге керекди. Малкъарбийланыкъылагъа этгенлерин кесигиз кёрген эдигиз. Турмайыкъ, эталгъаныбызны этерге керекбиз», - деп, Жалдуз

кёзлери бла «Элсовет» Таукъанны излеген эди.

Таукъан, аны ангылап, къатына келген эди.

- Э жаш, уллуракъ жашлагъа айт да, жуургъанланы жыйып, ёлюкню жууллукъ жерин кёрюнмезча этсинле. Сууну да, сабийлеге жетерчасын алсынла да, къалгъанын бери жыйсынла. Кёп да болмаз, алай жанжаулукъну жибитип юсюн бир сюртсегиз да къабылды. Бизникине болушсанг ол хар затны тынгылы этер, - деп, Жалдуз, Мырзакъулну анасы Мариямгъа къарагъан эди. Мариям жукъ да айтмай, хапчюкле ичинден акъ къумач чулгъамны чыгъарып, Жалдузгъа берген эди. Жалдуз, Мырзакъулну ёлюгюне бир къарап, чулгъамдан, кебинликге жетерчасын жыртып алгъан эди, къалгъанын а Мариямгъа къайтарып, жеринден ёрге тургъан эди. Аны тургъаны бла бирге, этиллик затла, этилип башлагъан эдиле. Хазырлай эдиле Мырзакъулну ахыр жолуна, жанындан суйген Таусо бла, анга тырман этиучю Таукъан. Таусо, Мырзакъулну юсюн-башын суу жанжаулукъ бла тазалагъанда, Таусону акъылы, бирде терсине кетип, ол кесин, ёз жашын жууа тургъанча кёре эди. Акъылы къайтып, ёлюкню бетине къараса таныялмай къала эди. Алай эте, Таусо ишин бошагъан эди. Таукъанны болушлугъу бла Мырзакъулну кебинликге чёргеп, жайылып тургъан жамычыгъа келтирип салгъан эдиле. Эндиге дери шум болуп тургъан тиширыула аны алай кёргенлей жияуларын башлагъан эдиле. Сыйытха уста Букъминат, экиге айланган Мырзакъулну сыйытын эте, вагондагъыланы чачларын ёрге тургъуза эди. Ким кёрген эди аны былай жияп ёз анасы ёлгенли бери. Анда этген сыйытыны халары элден элге айтылып, сыйыты хапарын эшитгенни окъуна жиятмай къоймгъан эди. Мырзакъулну таныгъан Букъминат, аны эрттеден ёксюз къалгъан заманындан башлап, къыйынлы жашаууну хапарын айта эди. Мудах эди ол хапар мухажирликни мудах хапарларындан бири.

Ай да вагонну чалдишленген терезесинден къараргъа, поезд тохтап башлагъан эди. Вагонну "жыгъар-мугъур" ачылгъан тауушу Букъминатны сыйытын бёлген эди. Станциядан узагыракъда тохтагъан паровоз бираз

турлугъун билдире эди. Вагонну эшигин ачхан солдатла ёлюкню кёрюп, чыгъарыргъа буйрукъ берген эдиле. Станциягъа суу алыргъа кетгенледен къалгъанла Мырзакъулну ёлюгюн вагондан тышына чыгъаргъан эдиле. Арисейни кышы кърлы болуучусу себепли, вагондан тюшгенле тобукъларына дери къргъа батхан эдиле. Мырзакъулну къара жамычысын тюбюне жайып, кър юсюне салгъан эдиле. Таусону бушуулу ауазы: «Амин я Аллах!» - деп эшитилген эди. Узакъда кёрюннген станцияны айтмасанг, - тегерек чыммакъ-акъ аулакъ эди. Жулдузлу кекден, бийикден сапсыз оракъча тагъылып къарай эди ай. Жашы ёлген Мариямны тауушсуз жилию, жилимукълары тауусулгъан кърт къатынланы жүрек аурутурча ахтынганлары, паровозну жанынгы сууруп алырча кычырыгъы, энтда да турадыла къулагъымда. Кетмейдиле эсимден! Таусо "фатийхагъа" жетгенлей, жетген эдиле юслеринде да кирленнген акъ халатлары бла эки солдат. Жетип, кыйырда тохтагъан эдиле, кърча акъ сакъалы болгъан Таусогъа къарап, тынгылай эдиле. Паровозну хыны кычырыгъы бла солдатла жарлы Мырзакъулну ёлюгюн алып кетген эдиле.

Мырзакъулну къара жамычысы, ёксюз къалып, акъ кърда этеклерин да кенге жайып жата эди, мухажирликни къара палах жолун суратлай.

Таукъан, жилимукълары бара, жамычыны жыйып, вагондагъылагъа узатхан эди. Ол белги болгъанча, тюшгенле вагоннга минип башлагъан эдиле. Бири-бирин озуп келген эдиле станциягъа баргъанла. Ала да къалгъанлагъа керек ишни тындыргъан эдиле.

Хадагъа жолну онбиринчи кюнюнде, паровоз тохтап, вагонланы эшиклери ачылып башлагъан эдиле. Бир талай кюнню кърны ичи бла келген адамла, энди кёргенлерине сейирсинип къарай эдиле: анда-мында чырпыла тюбюнде кър хурттакла болмаса тегерек сары тюз эди. Халкъ вагонладан чыкыгъанда арбаланы бир талай адамланы эм солдатланы кёрген эди.

Къойланы сайлагъанча, адамланы сайлап-сайлап, арбалагъа олтурта эдиле, паровоз да, ачыулу жүгюнден къутулуп, къайгъылы кычыра, ызы бла кетген эди.

Жалдузну, арбада баргъан Таусону эси аугъаны эсине тюшюп, эрине къайгъылы къарагъан эди, алай Таусо, туудугъун этек тюбюне бастырып жукълата эди.

Арба бир жербаш юйчюкню къатында тохтагъан эди. Юй десем да, гюрбежи эди, атылып тургъан гюрбежи, кёрюксюз, къара ожакълы гюрбежи. Тюбю топуракъ, мюйюште эски къангаладан урулгъан жатар жер, бирси мюйюште къаланып тургъан төрт-беш къучакъ салам, къабыргъасында - мияласы да жарылып гитче терезечик. Бу эди энди Таусоланы юйлери. Жалдуз эки машокну бир этип, ичин саламдан толтуруп, эшик орнуна такъгъан эди... Келин, ол тауусулмагъан лёкьумладан, экисин чыгъарып, бирин Жалдузгъа, бирин а Таусогъа берген эди. Таусо, сылтаугъа:

- Аны кемирир тишим болса, нек жарлы эдим мен, - деп, лёкьумну тон хуржунуна букъдургъан эди...

Келин, саламны жайып, тешек этип бошагъанлай, Жалдуз, жау чыракъны жауун аяп, ёчюлтген эди. Аны бла бошалгъан эди узакъ жерде биринчи кечелери...

Чыракъ ёчюлтюлгенликге, жатханладан бири да жукъламай, терен сагъышха кирип эдиле. Аланы сагъашлары, аланы сакълагъан къууанчсыз жашауларыны юсюнден эди. Топпа-толу соруула, жууап табалмай, аланы жүреклерине шинжилеча кире, ёмюрлеринде сынамагъан къайгъылыны сыната эдиле. Къысха жукъугъа кире да уяна, алай бла атхан эди аманны-кебинден аланы танглары. Кече узуну жётел этип чыкъгъан Таусо, эрттенликде: «Сибир дегенлери бу эсе, хазна туююдю иш. Ох, Аллах, мени гюнахларым алай ауурму болур эдиле, жеримде ёлюп, къаршыларымы къатларында асыралмагъан эсем», - деп Таусо кеси аллына шыбырдап сёлеше эди.

- Къаллайла сёлешесе, э киши. Не этериксе, харип, Аллахны буйругъу алай болур. Чыдаргъа керекбиз, - деп Жалдуз жапсарыргъа кюрешген эди. Жукъусундан уянган Азамат аппасы берген къатхан лёкьумну кемире олтура эди.

Жалдуз, артмакъланы къаза кетип, теренинден эчки жау чыгъаргъан эди. Аны тенг этип, ичинден: «Сабий бла саусузну не башхалыгъы барды», - дей эчки жаучукъну тенг этип, чайларына атхан эди. Келини бла кесине да артмакъдан нартюх гыржын сыныкъчыкъны чыгъарып, тенг этген эди. Жалдуз ашагъаныны татыуун да сезмей, кёз къыйыры бла эрине къарагъан эди. Къартлыкъгъа хорлатып бошагъан Таусону алайсыз да къайгъылы жүрегине жангы къайгъы сала эди. Бир заманда, аны къарыулу къоллары, энди жарты аякъ чайны къыйналып кётюргенлери, Жалдузну бир такъыйкъагъа узакъгъа алып кетген эдиле. Жалдузну кёзюне кесини къыз заманы, Таусону уа анга бел буудургъан заманы кёрюнюп, ол кеслерин жибек ийген нартюхледе сёз тауусханлары кёрюннген эди. Жалдузну эсин гюрбежи ичинде болгъанны басып тургъан шошлукъ артха къайтаргъан эди. Аны акъылы насыплы заманыны суратларындан сүймей айырыла эди, алай не медет, Жалдуз кючсюннгенин тунчукъдуруп, ёрге тургъан эди. Ол: «Тур, жаным, аппангы жылыууна къысылып тургъандан хайыр жокъду, кел, тышында тегерекге къарайыкъ, ким къайда тохтагъанын билейик, оноубузну да бюгюн этерик болурла, аны да билейик», - деп, туудугъуну чабырчыкъларын, от жагъадан алып: «Ма, кий, анангы хайырындан къургъакъ болуп турадыла», - деп жатмаларын аллына салгъан эди, ызы бла биягъы артмакъдан къакъ этчикни чыгъаргъан эди. «Эки иегисин салсанг тамамды, келин, шорпачыкъ эт, иги жаным кибик, биз а тегерекге-къачха бир къарайыкъ» - деп, туудугъуна тонун, бёркюн кийдирип, юйден чыкъгъан эди. Жалдуз, туудугъун да къолундан тутуп, элни ичи бла баргъан жангыз жолгъа чыгып, тегерегине тюрслеп къарагъан эди. Балчыкъ орамда къуру арбаны кючден элтген арыкъ атланы, аланы айдагъан къысыкъкёз, чачы да къызны чачыча эшме эшилип, узунбоюн жаш эсе да, къыз эсе да - аны да кир кёлле бойнунда башларын да къанат тюплерине букъдуруп тургъан сараякъ къазланы туудугъу да, кеси да кёрген эдиле. Азамат кеси тенгли жашчыкъла портфеллери бла тебине да къазланы къычырта баргъанларына сукъланып, кесине жаны ауруп, жилямукъларын жыя, тюп эрикчигин къаты къапхан эди.

Жалдуз арлакьда, элни ортасы болур эди, эшта, атлауучлары бла абаданыракъ юйню, аны сол жанында, къабакъ эшиклери кенге ачылып, ишлей тургъан адамланы кёрюп, ала таба тебиреген эди. Жууугъуракъ баргъанда, ала ёмюрлеринде кёрмеген ишни кёрген эдиле. Ол арбаны айдагъан жашха союп къаплагъанча, кеси эсе да аллай, биреу атны башына машок кийдирип, бир тегерек жалпакъ ташны юсюне да тешикли ташха атны жегип, аны тегерегине сюрдюп, айланнганын кёрюп, къатларына жуукълашып тохтагъан эди.

- Гелля, ол атны алай нек къыйнайдыла? - деп соргъан эди Азамат.

Быллай ишни биринчи кёргенликге Жалдуз ишлегенлени пиринч ариулай тургъанларын ангылагъан эди. Ол туудугъуна ангылатама деп, ташдан бир чымлы жарты ариуланнган пиринч алып туудугъуна кёргюзтген эди, аны бла тенг ёмюрлеринде эшитмеген, ала ангыламагъан тилде, суху кычырыкъ экисин да элгендирген эди.

- Кет, ауунг, алмайма, мынга ангылатама деп узалгъан эдим. Ма! Аллай къат! Кёремисе аны, кичи-таматаны билмей кычыргъанын. Ай, кычырыгъынг тутулсун, насыбынга, къаяла кибик жашларым къатымда жокъдула, ансы ала сени кычырыгъынгы иги бардырыр эдиле, итден туугъан - деп, Жалдуз бир уууч пиринчни таш юсюне атып, арлакьда машокланы арбалагъа жюклей тургъанланы къатларына барып, селешгенлерине къулакъ салып тохтады. Ишлегенлени Жалдуз оруслулагъа ушатхан эди. «Хан къошулмай жомакъ болмаз»- дегенлей была да мында кёреме деп, Жалдуз къатларында артыкъ мычымай, кетип, арбазны теренине кире бара эди. Ала эки-юч атлам да этгинчи, арлакьдан сабий кычырыкъ эшитилип, уллу кишиле кычыргъанны аякълары бла туюгенлерин кёрюп, Жалдуз арагъа кесин атхан эди.

- Туюмегиз быллай бир, урмагъыз, муну бауурун бузасыз, итден туугъанла! - деп аузундан да къанчыгъы бара, хуржунчугъундан сабий тишлерича чыммакъ-акъ ариуланнган пиринч балчыкъгъа тегюле, туудугъу тенгли кысыкъкёз жашчыкъны кишилени аякъ тюплеринден суууруп алгъан

эди. Сейир этип тохтагъан кишиледен бири:

- Ий бой, мынауу эмне дейд?! - деди сейир этип.

- Муну быллай бир тюймегиз дейме, жаныгъыздамы аурумайды, биреуню сабийин быллай этип иерге, дейме, асыдан туугъанла! - деп жууаплагъан эди Жалдуз. Сёзюн айтып да бошагъынчы, быланы тиллерин ангылагъанына, ол сюелгенле да кеси айтханын ангылагъанларына сейир этип, алагъа къарап тохтагъан эди.

Бираздан, сюелгенледен бирлери, сейирсиннгени бетинде жазылып, Жалдузгъа сёлешген эди:

- Сен кимсинг? Чеченсингби?

- Тюйюлме чечен, малкъарлыма. Бюгече келтирип атхандыла, итлени атханча, - деген эди Жалдуз.

- Ой-бой, сейлегени бют-бары ангылаша. Бусурмансыннгбы, женге?- деген эди биягъы киши.

- Бусурман, бусурман болмай ким боллукъду? Сиз а кимсиз, не халкъсыз? – деп, Жалдуз соргъаннга сурамлы къарагъан эди.

- Балкъар... Къарачайбы? - деп дагъыда соргъан эди киши.

- Къарачай бла малкъарны не башхалыгъы барды, бир халкъбыз, - деп Жалдуз, ал ботасы бла ахы кетип тургъан жашчыкъны бетин сыйпай, бир къолунда туудугъу, бирси къолунда биреуню сабийи сейир этип къарагъан кишилени жанлары бла арбаздан тышына тебиреген эди. Сюелгенлени бирлери аны ызындан къарап:

- Къайран екен, келтир! – деп, къалгъанланы кюлдюрген эди. Ол айтханын Жалдуз ангыламагъанлыкъгъа, магъанасы аман болмагъанын сезип, жууап къайтармай, биягъы орамгъа чыкъгъан эди. Тюйюлген жашчыкъ ахы кетип, арбазда къынкъ этмей тургъанлыкъгъа, энди жолгъа чыкъгъанлай, жиляп башлагъан эди. Жалдузну анга жаны ауруп: «Жиляма, балам, не этериксе, насыбынг алай болур эди, урлай турма, жаным», - деп жашчыкъны къолун бошлагъан эди. «Бар юйюнге, ананг бар эсе, къайгъы эте болур, урлай турма, ханым» - деп Жалдуз, орам бла ёрге тебиреген эди.

Кюн бузулургъа айланганын Жалдузгъа тобукълары билдире эдиле. Башынга аууп келгенча къоргъашин бетли кёкню юсюнде къыйырлары къалгъаны уа къара булутла къатыдан къаты бола баргъан жел бла ойнай, чексиз аулакъны жаба бара эдиле. Ала аулакъны жапхынчы сууукъ жел жетген эди. Ургъанына кёре, анда терк тохтар хал эсленмей эди, къар жауары шексиз эди. Жалдуз жол бла ёрге бироз баргъанлай, къаура жюкню кётюрюп келген ёлген Мырзакъулну къатынчыгъы болгъанын кёрген эди. Жалдузну кёргенлей, ол, жюгюн жерге салып, келип къучакълагъан эди.

- Мен а кеч къалырма деп, ахым кетип келе эдим - деген эди Мырзакъулну къатынчыгъы.

- Кеч а къайры, ауруунг тас?- деп соргъан эди Жалдуз.

- Ма былайгъа, Эл Советлери аллына жыйылыргъа деп арбаздан арбазгъа аны айтып бир атлы жюрюй айлана эди, - деп Халимат Азаматха ичинден сукъланып къарагъан эди, сора Азаматха:

- Ма-а, алайда, биринчи саламбаш юйчюкню кёресе да, Азамат, биз алайда жашайбыз, бизге да келе тур, охому? – деп, кёлю толуп, бушуулу къара кёзлеринде жылтырауукъ жилимукъла кёрюннген эдиле. Сора Жалдузгъа: «Муну юйге жетдирип къайтайым, Жалдуз» - деп жюгюн кётюрюп юйлери таба кетген эди. Жалдуз да, алыкъа адам келип кёрюнмегени себепли, эл ичи бла ёрге тебиреген эди.

- Ай, апа, юйдерге сиздикилерге айтып къой, чогулуш унгуз анна, тиш жерде, конторду аллында болот, - деп атын артха айландыргъан эди.

Ол кетгинчи Жалдуз:

- Сиз не миллетсиз, тилигизни асламысын биз ангыларча? – деп соргъан эди.

Атлы анга:

- Биз къыргъызбыз, экеумлюбюзню тилибиз жакъын экен, апа, - деп, атына къатылгъан эди. Жалдуз аны айтханын эте, юйден юйге кирип, билмегенлеге билдире, къыйырда тургъан юйчюкню эшигин ачып, босагъасындан ичине къарагъан эди. Къараса: отоуну ортасында, алаша

столчукъну артында, ол биягъында Жалдуз къутхаргъан жашчыкъ бла бир жарыкъ тиширыу юй тюрбюнде олтура эдиле. Жалдузну къргенлей жашчыкъ, анасына:

- Мына, ушу апа, магъа жардам берди, - деп Жалдузну къргюзтген эди.

Тиширыу жеринден ёрге туруп:

- Келгиле, олтургъула – деп, къолу бла жер къргюзтген эди.

- Сау бол, къызым, - деп, Жалдуз ол къргюзтген жерге, галошларын тешип, олтургъан эди. Тиширыу чайникден гитче мияла аякъчыкълагъа чай къуюп алларына салгъан эди, эм:

- Рахмат, апа, ушу байкъушха жардам бердингиз, чонг рахмат, - деп Жалдузну къолун эки къолу бла тутхан эди, сора жастыкъ тышха ушагъан артмакъдан, баш бармакъ чакълы, гитче лъкьумчукъланы чыгъарып: «боурсакъ алынгыз» - деп алларына, столгъа, салгъан эди.

- Атынгы да билмейме, къызым, тилинги ангылагъанлыкъгъа, сау бол – деп, Жалдуз аууз тийирген эди.

- Мени атым – Сайра апа, - деген эди тиширыу.

- Игиди, балам, игиди, Сайра – деп, къатлагъан эди тиширыуну атын Жалдуз.

Жалдуз, тиширыуну эшик таба къоркъуулу къарагъанын эслеп, бир аз арсар болуп соргъан эди:

- Эшикге алай къоркъуулу нек къарайса, къызым? – деп.

Тиширыу, къарамын тюрлендирмей, Жалдузгъа келгенлени атларын бантитлеге чыгъаргъанларыны хапарын шыбырдап айтхан эди. «Баш-къарма» Арли элчилеге, комендант тура, кеси аузу бла: «Сакъ болугъуз, адам кесиучюле келедиле» - дегенин айтхан эди.

Жалдуз, башын къайгъылы чайкъай, тиширыуну артында, къабыргъадагъы аскер кийимлери бла тагъылып тургъан суратны къргюзтюрп, соргъан эди: «Бу уа баш иенг болур, жашчыгъынг ушап турады?»- деп.

Тиширыу жууап къайтармай, къойнундан бир къагъытны чыгъарып Жалдузгъа узатхан эди. Жалдуз къагъытны ачып къарагъан эди, алай окъуй

билмегени себепли, тиширыугъа сурамлы къарагъан эди. Тиширыу кёзлеринден да жилямукълары тёгюлюп:

- Ёлдю, кишим ёлдю – деп, къагъытны Жалдузну кьолундан алып букъдургъан эди. Жалдуз анга жууугъуракъ сюркелип, къайгъы сёзюн айтып, къучакълагъан эди. Тиширыу жилягъан тауушун тохтатмай, Жалдузну ёшюнюне башын салып жиляй эди. Жашчыкъла да, жилярыкълары келип, олтура эдиле...

- Сау бол, кызым, бизден къайтмаса да, уллу Аллахдан къайтсын, бара барайыкъ, халкъ жыйыла болур, кеч кьалсакъ урушурла - деп, галошларын кийген эди. Азамат да туруп, геллясыны ызындан, артына, биринчи танышына къарай, юйден чыкъан эди. Жалдуз бла туудугъу тышына чыгъаргъа, жел иги кюч алып, жармагъа тартылгъан нартюх тенгли, кьар урходукланы сюйгенича ойнатып, тегерекни акъдан-акъ эте бара эди. Жолгъа чыкъгъанлай окъуна, Жалдуз Эл Советни аялында жыйылып тургъан халкъны кёрюп, ары ашыгъышлы тебиреген эди. Адамла, сууукъ желге аркъаларын буруп сакълай эдиле. Жалдуз сакълагъанланы къатларына барып, алагъа кьошулгъан эди. Бири чыгъаргъа, бири кирип, чыкъгъанла кьууандырмалар хапар айтып, чачылыша эдиле. Жалдузну да кирип кезиюу жетгенлей, туудугъу бла правлении ичине кирип, эшик жанында тохтагъан эди. Стол артында офицер чынлары бла комендант деп биреу, аны сол жанында элни таматасы, атына да «башкъарма» дей эдиле, андан сора да кесича семиз биреу, стол кыйыры да жетмеген Таукъан олтура эдиле. Столну юсюнде дуня бла бир тизме, олтургъанла алагъа къарай, киргенлеге кьол салдыра, аланы сакълагъан низамны бла хыны танышдыра, ишлерин бардыра эдиле. Жалдуз орусча билмегени себепли, олтургъанланы айтханларын Таукъан ангылата эди. Аланы айтханларына кёре, комендантдан эркинликсиз бир элден бир элге барыргъа жарарыкъ туююл эди. Башкъарма Арлини айтханьндан чыкъмазгъа, берилген ишден албугъартмазгъа... Бир сёз бла айтханда - тутмакъ де да кьой. Комендантны сорууларына Жалдуз жууап берип, баш иеси ауруп жатханын, келини анга къарай кьалгъанын, жашлары

урушда кьазауат эте тургъанларын, башдан аякъ айтып, жарты-къурту, билгенича тизмеге да кеси ючюн, Таусочу къол салып, келинин жиберирге айтып «правленден» чыгъып кетген эди. Къар къатыш, балчыкъ орамны жаны бла бара, Жалдуз, бюгюн кёргенлерини юсюнден, сагъыш эте, юйюне жетген эди. Жалдуз, эшик орунуна тагъылып тургъан машокну бир жанына этип, туудугъун гюрбежени ичине жиберген эди, кеси да арлакьда къуругъан къаураланы кёрюп, аланы къучагъына жыйып, юйлерине кийирген эди. Таусо, тон тюбюне кирип, таянганлай, чоюнда от асыры къарыусуздан, кючден къайнагъан шорпачыкъгъа туз ата келини, от жылыугъа къысылып тургъан Азамат, бары да мудах шошлукъгъа батып тура эдиле.

Жалдуз, къурайланы сындыра, келинине Эл Советге барырын билдирген эди.

Таусо, тон тюбюнден бери чыгъып, Жалдузгъа сорууун башлагъан эди:
Не бар, не жокъ?

Сени жауунгу да «барлыгъы» алай болгъа эди. Ох, биз харипле, не кюннге жетдик! Хар ыйыкъдан барып, мындагъылынга къол салып, берген ишлерин этип, аланы оноуларындан чыкъмай, чыкъгъанны уа тутуп Сибирге жиберирге айтадыла - деди. Комендант, ийне жутхан иг кирик, адам ашарыкъды асыры огъурсуздан, колхозну таматасы миллетине да «дунгалы» дей болур эдиле дейме, губуча кёбюп, бир къысыкъкёз, адамгъа хатер этерчагъа унамагъан биреу. Ала от тебеси да болгъа эдиле, Таукъаннга жаным ауруду, аны анда олтургъанын кёрсенг... Кеси да, харип, жерге кирлик болуп тура эди.

- Сора иш осалды десенг а, къатын?

- Осалды! Бек осалды, сен ёлмегин! Келин, хайда, кел, барыргъа керекбиз, урушурла - деп, Жалдуз отну ёчюлмезча этип, ёрге тургъан эди. Келини кийинип бошагъанлай:

- Ана, сен юйде къалырма эдинг? - деп соргъан эди.

- Угъай, ауруунг, кесинги мен къалай жиберир эдим, кесим да, айтырыгъымы, асыры абызырагъандан унутуп, айтмай кетгенме. Кел, хайда, - деп

Жалдуз «правленнге» тебиреген эди. Ала «правлен» къатына жетерге адамла аз болуп тура эдиле. Алайдагыла, Жалдузгъа хурмет этип, кирме къойгъан эдиле. Босагъадан экинчи кере атлагъан Жалдузну сифатында биринчи кёрмючно ызы да къалмагъан эди. Ол кире келгенлей:

- Таукъан, айтчы былагъа, ма келиним, кесими да, бек таматалары къайсы эсе да анга айтырыгъым барды – деп, олтургъанлагъа сурамлы къарап тохтагъан эди. Келинине къол салдырып бошагъанлай, комендант кём-кёк, сууукъ кёзлерин Жалдузгъа жандырып, Таукъаннга не эсе да бир зат соргъан эди. Жалдуз Таукъаннга гюрбежиде турмушларыны хапарын айтып, эшигитерезеси, печи болмагъан жерде, ёлмей-къалмай тургъан Таусо бла туудугъуну хапарларын айтып бошагъандан сора Жалдуз, жууап сакълагъанын билдире, айтханына да къошары болмагъанын ачыкълагъан тынгылауда тура эди.

«Башкъарма» Арли, Жалдуз айтып, урушда къазауат этген жашларыны хапарын эшитгенде, бир ауукъ заманны анга ийнаныры келмей, сейир этип къарай эди. Жалдуз да аны кёрюп, тюз кёзюне, уллу жашы «офичар» болгъанын иш да айтхан эди. Арли, биреуню чакъырып, кеси тилинде буйрукъ берген эди. Сора Таукъаннга орусча не эсе да бирле айтхан эди. Айтыугъа кёре тамблагъа дери чыдап, эрттенликден а, кеси жангыз жашагъан Зайнафханны юйюне кечерге керек эдиле. Жалдуз:

- Сау болугъуз, Аллах ыразы болсун - деп, чыгъаргъа аз къалып, унутуп баргъаны эсине тюшюп, артха къайтхан эди. Олтургъанлагъа кюлкю тийген эди. Ала, ёмюрлеринде кёрмеген ариу къарт къатынны къатылыгына хиликкясыз кюле эдиле. Аланы халлары жарыкълыкъгъа айланнганы эшта, иш ахырына жууукълашып келгени болур эди. Аланы кёзлеринде соруу болгъанын кёрген Жалдуз кесине иш тилеген эди.

- Къаллай да болсун, юйдегилени башларын кечиндирирча болсун ансы – деп, тохтагъан эди. Арли анга эрттенликде бери келирин айтдыргъан эди.

- Аны ючюн да сау болугъуз - деп, Жалдуз келинин да аллына этип, таукел чыгып кетген эди. Олтургъанла, къарт къатыннга сейир этгенлерин

букьдурмай, кими - ышара, кими - баш булгъай, бошай келген ишлерине кьайтхан эдиле. Жалдуз, жолу болгъанына кьууанып, келинине:

- Кьызым, кьарт кьалай эди, кеси тура сормагъан эдим – деп, келинини кёзлерине кьарагъан эди. Келини Жалдузгъа ётюрюк айталмай:

- Хазна тьуйюлдю, анабыз - деген эди. «Кеси кесине айтханлагъа тынгыласанг, жанынг асыры ауругъандан, жюрегинг кьачан чартлап чыгъады дерсе. Осалды, анабыз, тамбла ол айтхан жерлерине кёчсек, ким биледи, мажал болурму эди, не болса да, юй жылыуу болгъан жер болса...

- Аллах айтса – деп, Жалдуз, келинини сёзюн белген эди.

Тёгерек акъдан-акъ бола, энди кюч ала келген жел, кьуругъан кьаураланы мудах жырлата, кьар кьатыш балчыкь орамны жаны бла бара эдиле эки таулу кьатын. Бирлери - жашаудан ангылауу-сынамы болгъан бусагъатда кьартлыгъын да унутуп, кьадарны бетине таукел кьарап баргъан таулу ана, ызындан а, ёз анасыны ызындан баргъанча, келини, жашау былай тюрленнгенине сейир эте бара эди. Болмагъанча мудах эди аланы сагъышлары... 1944 жылны Март айны аягъында...Къайгъылы эдиле ала, Мухажирликни ачыулу жолу, узун боллугъун сезе.

Ахшамгъа, кьар терен жаууп, кетип баргъан ныгъыш, саламбаш юйчюклеге кьар бёрклерин кийдире, аяусуз жел да, аланы «чач-тюк» эте, ожакъланы ичлерине кирип, аланы улутханы бла бирге, кёчгюнчюлени ахтынганларын алып, чексиз акъ аулакьгъа элте кете эди.

Жалдуз бла келини юйлерине киргинчи, Азаматны жилигъан тауушун эшитген эдиле. Жалдузну ахы кетип, кьалай киргенин билмей, мыллыгын эрине атхан эди. Таусо, бети бла алыкъа саулугъун билдирген эди, болса да Жалдуз аны бети жютюркакь болгъанын эслеп, кьатына кьайгъылы олтургъан эди.

Таусону ёле тургъаны кесине белгили эди. Бусагъатда, аны адыргыгъа кьалдыргъан, ол хужулукь кьагъыт эди. Бир жанындан, Жалдузну жюрегин кьыйнаргъа кёзю кьыймай, бирси уа - ол ёлсе, кьагъыт хуржунундан чыгъарыгъы башын сагъышха кьалдырып, не этерге билмей жата эди.

Жалдуз, аны адыргысын кёрюп, соргъан эди:

- Э киши, бир адыргынг барды, айтмайса ансы?

Таусо, къарыусудан кълтырагъан къллары бла кёкюрек хуржунундан кългъытны чыгъарып, Жалдузгъа узатхан эди. Жалдуз кългъытны кёргенлей окъуна, окъуй билмегенликге, аны не болгъанын билген эди. Нек дегенде, Жаннет ахлусу боллукъ Мырзакъул, бери келирлерини аллында, Жалдузгъа тюз мунуча бир кългъытны келтирип, Таусогъа билдирмей берген эди. Жалдуз от бла кюреше тургъан келинин чакъырып, кългъытны узатхан эди. «Окъучу келин муну» - деп, кълунундан анга ушагъан бир кългъытны чыгъаргъан эди. Келини: «Аристоф тюрюнде жигитча ёлгенди» деген жерине жетгенлей, эринлери кълтырап, жилияп башлагъан эди. Жалдуз анга: «Тохтачы бир, келин, мынга да бир кёз жетдир, мында башха шахарны айтадыла, Аристофну айтмайдыла, окъучу» - деп, кълундагъы кългъытны анга берген эди. Келини, жени бла жилиямукъларын сюрте, «Киев шахарны кълоруулай, жигитча жан бергенди» - деп, окъугъан эди, сора къланын анасы бла атасына сурамлы кълрап, жукъ айталмай тохтагъан эди.

- Жарлы Мырзакъул, окъуп бергенде да ийнанмагъан эдим... Энди уа бютюн да. Айтхан эдим да, э киши, мен санга, балаларыма бир зат болса, мен аны тюрюмде кёрюп чыгъарымы. Быланы къланы бирине ийнангын, жанынг сау кълдарда. Уруш хорлам бла бошалып, кълала кибик эки жашым, юсюбюзге келип, кълалыкълары ма былай, кёз аллымда турады, алай сау жашайым. Ийнанмайма, ийнанырыкъ да тюрюлме - деп, эки кългъытны да алып, отха атхан эди,

Жалдузну таукеллиги, келинини жилиягъанын тохтатып, эрини да бетин жарытхан эди. Таусо, анча заманны ичинде, жюрегин басып тургъан ауурлукъдан кълтулуп, энди терен солуй эди. Бола тургъандан хапары болмагъан Азамат да, от жагъада алагъа кълрап олтура эди. Эрини солууу тюрелгенине, аны кълалкългъанына Жалдуз кълуанып, артмагъын кълза кетип, хуржунчукъ бла бир нартюх ун чыгъарып келинине берген эди. Таусо,

кысха кыалкыуунда жашларын чалгыгъа ашыргъанча кёрюп, алагъа керекли буйрукъла бере, Жалдузну да къара кийимлери бла кьолунда акъ келекни Таусогъа ёнчелетирге кьуру арбазны ичинде сюелгенин кёрюп, уянган эди.

Биринчи кере эшитген эди Азамат, аппасы гелляны атын айтып. Аппасы шыбырдап: «Жалдуз, ыразылыгъынгы бер» - дегенин туудугъу эшитген эди, эшитгени бла бирге анасыны кьолундан мияла табакъны жерге тюшюп сыннганы Азаматны элгендирген эди. Аппасы «Бисмиллахий» - деп, башын кьабыргъа таба бургъан эди. Азаматны ол сейири кетгинчи, гелляны – «Ыразыма, Таусо!» - деп кычыргъаны жашчыкъны бютюн да уллу сейирге кьалдырып, ол кычырыкъ къая тауушча, ожакъда айтылып, Таусону учуп кетген гюняхсыз жанын кьуууп кетген эди. Жалдузну тобукъларын тье жиягъаны, анасыны да анга кьошулгъаны, Азаматны сабий жюрегине энтда бир, сау болмазлыкъ жара салып, жиятхан эди.

Жияй эдиле ючеулен, жарлы Таусону жияуун эте эдиле. Ансыз кьалгъанларына, адыргы этип, жияй эдиле ала. Келини бла туудугъуну жиягъан тауушлары, эси ауаргъа жетип тургъан Жалдузну эсин жерине кьайтарып, жиягъанын тохтатхан эдиле. Ол, кьолу бла аузун жабып, ёлген эрини жютюден-жютю бола баргъан бетине къарап, олтура эди. Бир аздан Жалдуз, Таусону ачылып тургъан кёзлерин жабып, келинине этер затларын ангылатып, тышына чыгып кетген эди. Биринчиден, Жалдуз Таукъанны табып, анга билдирген эди, сора нек баргъанын кеси да билмей, Сайраны юйюне баргъан эди. Сайра, Жалдуз босагъасындан атлагъанлай окъуна, аны уллу бушууу болгъанын сезип, жеринден туруп, аллына баргъан эди. Жалдузну жиямукъладан толу кёзлерин кёргенлей, Сайра: «Эмне болду апа? Эмне ючюн жияйсынг?» - деп соргъан эди. Жалдуз, эрини ёлгенин ангылатханлай, Сайра: «экеуумюз байкьуш болдукъ?» - деп, анга кьошулуп, аяусуз жиягъан эди. Жияп, жюреклерин бир аз чёкдюргенлей, Сайра, ол жастыкъ тышха ушагъан артмагъын чыгъарып, ичине дагъыда бир затла салып башын буудургъан эди.

- Апа, сен ёзюгкюздюкюлерге жюрюп айт, менчи, ушу жерден алыс эмес, молдо бар, ошогъо айтсам, тиги, бют-барын, жахшылайт. Жюрюгле, ай Даньял, айналайын, мына уа борсокъдарды чонг-апаны юйюне алып бар, мен азыр келем - деп, аладан айырылгъан эди.

Жалдуз, юйден юйге кире, адамлагъа бушуун билдире, юйюне артмакъ кётюрюп келген жашчыкъ бла кирген эди. Ала юйге келирге, Таусону ёлгенин Таукъандан эшитгенле, жыйылып, кими суу жылыта, кими жууар къангасын хазырлай, келини бла Букъминат а кебинликни биче тура эдиле. Экинчи кюн тюшде бусурман къабырлада Таусону асырагъан эдиле. Таусону таныгъанла, аны аламат адамлыгъыны юсюнден хапарла айта, жолда атылып къалмай, жаназысы этилип асыралгъанына шукур эте, Сайраны уллу болушлугъу бла этилген ашха аууз тийдире олтура эдиле.

«Ёлген ёлгенликге - къалгъан жашау этерге керекди» - дегенлей, Таусону дууасы тохтагъанлай, Жалдуз колхозну арбазына къалауур болуп, ишлеп башлагъан эди. «Башкъарма» Арлини таныгъанла Жалдузгъа ол иш бергенине ийнанмай, келип къарап кете эдиле. Жалдуз кюндюз арбазда андамында олтурса да, кече сенекни къолуна ушкок орунуна алып, болгъан байлыкъны сакълай эди. «Бу къарт къатын нени сакъларыкъды» - деп, Жалдузну хыликкъракъ этгенле, ол бир уллу кишини сенек бла тюйюп, урлап баргъан машогунда сыйыргъандан сора, кюлгенле да тохтап, эр киши этерик ишни тындыргъан къарт къатыннга сейирсинип, ыспас эте эдиле. Ол кюнден башлап, арбазда уручулукъ жюрюген къылыкъ тохтап, иш берген Арлини, ёмюрюне адамгъа ыспас этмеген жеринде, Жалдузгъа ыспас этдирген эди. Аны алайлыгъы бла хайырланып Жалдуз келинине да, ишлерча иш тилеген эди. Арлини огъурсуз бети тюрленмей, ол Жалдузгъа иги кесек да къарап: «Майли, фермагъа барсын», - деп, атына къатылгъан эди. Арли кеси да билмей эди бу къарт къатынны хар тилегенине «хо» деп нек баргъанын, болсада, ол эсине тюшгенлей, сейир этип, башын булгъаучу эди. Жалдузну келини Ажабийке, насыбына, Сайраны бригадасына тюшюп, аны бла бирге ийнеклени сауа, алагъа къарай эди. Бузоулу ийнеклеге къарагъан тынч

болмагъаны кимге да белгилиди, алай амалы алай болса не этерик эди? Билмеген иши туююл эди, кыйын эсе да, адамла арасында уялмазча куюн аямай ишлей эди. Ол жыллада «квартды-сабийди» - деп кварамай, ишлемеген жокъ эди. Азамат да, анасы фермада квалган кечелеринде, Жалдуз бла колхоз арбазгъа келип, пиринч ариулагъанлагъа ат айдаучу болуп, ишлей эди. Кече узуну кезлери байланган атны, ташны тегерегине айдаган сабийге угъай, уллу кишиге да кыйын иш эди, болсада Азамат, ат кеси асыры арыгъандан баралмай тохтагъынчы, аны суюр айланыучу эди. Бу иш кыйын болганлыкъгъа, хайырлы иш болганын Азамат бир ненча кюнден ангылагъан эди. Ангылагъаны бла ол, Жалдуздан тилеп, юсюне кийген тончугъуну ичинден эки хуржун тикдирген эди. Жалдуз хуржунла анга нек керек болганларын билгенликге, билмегенча этип, тигип берген эди. Ол кюнден башлап аланы юлеринде пиринч биямукъчукъ жуюр башлагъан эди. Келини хуппегичик келтире, туудугъу пириншчик мажара, жашауларын адыргы бардыра, Жалдузну юуюр жаз башына чыкыган эди. Кёуюрлюп келген таулула мындагъы халкъланы таный, кеслерин таныта, кыйналсала да, жашау этерге кюреше эдиле. Алагъа дери кёуюрлюген, чеченлиле бла ингушлула, кварачайлы кварындашларыбыз Эдил (Волга) тийрелеринден кёуюрлюген немчала, Кытайдан дунганлыла бла уйгурла - барысы да Мухажирликни татыуун сынаган халкъла эдиле. Квачан да артыгырыкъ да жашауу кыйын заманда хар миллетни бети, кылыгы, иш келлюлюгю аз заманны ичинде белгили болуп квалыучу себепли, таулу халкыны бети да, ишине, кесин жуюртгенине кёре иги бла айтылып квалган миллетлени арасында башын тутарыкъ халкыгъа санала эди. Немчаланы бир заманда низамны бузмаганлары, арымай-талмай ишлегенлери, тазалыкыны суюгенлери. Дунгалыланы кюн чыгары бла кюн батханны арасында беллерин тюзетмей, гумулжуклача ишлегенлери, уйгурлуланы сатыугъа-алыугъа, аш этерге хунерликлери кеслерине сейирсиндирирча эдиле Кавказдан келгенлеге, барысына да, «бандитле», «сатхычла» деп, атларын алайгъа чыгарып, кеслери кёуюнчу болуп турганла окъуна артыкъ ариу

кѣз бла кѣрамай эдиле. Ёмюрледен бери, бу жерлени бийлеп жашагъан кѣыргъызлыла, мамырлыкъны суйген, жууаш халкъ болгъанлыкъгъа, бир талай миллетлени келтирип юслерине атылгъаны, аланы артыкъ ыразы этмей эди. Болса да, ЦК-аны буйругъу буйрукъду. Аны буйругъуна ким «угъай» деялыкъ эди.

Хар миллет кеси аллына жашау этерге кюрешгенликге оноу бу жерни иесинде эди. Оноудан чыкыгъаннга - аяу жокъ эди. Кими туююлюп, кими тутулуп ал жыллада, кѣп адам ачыгъан эди. Айхай да, хар миллетде ѳз адамлары бла кѣрюшюрге юйреннгенлени «хайырындан» да Сибирь этеклерине тюшгенле аз туююл эдиле.

Жангы жашауларына бой салгъан таулула, жарлылыкъларын билип, ѳз кѣыйынлары бла жашаргъа юйреннгенлени себепли, кѣайда да жараялыкъ эдиле. Жалдуз, ол халкъны алларындан бири. Эки жашы урушда, эри ѳлюп, келини бла туудугъуну оноуларын ѳз бойнуна алып, жашауун бардыра эди. Аны, кѣачан да, тюзлюкге итиниую, миллет айырмай, адамлыкъгъа кѣре багъа бичгени, адамланы кѣзлерине илине эди. Колхоз арбазгъа келгенле тѣгерекге-кѣачха кѣз жетдире, айланнган, кѣарт кѣатынны энди иги танып, анга жумушларын, бирде уа тилеклерин, тарыгъыуларын айтыучу эдиле. Жалдуз, кѣолундан келгенни этип, адамланы ыразы этерге тапса артха турмай эди. Таулуланы ахшы адетлеринден бири - эллеринде тели болса, анга битеу эл бла кѣараучу. Кѣыргъызлыла телилерине таулулача сакъ туююл эселе да, кѣарагъан тѣрени жюрюте эдиле. Болса да, бу элде жашагъан тели Кѣудайберген юсю-башы асыры зыккылдан адам уялмай кѣарамазча эди. Ёлген Таусону кийимлерин чачханда, Жалдуз Кѣудайбергенни бащдан-аякъ кийиндирип, кѣарнын да токъ этип алай жиберген эди. Жашагъан халкъны арасында аны хапары жайылып, Жалдузгъа улуу ыспас этдире эди. Башха элдеде жашагъан кѣыргъызлыла окъуна ол хапарны эшитип, келип бу сейир кѣарт кѣатынны кѣрюп кете эдиле. Кѣрселе да не, Кѣудайбергенни юсю-башы топча ёмюрюнде аякъ кийим не болгъанын билмеген аякълары таулу чабырлагъа кирип, бу кѣыйын заманда унутулгъан сууаплыкъны магъанасын адамланы эслерине тюшюре эдиле. Адам

къайда да адамды, адамлыгы болса таулу халкъ адамлыкны къачан да къаты жюрютгени себепли, къалгъан миллетлени арасында аты иги бла айтыла, даражасы да ёседен ёсе бара эди, бютюн да урушдан къайтып келгенлени кёргенде уа не айтдыраса.

Жаз башы келгенин къанатларын кенгнге жайып, тегерекни да къычырыкъларына алдырып, сарайкъ къазланы учар умут этип, жол бла ёрге чабышханлары билдире эди. Табийгъат, къыш жукъусундан уянып, адамлагъа жангы ишле чыгъара эди. Элни къатыны-къызы чюгюндюрде, къарты-жашы да ишде, ишлемеген сабий окъуна жокъ эди.

Азамат, геллясыны хайырындан пиринч ариулауда сюрюп айланган атын чыккырлы арбагъа жегип, чюгюндюрде ишлеген къатынлагъа суу ташый эди. Арбасында чыккыргъа жюзден артыкъ челек суу сыйына эди, алай Азаматны кючу сау челекни кётюрюп къуяргъа жетмегени себепли, анга кюнден эки жюзден артыкъ жарты челекни кётюрюп, чыккыргъа къуяргъа тюше эди. Ол да иш туйюл эди, ишни къыйыны - инчиклеринге дери исси къумгъа батып, бир сагъат чакълы жолну атны башындан тартып бармакълыкъ эди. Нек дегенде, жолну сол жанында, зынтхы ёсюучю эди, атны уа онг кёзю сокъур эди. Ол себепден бери келгенде ол тап кёрюучю эди, артха баргъанда уа сол жанына тартып, зынтхыгъа кирир умут эте эди, ары бир кирсе уа бир да аяма чыгъарыргъа.

Атны жоугенине кюнден жетген Азаматны туурасындан къарасанг тепсеп баргъан сунар эдинг. Кертиси уа, аякълары – къумда бише, терлегенлери кёзлерин басып, «ат аягъындан къачан басады» - деп анга ахы кетип, аман кюн башына къысып, алай ташыучу эди кюн сайын сууну.

Бир ненча кюнден, жилягъанын да къююп, аякъ къабукълары да къатып, иссиге юйренип, кесин уллу этип, Азамат иши эсленирча болгъан эди. Чюгюндюр артхан къатынла, тюш азыкъларын хазырлай башларгъа, Азамат букъу этдирип жетиучю эди. Аны алай заманына жетиучюсюне ишлегенле, бюсюреулерин билдирип, ыспас эте эдиле. Бирде къатынланы ачылгъан кюнлери болса тюш азыкъларын ашап, суу ичип, жашил чюгюндюр

башладан кьаланнган тѣбеге сыртларындан аууп, тынгылай келип, жырлап башлаучу эдиле. Ашыкьмай, терен суу баргьанча бара эди аланы мудахлыкьдан толу жырлары. Азаматны алыкьа орус тилден ангылауу аз болгьанлыкьгьа, аяусуз кьыздыргьан кюнден арба тьобуне бугьуп жыргьа тынгылаучу эди. Аллай ариу жырланы ол биринчи кере эшите эди. Чюгюндюрде ишлеген кьатынланы таматалары Дарья, кѣкюрегини теренинден келген базыкь ауазы бла жырын башласа, Аня бла Маша иничкерекь ауазлары бла анга кьошулуп, жыргьа накьышла салгьанча алай жырлаучу эдиле. Азамат аяусуз кьыздыргьан кюнден арбасыны тьобуне бугьуп, сѣзлерин алыкьа иги ангыламагьанлыкьгьа, жырны макьамын жырлагьанла бла ичинден айта, кѣлю толуп олтуруучу эди. Кьатынла жырны башлардан алгьа, тынгылаугьа батханларыча, бошагьанда да бир ауукь заманны шум болуп, алай туруучу эдиле. Жыр бошалыргьа, Азамат, кьум басхан бетинде чакьырылмай келген жиямукуланы ызларын сюртюп, арбасыны тьобюнден чыгьыучу эди. Кьатынла туруп, энтдада бир кере суу ичип, ишлерин тохтатхан жерлерине, чачылыучу эдиле. Азамат чюгюндюр башладан тойгьан атыны аузлугьун салып, чыккырда кьалгьан сууну, тракторчулагьа элтиучю эди. Аны алагьа бир тапдырса, бу иши аны бла бошалгьаннга саналып колхоз арбазгьа кьайтыучу эди. Терк окьуна атын башха арбагьа жегип, фермаланы ишлерин тындырыргьа атылыучу эди. Сют фермадан хуппегини тонгуз фермагьа элтип, андан кьаланнган мешхутну ат фермагьа ташып, ат фермадан байтал сютню кьымысчылагьа тапдырып, ашхам кѣз байларгьа, Азамат анасы бла бирге, ийнек сауучу кьатынланы элге келтирип, колхоз арбазгьа келиучю эди. Асыры арыгьандан, юйюне кючден жетиучю эсе да, иш кьоллу болгьанына кесин насыплыгьа санап, жукьлаучу эди. Аппасы ѳлгенли тынгысыз эди жарлы баланы жукьусу. Ол тьюшонде аппасы айтхан жомакьдан эмилик атланы кѣрюп, аланы кьуууп жеталмай, кече арасында уянып, аппасын тансыкьлап жияучу эди. Биргесине жатхан Жалдуз, туудугьун кѣкюрегине кьысып, ариу айтып, жукьлатыучу эди. Баш иеси ѳлгенли, Жалдуз кишича белин кьаты кьысып, тиширыу сезимлерин

унутуп, башына аугъан палахлагъа кесин хорлатмай, жашларыны урушдан сау-саламат къайтырларын сакълап, бардыра эди айтып айталмазча кыйын жашауун.

Ох, жарлы таулу анала!.. Жиляргъа - жилимукъларыгъыз таусулуп жилиялмай, ёз къабыныгъызны къабаргъа кёзюгюз кыймай, туудукъларыгъызгъа къапдырып, жау чыракъла жанып тауусулгъанча, жашауларыгъыз тауусула сакълагъансыз сиз халкъыгъызны чирчигин...

Къачан да болучусуча, палах кесин сакълатмай жетген эди. Азамат этиучюсуча, чыккырны суудан толу этип келе, кесин атха хорлатхан эди. Ат Азаматны малтаргъа аз кылып, жол жаны бла ёсген зынтхыгъа, кесин атхан эди. Ол да аны бла къазауат эте тургъанлай, ажирини жюрюшю жер тепдирип, башкъарма жетген эди. Атдан да тюшмей, Азаматны къамичи бла юсюн-башын къан ызлыкъла этип, ол къурурукъ атны да халек этип, жолгъа чыгъаргъан эди. Ол кюнден башлап, Азамат ишсиз квалгъан эди. Кимге тарыгъырыкъ эди жарлы жаны Жалдуз бла анасындан башха. Ала да не этсинле эки башсыз къатын жашлары, эрлери аланы къорууларча къатларында болмасала. Билмейми айтхандыла бурунгулула: "Жарлыны сёзю чапыракъдан ётмез" деп, квалгъан эди ачыуу ачыулай.

Азаматны туююлген ачыуу бираз чёкгенлей, Даниял экиси орамгъа чыгъа башлагъан эдиле. Ала да бир кюн орамны кыйсы жанына барыргъа билмей тургъанлай, бир талай дунганлы жашчыкъ жол бла энишге ашыгъышлы бара эдиле. Азамат аланы кыйры ашыгъып баргъанларын билирге суююп, Даниялдан соргъан эди. Жайны бу заманында сууда ёсген пиринчни ариуларгъа кереклисин, ол ишни сабийле этиучюсюн Даниял Азаматха башдан-аякъ айтып берген эди. Ишни эшитгенлей, Азамат аланы ызларындан болгъан эди, Даниял да не этерик эди, татахы тебиресе бармай. Ала терк окъуна баргъанланы жетип, алагъа къошулгъан эдиле.

Пиринчни къалай ёсгенин ёмюрюнде кёрмеген Азамат, дунганлы сабийлени беллерине дери суугъа кирип, аны тазалагъанларына, сейир этип къарай эди. Бек сейири уа неди десегиз?- "Чеклени" ичи жилиндан топа-толу,

сабийле уа алагъа эс бурмай ишлерин бардыргъанлары. Иги кесек заманны Азамат алагъа къарап тургъан эди. Кюн иги да къыздырып, тюш заман жетерге, сабийле ишлерин къоюп, чекледен муштухул чыгып башлагъан эдиле. Аны алай нек болгъанын да Даниял Азаматха ангылатхан эди. Кюн къыздырып башларгъа жилянла тоюп, суудан чыгып, чеклени бёлген жолчукълада жатып жукълаучуларын, ол себепден сабийле аладан алгъа суудан чыгып, ачыкъ ЖОЛ бла ётмеселе, жилянла чыкыгъандан сора, ёталмазлыкъларын. Ол кюн окъуна Даниял бла Азамат, пиринч ариулаучуланы ишлерине къараучу къарт Юан бла келишимлерин этип, экинчи кюнню эрттенлигине ишге чыкыгъан эдиле. Биринчи кюнлеринде, жилянладан ахлары кетип ишлеген Азамат бла Даниял, бир ненча кюнден жилянланы эслерине да алмай, дунганлы жашладан артха къалмай ишлеп башладыла. Къарт Юан айтханнга кёре, ишлегенлени какъларын пиринчни оруп, колхоз арбазгъа келтирип, ариулагъандан сора тёлериклерин, аны да, хар кимни ишлегенине кёре. Аны эшитгенлей, Даниял бла Азамат къалгъанладан эрттеракъ келип, кечиракъ кетип, кючлерин аямай эдиле. Къарт Юан аланы ишлерине бюсюреп, иги какъ бердирирге айта эди. Даниялны хапарларына кёре, Юан дунганлыланы дохтурлары эди. Ол дайым тюрлю-тюрлю хансланы жыйып, аланы ауанада жайып, къурутуп, энчи-энчи хуржунчукълагъа жыя эди. Ингир алада, жашла ишлерин бошаргъа, ол да чекледен саркъгъан сууну баткакъ этген жеринден челек жарты чакълы бир макъаланы тутуп, челегини башын быстыр бла жабып, кетиучю эди. Юанны къылыкъларын кёрген, дуняда сейир адам бар эсе - буду дерик эди. Жашла не эртте келебиз деселе да, Юандан алгъа келалмай эдиле. Юан эрттен сайын, сууну бойнунда сейир къымылдаула этиучю эди. Аузунг ачылып къалыр эди, сексен жылдан ары атлагъан къартны секиргенин, жайралгъанын кёрсенг. Бирде ол кесин къанатлыгъа ушатып, бирде уа маймулгъа, не - бир сейир жаныуар а тёрт аякъланып, ёрге-ёрге секирип, аягъы-къолу къайда болгъаны билинмей тыпырдаучу эди. Бираздан а тохтап, чыгъа тургъан кюннге айланып, узун таууш этдирип солуучу эди. Ол заманда, къатына ёз

туудугъундан башха адам келип унамаучу эди. Келсе да - хыны этип, болмагъанча къутуруп къыстаучу эди. Аны ол къылыгъын билген сабийле къатына бармай, узакъдан къарап туруучу эдиле. Сейир къарт кишичик эди Юан. Ай таланган жилинладан да къоркъмай, тутуп ууларын алыучу эди. Бирде уа, сайлап, бир ненчасын тутуп, артмагъына жыйып кетиучю эди. Бирле, «ол аланы къурутуп, дарман этиучюдю» – деселе, бирсиле - ашагъан этеди дер эдиле. Ким билсин ётюрюкню-тюзню Юанны кесинден башха. Дунганлыланы арасында, Юанны даражасы бийик эди. Кюйсюз Арли окъуна, ат бла кетип баргъанлай Юаннга тюбесе, атдан тюшюп, анга эки бюкленип, баш уруп, аллына келип эки къолу бла къолун тутуучу эди. Юан кетгинчи Арли атына минмеучю эди. Керти да, дунганлыланы бир-бирлерине хурмет этиулери, таматаны-кичини айыргъанлары, намысны къаты жюрютгенлери, къалгъан миллетледен озгъур эди. Алай болгъанлыкыгъа, аланы башха миллетлени сансызыракъ этгенлери, кёрюнюп тура эди. Не къоркъа билмеген, не ишде арымагъан, сейир халкъ эдиле дунганлыла. Бахчаларында тахталагъа къарасанг сейир этер эдинг.

Юанны дохтурлугъун Азаматха сынаргъа тюшген эди. Ишге болуп Азамат чекледен, башха жашладан артха къалып чыкыгъан эди. Азамат чекледен чыгъаргъа, жилинла тогъай-тогъай болуп жата эдиле аны жолунда. Не этерге билмей, Азамат кетип баргъан жашлагъа къычыргъан эди. Ала аны алай артха къалгъанына сейирсинип, тохтагъан эдиле. Азаматны къол булгъагъанын кёрюп, артха къайтхан эдиле. Жилиндан толу жолчукъну кёргенде, тохтап, мадар излеп башлагъан эдиле. Айхай, тыякъмы табарыкъса, Азамат бир къаураны алып, ётер умут алгъан эди. Къаура къыйры бла жилинланы суугъа ата бир ненча атлам этгенлей, бир кёксюл жилин Азаматны жалан аягъындан къапхан эди. Азаматны къычыргъаны бла жашланы, жилинланы чач-тюк этгенлери тенг болуп, ала кеслерин Азаматха атхан эдиле. Къайдан чыкыгъан эсе да, Юан келип, жашланы араларына кирген эди. Ол терк окъуна, Азаматны аягъын тутуп, инчигинден ёргеракъ къаты байлагъан эди. Сора хуржунундан жюлгюч чыгъарын жилинны

тишлери кирген жерлени жарып, иги сыкъгъандан сора Азаматха: "Жаранга кис эт", - деген эди. Азамат аны айтханын этгенден сора, Юан байлауун тешип, жараны байлагъан эди, теркирек элге барыргъа керек болгъанын да айтхан эди.

Ала элге жетерге, Азаматны аягъы тобугъуна дериси кёбюп, къатыдан-къаты ауруп башлагъан эди. Азамат юйлерине жетерге, Юан юйюнден дарманла да алып жетгени, андан сора Азаматны эси аууп, къайдагъысын да билмей, бир ненча кюн ауругъан эди. Хапаргъа кёре, Юан болмаса, Жалдуз, жангыз туудугъусуз къаллыгъы, бир тюрлю шеклик этдирмей эди. Азамат ауругъан къадарда, Сайраны жашчыгъы Даниял, аны ючюн да, кеси ючюн да, пиринч чеклерин ариулап тургъан эди. Къарт Юанны анга угъайы жокъ эди. Ишден сора Даниял Азаматха келип, хапар айтып, къыргъызча сёлеширге юйретип, хар керегине къарай эди. Экисини араларында керти татахлыкъ байланып, туугъан къарындашладан башха туююл эдиле. Кёчгюнчюлеге, къуллукъчула аман кёз бла къарагъанлыкъгъа, сёлешгенде эки сёзлеринден бирлери "бандит" болгъанлыкъгъа, халкъ къайда да халкъды, къыргъызлыла таулуланы ишлегенлерин кеслерин тап жюрютгенлерин кёрюп, артыгъыракъ а, тиллери келишгеннге, бусурман динни жюрютгенлерине бюсюреп, башха кёз бла къарап башлагъан эдиле, болушур амалларын да, аямаучу эдиле. Болушлукълары уа бек керек эди, нек дегенде, кёчюре туруп, билдирмеген эдиле халкъгъа анга артда не керек боллугъун. Энди уа аш жокъ, кийим жокъ, адыр-саут жокъ, сатып алырча ахча да жокъ. Ишлеп ахча алырча мадар жокъ. "Жокъдан" чыгъалмай, иги кесек заманны тургъан эдиле кёчгюнчюле, ачдан-жаланнгачдан ёлген къаршыларын асырай. Кёчгюнчюлеге деп къырал берген кийим ун-балтуз - дегенча затла къуллукъчуланы оноуларындан къутулмай, кеслерини араларында юлешине эдиле. Анда да бар эдиле кёчгюнчю халкъланы "ёкюллери", халкъны аты бла берилген затлагъа сугъанакълыкъ этгенле. Гюнахдан къоркъмай, жарлы къартланы, тышырыуланы, сабийлени юлюшлерин ашагъанла. Халкълары ачдан-жаланнгачдан къырыла тургъан заманда, боюн къайнатып, миллетлерини

акъылманларын сатып айланганла, ала да ала сатханла да тутулуп, Верхоянск тийрелеринде сууукъдан къабыша, Сталиннге, малкъар халкъны къыралны аллында терслиги болмай кѣчюрюлгенини юсюнден письмола жаза. Бар эдиле, жарсыугъа, аллайла да Аллахдан къоркъмай, халкъны аллында бир кюнде намыслары, итни намысындан эниш боллугъун билмей, жашагъанла. Бар эдиле аллайла. Кюн алыкъа исси кыздыргъанлыкъгъа, кюйюп бошагъан сары аулакъ, чууакъ кѣкде жылы къыраллагъа учуп баргъан кийик къанатлыла, кюз арты жетгенин билдире эдиле. Азамат бла Даниял да кезиу-кезиу, ол хужулукъ атны башына да машок кийдирип, ташны тѣгерегине сюрюп айлана эдиле. Айхай да, Юан хар машок ариуланган пиринч санын тефтерине жазгъанлыкъгъа, жашчыкъла кеслери да тергеп, жазаргъа кюреше эдиле. Жалдузну да кечеси-кюню колхоз арбазда эди: келген бар, кетген бар - эки кѣзден бирин къоймагъанла, топа-толу, тас болгъан, урланган затны уа, къалауурну бойнуна салыргъа буюргъан эди башкъарма. Арли, аны буйругъу бла уа бир да ойнамагъай эдинг, тейри. Арлини кюйсюзлюгю кимге да белгили эди, артыгъыракъ а кѣчгюнчюлеге. Къартды-жашды деп къарамай, къамичи ойнатыучу къылыгъын бир да къоймаучу эди. Тюйюлгенле комендантха тарыгъып баргъанлыкъгъа, Арли бютюн да къаты туююучу эди. Сабийден башлап къартына дери, анга дерти болмагъанны сен тапха эдинг. Чолакъ Эльбуздукъну киер кийими болмай, юсю-башы асыры жаланнгачдан, юйюнден чыгъаргъа амал тапмай тургъан жеринде, Арли Суусамыргъа, узакъ къошлагъа жибереме деп, къамичи сабы бла терезесин къакъгъан эди. Эльбуздукъ терезеден къарап: "Рубашка - парабал, шиштани - парабал, латал - нету, поехал - не будит", - деп жууаплагъанда, Арли аны къамичи бла туююп, ёлюр чекге жетдирген эди. Аны ючюн а, райондан келип айланган экеулен, Арлини юйюнде жараулу сыйланып, бир зат да этмей кетген эдиле. Ол кюнден башлап, тарыкъгъанла да тохтагъан эдиле, ала кѣчгюнчюлени жюреклеринде дертлери ёседен ёсе бара эди. Азамат да айлана эди, "къыл чайнай", сабий жюреги къара кесеу болуп. Не этерик эди жетижыллыкъ жашчыкъ уллу кишиге? Атасы урушда,

геллясы бла анасы-тышырыула, кертиси бла да жашауу келепен къашыкълай: жалайса да - атанг ёледи, жаламайса да - ананг ёледи дегенлей, тура эди амал тапмай къалгъанлача ичинден кюе.

Колхоз арбазда колзохчулагъа ишлегенлери ючюн хакъларын бере башлагъан эдиле. Берилгени - будай, балтуз "алама" дегеннге - тонгуз балала. Хапаргъа кёре, кёчгюнчюлеге жер юлюшле, малла берирге буйрукъ чыкъгъанын да айта эдиле. Жалдузну къулагъына ол хапар илиннгенлей, жан кирген эди.

- Аллах айтып урлукъ атаргъа бир жер юлюшчюк бла ийнекчик берселе, къыйналсакъ да, жаныбызны сакъларча болур эдик - деп ойлай эди. Колхозну оноучулары этген тизмеде Жалдуз бла келинини тукъум атлары да бар эдиле. Къыйынлары ючюн алагъа эки машок будай бла бир машок балтуз берилген эди. Азаматха да жарым машок ариуланнган пиринч бла он киллограмм балтуз берилген эди. Жалдуз Арлиге ийнекни хапарын сагъыннганда, ол ат башындан аман да айтып, "ийнекни орунуна, тонгуз баланы ал" - деп кетген эди. Жалдуз, борбайлары къыркъылгъанча, жеринден тебалмай, иги кесек да туруп, кеси кесине сёлеше, пиринч жюклей тургъанланы къатларына баргъан эди. Пиринчни жюклей тургъан дунганлыла аны кёргенлей, бир тюрлю типпискиге къалгъан эдиле. Аланы ол халларын кёрген Жалдузну шеклик алып, къолундагъы сенекге таянып, тохтагъан эди. Арлини эки кёзден бирин къоймагъан жашы Юбор, Жалдузгъа ачыулу къарап, нёгерлерине не эсе да бир затла айта эди. Жалдуз аны айтханын ангыламагъанлыкъгъа, салам бла бастырылып тургъан тёрт машок ариуланнган пиринчни кёрюп, бола тургъанны ангалагъан эди. Бир кесекге абызырагъан Юбор, машокланы салам тюрюнден чыгъарып, арбагъа жюклер умут этген эди. Жалдуз анга къолун булгъап, унамазын билдирген эди, алай ол Жалдузну къол булгъагъанына эс бурмай, машокну кётюрген эди. Игилик бла болмазын кёрген Жалдуз аны алына тохтап, жибермез умут этгенде, ол Жалдузну кётюрген машогу бла бир жанына тюртюп жиберген эди. Жыгъылыргъа аз къалгъан Жалдуз, аны алай этгенине ачыуланып, бютюн да

Арлини ийнек орунуна Жалдузну бусурманлыкь хатерин этмей, тонгуз бала берирге айтханы ачыуун болмагъанча ёсдюрюп, кесин да унутдургъан эди.

-Ай, ананг бергенни ашарыкъ!- деп Жалдуз сенекни сырты бла Юборну кючюнден келген чакълы ургъан эди. Юбор машокну бир жанына атып, Жалдузну юсюне айланган эди алай, Жалдуз сенекни аузун анга айландырып, къарынына уругъа аз къалгъанда, ол артха секирип, къачар кёл алгъан эди. Аланы кычырыкъларын эшитип, ишлегенле ишлегенлерин да къююп, бола тургъан ишге къарай эдиле. Юбор къачып, Жалдуз къуууп, колхоз арбазны ичи бла бара эдиле. Базман тартхан къарт Юан, кесин аланы араларына атхан эди. Ким биледи, ол болмаса иш не бла бошаллыгъын. Туудугъуну жанын сакълагъан Юанны кёргенлей, Жалдузну ачыуу чёкген эди. Ол Юаннга ишни болушун айтып, букъдурулгъан машокланы кёргюзтген эди. Юан Юборну биргесине болгъан дунганлылагъа машокланы кётюртюп, базман тартхан жерге келтиртген эди. Колхоз арбазда болгъанны хапары ол кюн окъуна элге жайылгъан эди. Ким билдирген эсе да, олсагъатха комендант келип, адамладан соруп, Жалдуз бла да сёлешип, хар затны жазгъан эди. Экинчи кюнню эрттенлигинде Жалдузну правленнге чакъыртхан эдиле. Жалдуз правленнге киргенде, стол артында Арли, комендант, райондан келген биреу эм Таукъан олтура эдиле. Арлини болмагъанча ачыуланып тургъаны туура эди. Кёзюнде огъу болса, ол Жалдузну элек-элек этер эди. Райондан келген оруслу киши Жалдузгъа соруула бере, алындагъы къагъытха аны жауапларын жаза, Арлини сёзге къатышханына онгсунмагъанын билдире, ишин бардыра эди. Жалдуз бла бошагъандан сора, бир ненча шагъатланы да чакъыргъан эдиле. Шагъатланы айтханларын жазып алгъандан сора, райондан келген Жалдузну чакъыргъан эди. Жалдуз киргенде, Арли бла комендантны араларында туююшюрге жетерча даулаш бара эди. Аланы даулашларын райондан келген адам хыныракъ сёлешип тохтатхан эди. Жалдузгъа иги кесек заманны тюрслеп къарап тургъан эди. Аны къарамында сейирсингенден тышында, Жалдуз бюсюреу халны эслеген эди. Ол къарамын Жалдуздан алмай, Таукъаннга, бир

талай затла соргъан эди. Таукъан аны соргъанын Жалдузгъа кѣчюрген эди. Биринчиси: сенек бла адамны ѳлтюрюрге нек чапхан эдинг, нек ургъан эдинг? Жалдуз жашырмай ишни болушун:

- Дуния Ата Урушда, жанын-къанын аямай къазауат эте тургъан заманда, мени эки жашым да аланы биргелерине, была урлагъанлары аз кѣрюнюп, кѣзюм кѣре тургъанлай, сугъанакълыкъ этгенлерин жүрегим кѣтюралмай, андан ургъан эдим, мындан ары этеригим да алайды, жаратмай эсегиз ишими чыгъарыгъыз,- деп тохтагъан эди.

- Была - деп кимге айтаса?- деген эди комендант.

- Ма мынга бла жашына айтама, - деп Жалдуз бармагъы бла Арлини кѣргюзтген эди. Жиялумкълары бара ачыуундан, ол туудугъуну тѳюйюлгенин Арлини ийнек орунуна тонгуз бала берирге айтханын, Чолакъ Эльбуздукъну тѳюйюлюп, ѳлюрге аз къалгъанын иш да башдан аякъ айтхан эди. Таукъан Жалдузну айтханларын кѣчюрген эди. Аны хапарын билмей тынгылап, районнан келген адам Арлиге бурулуп, не эсе да бир айтхан эди. Арли сѳймей, башын «хо» деп къымылдатхан эди.

Арлини жашын ол кюн окъуна тутуп, районнга алып кетген эдиле, кесин да бир ненча кюнден ишинден чыгъарып, колхозну таматасына райондан Иван Кондратьевич деп биреуню салгъан эдиле. Жангы келген председатель Жалдузгъа ийнек бердирирге да айтып, къалауурлукъ иши ючюн а «Премия» - деп, бир машок ариуланган пиринч бердирген эди. Таула бла тенг болгъан эди Жалдузну инжилген жүреги. Ол тюзлюгю тутханы ючюн къууанып, правленнге барып, адамла да къарап тургъанлай, жангы председательни къолун эки къолу бла тутуп, баш уруп кетген эди. Председатель да, аны алай этгенине абызырап, къызарып, башын булгъай, ызындан къарап къалгъан эди. Ол кюнден башлап, колхоз арбазда Жалдузну масхара этиучюле къуйрукъларын къысып, жигит къарт къатыннга башха кѣз бла къарап башлагъан эдиле, ол угъай, арбалары бла арбаздан чыгъа башласала арбаларын тохтатып, аланы къурулукуларын Жалдузгъа кѣргюзтѳп, чыгъыучу эдиле.

Иван Кондратьевич болмагъанча алапат адам эди. Ол ауур жаралары болгъаны себепли, урушдан къайтарылгъан эди. Аны райондан колхозчула бла танышдырыгъа келтиргенлеринде кёкюрегинде орденлери, майдаллары асыры кёпден, тийреуч тюрер жери жокъ эди. Кеси бёкем киши болгъанлыкъгъа, жараларындан къыйналгъаны бетинде кёрюнюп тура эди. Аны кём-кёк жютю кёзлеринде сабырлыкъ, акъыл, адамлыкъ жазылып тургъанча эдиле. Иван Кондратаевичге бу жерли адам болмагъаны себепли, жашаргъа Сайраны юйюнде тюшген эди. Тийишлисича председателге ун, пиринч, чеплеу жау, балтуз, чай, башха керек затла, Сайраны юйюне арба бла элтилген эдиле. Ал кезиуледе оруслу кишини юйюне орнатханларына Сайра ыразы туююл эди. Алай болгъанлыкъгъа, элде председаталь жашарча, башха жер болмагъаны себепли, бой салмай амалы жокъ эди. Хапаргъа кёре, Иван Кондратьевич Украинадан эди. Немчала Украинагъа киргенде, аны юйдегисин къатыны бла эки жашчыгъын саулай кюйдюрген эдиле. Украинада ахлусу-жууугъу болмагъаны себепли, Иван Кондратьевичге къайда жашаса да башха болмагъаны шарт эди. Алай бла ол бери Къыргъызстаннга тюшюп, жашауун бардырыргъа кюреше эди. Аны хапарын эшитгенден сора, анга жаны ауруп, Сайра да башха кёз бла къарап башлагъан эди. Къыргъызлылары бек ыразы этген иши Иван Кондратьевични Арли минип айланган эмилик ажирге минерге кёзю къыймай, жылкыгъа къошханы эди. Атладан къачан да ангылаулары болгъан къыргъызлыла, аны тюз оноууна бюсюрөп, кеслери сайлап, жарагъан жоргъа ат келтирип берген эдиле. Иван Кондратьевични андан да бек иги иши - къартланы жыйып, ала бла колхозну жашауун игиге къалай бла айландырыргъа керек болгъаныны юсюнден кенгешгени эди. Ёмюрлери бу жерле бла байланган къыргъызлы къартла оюмларын айтып, Иван Кондратьевичке ыразылыкъларын билдирип, кереклерин айтхан эдиле. Иван Кондратьевич, танг къарангысында жоргъасына бир минсе, жетмеген жери къалмай, ахшам къарангысы бла къайтыучу эди юйюне. Къол-бет жуууп, аузланнгандан сора, жатып солур орунуна, кече белине дери бугъалтерлени къагъытларына къарай, ишлерин

тинте, урлагъан ызларын ызлай, таба, аланы энчи къагъытлагъа жаза эди. Алай эте, бир айны ичинде, колхозну ишин-турмушун башдан аякъ билип, райондан адамланы да чакъырып, жыйылыу этген эди. Жыйылыуда бугъалтерни, кассирни, фермаланы таматаларын, учетчиклени хор бла урлагъанларын ачыкълап, ишлеринден чыгъарыргъа оноу этген эдиле. Къуллукъчуларындан къоркъуп жашагъан къартла, Иван Кондратьевичге кёп затланы айтмагъанлыкъгъа, ол кеси ызны табып хар затны ачыкълагъан эди. Ачыкълагъандан сора, Иван Кондратьевич райондан келген къуллукъчуладан хыйлачыланы тутулур жерлеринде, тутмазларын тилеп, урлагъанларын тёлетген бла чекленир амал сурагъан эди. Район къуллукъчула Иван Кондратьевични ишине бюсюреп, тилегине угъай демеген эдиле.

Ёмюрлеринде быллай жыйылыу кёрмеген колхозчула, болмагъанча къууанып чачылгъан эдиле. Жыйылыуну башдан-аякъ кёрюп. эшитип тургъан Сайра, юйюне бара кесини Иван Кондратьевични юсюнден сагъыш этип баргъанын, кеси эслеп, къарангыда бети къызаргъанын сезген эди. Эри ёлгенли аллай сагъышла аны башына биринчи кере келген эдиле. Сайра кеси бек ариу тиширыу эди. Эркин санлары, къалын, узун, аз акъ кирген къара чачы, къурмашча чыммакъ-акъ тишлери, къалам бла ызланганча бираз толуракъ эринлери, къара жюзюм бетли кёзлери, кимни да сукъландырырча эдиле. Кишилеге кесине лакъырда этдирмез ючюн, ол дайым огъурсуз бет алып жюрюй эди, алай болгъанлыкъгъа, Сайра болмагъанча жумушакъ жүреккли тиширыу эди. Иван Кондратьевич аны алайлыгъын эслеп, кеси кесине сейир эте, Сайраны кёзюне къараргъа базынмаучу эди. Бирде, Иван Кондратьевич чакъырылмай келген жангы сезимледен къоркъуп, адыргыгъа къала эди. Алайсыз да эртте кетип, кеч къайтыучу Иван Кондратьевич энди узакъ къошлагъа, Суусамыргъа кетерге тапса, юйге къайтмай къошчула бла къалыучу эди. Айхай, анда да кече узуну кёзюне жукъу кирмей, Сайраны сагъышын эте, не мадар этерге билмей туруучу эди. Ал кюнледе Иван Кондратьевич районнга, не да Фрунзе шахаргъа кетип, къайтмай къалса, Сайра, адамгъа айтмагъанлыкъгъа, ичинден къууанып къалыучу эди. Энди уа

келиучю заманындан кечиракъ къалып башласа окъуна тынгысыз болуп, «нвк келе болмаз», - деп гузабагъа къалып башлагъан эди. Жашчыгъы Даниял. да ал кюнледе оруслу кишиден къоркъуп айланганлыкъгъа, арт кезиуде анга халиси ахыр да тюрленип, кече аны къайтырын сакълап туруучусун Сайра да эслеген эди. Иван Кондратьевич ишден келгенлей, атны иерин алып, Даниялгъа атны колхоз арбазгъа къайтартыучу эди. Даниял атха жайракълай минип, жоргъалатып, колхоз арбазгъа жетдирип къайтыучу эди. Сайра Иван Кондратьевичге ашны аллына салгъанлыкъгъа, ол Даниялны къайтырын сакълап, ашамай олтуруучу эди. Сайра аны эслемегенча этгенликге, жюрегине бир тюрлю жылыу жайылып, нек эсе да кёлю толуп, отоудан арбазгъа сылтау бла чыгъыучу эди. Иван Кондратьевич, аны арбаздан кёзлери къызарып къайтыучусун эслегенликге, не айтыргъа билмей олтуруучу эди. Даниял ёпге солуу этип къайтханлай, ала экиси да стол артына олтуруп, ашап башлаучу эдиле. Ашагъандан къуш-мушлары кёп бола, неге эсе да кюле, Сайра да ич отоудан ташатын алагъа къарай олтуруучу эди. Ашап бошагъанлай, стол артындан туруп, Даниял жукъларгъа Иван Кондратьевич да тютюн тартыргъа арбазгъа чыгъыучу эди. Ай жарыкъ кече кёк жулдузладан толуп, анда-мында ит юрген тауушла, макъаланы тохтаусуз гъур-гъурлары Иван Кондратьевични башын сагъышха къалдыра, сагъышлары узакъ Украинагъа жетип, уруш жолла бла бара, бюгюнню кюнюне къайта эдиле. Къайтып, Сайрада тохтай эдиле. Бирде кесине сейир эте эди Иван Кондратьевич, бу къыргъызылы тиширыугъа жюреги тартханына. Бош тиширыугъа тартханча тартмагъанын жюреги кесине ачыкъдан-ачыкъ бола башлагъан эди. Жюрек сезими салгъан бу магъаналы соруугъа жууап табалмай, Иван Кондратьевич «заман хар затныда ачыкълар», деп барып, жерине жатыучу эди. Эрттенликде уа, танг къарангысы бла туруп, ишине кетиучю эди, алай а, къачан турса да, Сайрадан алгъа туралмаучу эди. Сайра исси чайны башын жан жаулуку бла бастырып, жылы ашны да хазырлап, андан алгъа ишине, сют фермагъа кетиучю эди. Бу тиширыуну къачан жукълагъаны билинмей, быллай бир ишлерча кюнню къайдан алгъаны Иван Кондратьевични болмагъанча сейирге къалдыра, жашаулары алай бара

эди.

Башкъармалыкъдан чыгъарылгъан Арли, Чуй каналны ары жанында дунгалыланы харбуз, хуан бахчаларында таматалыкъны бардыра эди. Кёчгюнчюлени хатасындан ишинден чыгъарылгъаны аны бютюн да огъурсуз этип «кёчгюнчю» деген атны эшитсе окъуна шайтанлы бола эди. Асыры семизден ажирине кючден миниучю Арли, энди ачыуундан арыкъ да болуп, бахчалада кечесин-кюнюн оздура эди. Уллу Чуу каналны ары жанына элтген кёпюрге къарап турсанг, дунганлы тиширыула эрлерине аш жюрютгенден башха кымылдау-жюрюу жокъ эди. Дунганлы кишиле бахчаларына болмагъанча сакъ эдиле, ол себепден кеслерине кюндюз ауана табарча, кече жукъларча бийик жатмала ишлеп, бирде башларына чыгъып тегерекге къарап, бирде тюше, сакълауларын алай бардыра эдиле. Элни ач сабийи каналны бу жанында жуууна, бахчалада талгъыр харбузланы сап-сары хуанланы кёрюп аууз суулары бара, аладан ашарча амал излей эдиле. Жар башындагъы, къалгъанладан уллу бахча, Арлиники эди. Тутмакъда олтуруп тургъан жашы Юбор сакълаучу бахчаны энди Арли ушкогун да къолуна алып кеси сакълай эди. Патронларын туз бла толтуруп бир кирселе эди бахчагъа деп марап-къарап тургъанча олтуруучу эди. Фрунзе шахарда, районда да Арлини керти адамлары кёп эдиле, андан болур эди, ансы жашына урлагъаны ючюн, онбеш жыл берилир жеринде беш жыл берген эдиле. Анга да Арли ёпкелеп, тегерегин ашай, ыразы болмагъанын билдире эди. Къайры ыразы боллукъ эди, «менме» деп айланнган кючбюсюреу киши, колхозну мюлкюн атасындан къалгъанча, адамланы ёз къуллерына санап, жашагъан Арли? «Бир жарлы, тутхучу болмагъан адам Арлини жашы этгенни этсе эди, юйюн-мюлкюн да сыйырып, кесине да бек аздан онбеш жыл берип, Сибирьге сюрюр эдиле»-, деген сёз колхозчуланы араларында жюрюй эди. Алай, къачандача «къол къолну жууады»-, дегенлей, ол Арлини юйюнде колхозну къуйрукълу къойларындан этилген семиз палаула ашап айланнганла, хар бири тынгылы къуллукълагъа илинип, жарлы халкъны губулача къанын ичип жашай эдиле. Ала Арлини ишинден чыгъарылгъанлыкъа, келгенлери-

кетгенлери тохтамагъанына кёре, Арли «кимни аллы, кимни арты» - деп тургъаны адамлагъа шарт эди. Ол болур эди ансы, кьоркьуннган колхозчула Арлиге жолда тьобеселе ийилип-ийилип, алгъынча салам берип нек айланырыкъ эдиле. Кёзиуюн сакълап олтура эди бахчасында ушкок кьоллу Арли. Кюнде кюйген сабийчикле да Азаматны башчылыгъы бла Чуу каналны бу жагъасында, кюз артында бишиучю хуанланы ийислери бурунларына ура, аяусуз оноулаша эдиле. Азаматны оноуу, Арлини кьатыны ашарыкъ азыгъын келтирген заманда, ол анга болгъан чакъда каналны ары жанына жюзюп ётюп, хуанланы юзюп, суугъа атаргъа жашланы бир кьаууму уа каналны энишгеде, бурулгъан жеринде, тутуп чыгъарыргъа келишген эдиле. Энди уа ала, кюннге кьарай, «тюш заманы кьачан келеди» деп сакълай эдиле. Кюн тюз да тёпелерин кюйдюрюп башлагъанда, Арлини кьатыны, кьолунда да кьамиш четени бла, кёпюрге кёрюннген эди. Жар башындан аякъларын салындырып олтургъан Арли, аны кергенлей туруп, жатмасы болгъан жерге тебиреген эди. Ол да алайдан кетгенлей, Азамат бла бир ненча кеси тенгли жашчыкъ каналгъа секирип, ары жанына жюзген эдиле. Ётгенден сора ала шошчукъ, жарны тёбен жаны бла суугъа келген тар жолчукъ бла ёрге чыкыгъан эдиле. Бауурланып сюркеле, Азамат узун сары хуанланы юзюп, тёнгерете, Арлини бахчасына аямай сугъанакълыкъ эте эди. Эндиге дери туююлгени эсинден кетмеген Азамат, дертин Арлиге жетдире, анга ачыугъа, хуанланы бек уллуларын сайлап-сайлап юзе эди. «Бютюн да уллуларын сайлайма» деп Азамат, Арлини жатмасы болгъан жерге кьалай жетгенин кеси да билмей, кёргенде уа бек сейирсиннген эди. Сабийлени шыхар-шухур тауушлары кьулагъына илиннген Арли, ашай тургъан лагъманын бир жанына салып, ёрге тургъан эди. Ёрге тургъанлай, Арли сабийлени кёрюп, асыры сейирсиннгенден чайнагъанында унутуп, аузу ачылып, сабийлеге кьарап сын кьатып кьалгъан эди, ызы бла уа, кеслерича аман да айтып, ушкогун сермеп алып, кьачып башлагъан сабийлени, ызларындан болгъан эди. Барындан да, анга жууугъуракъ Азаматны, тутар умут этип, кьуугъан эди, алай, жеталмазын билгенден сора, ушкокну юсюне айландырып атдыргъан эди.

Азаматны жар башындан баштёбен энишге суугъа секиргени бла ушкокну атылгъаны тенг болгъан эдиле. Сууда чабакъча жюзюучю Азамат, суу тюбюне бир кетсе, башына чыкъмай, тенглеринден, эки-юч кере узакъ барыучу эди. Бу жол а ол кьоркьгъаны бла анданда узакъгъа барып, башын суудан кьаратхан эди. Хахай эте тургъан Арлини узакъда бир кёрюп, жангыдан солуу алып, суу тюбюне тумаланган эди. Суу тюбюнде, кьутулгъанына кьууана, Азамат эки буту бир бек кичигенине сейир эте, солууу жетгинчи баргъан эди. Суудан экинчи кере башын кьаратханда, каналны бурулгъан жерине жете келгенин кёрюп, жагъасына жюзюп башлагъан эди. Алгъаракъ кьутулгъан тенглери, каналны жагъасына чыгып, Азаматны сакълап олтура эдиле. Азамат, арыгъаны да билинип, кыстау солуй, суудан чыкъгъан эди. Суудан чыкъгъанлай, анга кьарап тургъан тенглери кёзлери, сейирсингенден пальто тьюмелерича болгъанларына сейирсинип. «Не этедиле была» - деп ойлагъан эди. Кьатларына жууукъ келгенде ала аны бутларына кьарагъанларын кёрюп кеси да бутларына кьарагъан эди. Кьараса, эки бутуну да санап-санаялмазча жеринден кьан ызлыкъ-ызлыкъ саркьа сууда ала нек кичигенлерин ангылагъан эди. Кёргени ангылагъанындан алгъа болуп эки буту чыдаялмазча кюйюп, ауруп, башлагъан эдиле. Бахчаны сакълагъанла ушкокларын туз бла жерлегенлери кимге да белгили эди, ол себепден ачий келген кьыргъызлы сабийле аны амалын билип, Азаматха сууда олтурургъа керек болгъанын айтхан эдиле. Жаралары чыдаялмазча ачыгъанлыкъгъа, Азамат жилимай, айтханларын этип, суугъа кирген эди. Тенглери айтханы керти болуп, сууда жарала ачымай кичигенлери бла кьала эдиле. Ингирге дери тургъан эдиле тенгле суу бойнундан юйлерине жыйышмай. Аланы тас болгъанларына кьайгъы этип, хуанланы суудан чыгъарлыкъ жашланы таматалары Даниял Азаматланы излей келген эди. Ол Азаматны жараларын кёргенлей окьуна тенгине жаны ауруп жилигъан эди. Азамат да аны жилигъанын кёргенлей, жилирыгъын андан ары тыялмай, кеси да жилип башлагъан эди. Кьалгъан жашчыкьла да, шум болуп, жерге кьарап олтура эдиле. Ингир алагъа Азамат кьаны кёп кетгенден болур эди, кьарыусуз болуп, кьоркьа-кьоркьа,

юйлерине Даниял бла бирге келген эди. Жолда келе Даниял жыйырмадан артык хуанны колхозну салам гебенлерини тубюнде букдурганларын айтхан эди. Ала арбазга киргенде, Зайнафханны арбазда каланган печни катында олтуруп, кашык бла чоюнда бише турган ашны булгаганын керюп тохтаган эдиле. Зайнафхан Азаматны халин кергенлей ерге турган эди. Жараларын кергенлей окуна, сормай билген эди ишни болушун. Терк окуна Азаматны жараларын байлап, отоуга кийирип, ундурукга жатдырып, ач болган сабийлеге хазыр ашдан сюйгенлери чаклы ашатхан эди. Арлини бахчасына киргенлерин билгенден сора, Зайнафхан коркганын жашыралмай арбазга адыргылы чыкган эди. Биле эди ол, Арли Азаматны таныган эсе юйюне излеп келигин, ол себепден, Даниял бла аны бахчала бла Сайраны юйюне элтген эди. Арли жангы председатели юйюне Азаматны излеп бармазлыгын Зайнафхан биле эди. Кертиси да алай эди. Зайнафхан аланы ары жетдирип, юйюне кайтып, биягы жерине олтурганлай, юйден юйге жорюп келген Арли арбазына кирген эди. Кесин бек сейирсингенча хал алган Зайнафхан, аны кергенлей, жарык бет алып, кеси олтурган апаша шинтикчикни Арлиге узатып олтуруун тилеген эди. Аман акыллы Арли, сезюн узакдан башлаганлыкга, аны уста таныган Зайнафхан сорууларына жапсарыча жууап бермеген эди. Биргесине турганланы кайдагысын сорганда, Жалдузну колхоз арбазда болганын, Ажабийкени да жашчыгы бла тюненеден бери фермадан кайтмаганын айтхан эди. Зайнафханны жууабын эшиткенликте, Арли аны юйюне калай жашаганын керюп сылтау бла, кирип чыкган эди. Зайнафхан аны тынгысызлыгын билгенин билдире: «Абери ишти болганды»- деп, сорган эди, алай болганлыкга, Арли анга жууап бермей арбазындан чыгып кетген эди. Не излеген эсе да Арли бахчасына киргенлени тапмаган эди.

Кюнде асыры кюйгенден бирча кап-кара болган сабийлени айырып танылмаган эди. Кайры танырык эди, арларындан карап, башлары да кыпты бла бирча кыркылып, качып барган кымжа сабийлени. Болса да, алынырга хазыр болуп турган жыйырма бла беш бек уллу хуанны тас

этгени аны жүрегине болмагъанча ачыу тийген эди. Сабийле уа хуанланы ашайлгъанлары чакълы ашап, къалгъанларын а ингир сайын юйлерине ташып, аналары узун-узун кесип, кюнде къурутуп, къышларына чай бла ичерча хазырлап, букъдургъан эдиле. Арлини гюнахына кирген эселе да сабийле, Аллах алагъа ол гюнахларын кечип къыш ингир сайын, Арлиге кёл кенгдире, исси чайларын таууш этдирип ичиучю эдиле. Жалдуз бла Ажабийкеге ишлеген къыйыңлары ючюн берилген мирзеуню, Зайнафхан тирменчи Мампахунну тирменине элтип, алайлай тартдырып, кереклисича келе тургъан къышха хазырлагъан эди. Андан тышында, Иван Кондратьевич сёзюне кертичи болуп, Жалдузлагъа берилген ийнекге изеу болуп, саманла этип, Мампахуннга ийнекни тутарча ол саманладан бау ишлетген эди. Ийнек юйге бир келгенден ары аны аш къайгъысы Азамат бла Даниял шуёхуну бойнуна тюше эди. Ала экиси да кюн сайын гюрбежиде ишлеген Ахия ишлеп берген къысхасап чалгъычыкълары бла элден иги кесек да барып, торф ишленген батхакъланы жагъларында ёсген жаш къамишлени чалып, кётюралгъанларыча жюкле этип, бир ненча кере къайтыгучу эдиле. Андан сора да клевер, башха чалынырыкъ ханс тапсала да, чалып, къурутуп, къышха биченчик этерден артха турмай эдиле. Зайнафхан, сау къаллык да, кишилени масхараларына къарамай, берилген ийнекни башындан тартып, элтип бугъагъа тургъузгъан эди. Жалдуз, бу ишни тындырыр ючюн, Таукъаннга кюнден юч кере жалынып айланганлы эки ыйыкъдан артыкъ бола болур эди. Бери келгенли ахырда бузулгъан Таукъан, Жалдуз не тилеп кюрешген эсе да, аны тилегин сылтаула табып этмеген эди. Жалдуз колхоз арбазда ишлегени себепли, элде болгъанны айтылгъанны кёрюп, эшитип, тура эди. Таукъан бла, эки жарыллыкъ Букъминатны хапарлары да аны къулагъына жетип, жүрегин къыйнагъан эдиле. Эрини урушда саулугъун-шаулугъун да билмеген Букъминат, Таукъан бригадир болуп тургъан жемиш бахчалагъа, тынч ишге къалай салыннганыны хапарын къатынла ауузларына кючден сыйындыра айта эдиле. Жалдуз кесин андан хапары болмагъанча жүрютгенликге «эл аузу – элек», «сохан ашамагъанны ийиси чыкъмайды»

дегенлей, Таукъан бла Букъминатны аралары таза болмагъанын кеси кёзлери бла кёргенле да бар эдиле. Букъминатны эки кыызчыгъындан бири Азаматдан бир жыл тамата, бирсиси уа бир жыл гитче, аталары Азретге союп къаплагъанча ушай эдиле. Азрет бла Жалдузну уллу жашы Магомет аскерге бирча кетген эдиле. Аладан къагъыт келсе да, бири-бирини юйдегисине салам айтдырмай келмеучю эди. Аскерге кетгинчи ала бир элде ёсюп, тенгликни жюрютюп, къаршы жууукъла болмагъанлыкъгъа, татахла эдиле. Ажабийке бла Назифагъа ала бел буудургъан заманларында, бири-биринден арада тилманчлыкъны жюрютюп болгъандыла. Аланы хапарларын башдан-аякъ билген Жалдуз, энди ичинден кертиси бла бир къаршысына кюйгенча кюйюп эсине тюшсе, жеринде тохтаялмаучу эди. Таукъанны къатыны Назифа, эри бла аралары къачан да иги болмагъанлыкъгъа, бу хапарланы эшитип, алыкъа ийнанмай тура эди. Алай а аны башы бла да бир да ойнама. Назифа ёз багъасын билген жигер тиширыу эди. Юч сабийине къарагъандан бошамай, ол ишге да андан жюрюмей эди, юйюнден ары-бери чыкъса да, гурт тауукъча аланы ызындан тизип алай барыучу эди. Бу хапарланы эшитгенли уа юйюнден ахырда чыкъмай, кесин излетирча тура эди. Эри юйюне келсе, ол абери айтмай, туурасындан къарап олтуруучу эди. Таукъан да Магометча Азрет бла тенг эди. Аланы аскерге алгъанда, Таукъанны ёлген атасыны гитче къарындашы Мурадин, Нальчик шахарда къуллукъчу болуп ишлегени себепли, Таукъанны ёпке ауруу болгъаннга чыгъарып аскерден алай къалдыргъан эди, ызы бла Эл Советге таматагъа да ол салдыргъан эди. Ол хапарда Назифагъа белгили эди. Назифаны Таукъандан алгъа Азрет тилеп айланган эди, алай асыры ёхтем Назийфа Азретни женгиллигинден къоркъуп, анга барыргъа унамагъан эди. Ол заманда кимни эсинде бар эди бюгюн келлик кюн. Азретге барыргъа унамагъанына Назифа энди сокъурана башлагъан эди. Эрини туурасындан къарап олтургъан Назифаны сагъышлары мудахдан-мудах бола, Азрет ызындан къалай жюрюучюсю эсине тюшюп, кесини Таукъаннга алданып къалай баргъаны. Азретни да анга ачыугъа Букъминатны алгъаны, кёлюн бокълап, жилирыгъын келтире эдиле. Болса да,

«озгъан жауунну жамычы бла кьуума», деген сёзле эсине келип, ол, жеринден суху туруп, мудах сагъышларына жапсарыу амал тапмай, иш бла тунчукьдуругъа кюрешген эди.

Кёчгюнчюлени жашаулары алыкъа болмагъанча кыйын баргъанлыкъгъа, ал кезиуден абызырагъанлары кетип, энди жангы бой салып, аманны-кебинден жашаргъа кюреше эдиле. Бери тюшгенлери бла байламлы, школгъа жүрюмеген сабийлени амалы болгъан школгъа хазырлап башлагъан эдиле. Къыркъаууз ай жетип келе эди, сабийлени уа школгъа барыргъа кийимлери, китаплары, дефтерлери, ол угъай эсенг, шакъы-къаламлары болмай, аналары не мадар этерге билме тура эдиле. Элде школ да жокъ эди. Хоншу элде төртжыллыкъ школ болгъанлыкъгъа, эллени арасы чабып барсанг да сагъатдан артыкъ барлыкъ эдинг. Сабийле уа, уллусун-гитчесин санасанг, школгъа барлыкъла ючжыйырмадан артыкъ бар эдиле. Уллуракъ сабийле уа жетижыллыкъ школгъа андан да узакъ элде барыргъа керек эдиле, алай, сабийлени школлагъа ненчасы жүрюяллыгъы алыкъа белгили туююл эди.

Азаматны насыбы, кышха кийимлери энди анга гитчеракъ эселе да, бар эдиле. Аппасы ишлеген чабырчыкълары, сёзсюз, уллайгъан аякълары энди кирмезча эдиле, алай Жалдуз хапчюклени къаза кетип, ийленнген тана тери тапхан эди. Эри ишлеген чабырлагъа къарап, Жалдуз ишлеялгъаныча туудугъуна аякъ кийим ишлеген эди,

Къыркъар айны аягъында району буйругъу бла школгъа барлыкъланы тизмелерин эте эки тиширыу элге келген эдиле. Ала, Жалдузлагъа келип, Азаматны биринчи классха барлыгъын тизмеге жазып, Жалдуздан туудугъу къыргъызча, огъесе орусча окъурун да соргъан эдиле. Жалдуз «ёмюрге дери мындамы турлукъбуз» - деп, Азаматны орусча окъутурукъ классха жаздыргъан эди. Къыркъаууз айны биринчисинде, Жалдуз туудугъу бла бирге жол кёргюзтиучюлери Сайра бла жашчыгъы Даниял болуп, хоншу элге эрттенликде эртте тебиреген эдиле. Даниялны анасы Сайра жашы къыргъызча окъуса суйгенликге, Даниял Азаматдан айырылына суймей, «орусча окъурукъма»- деп, тохтагъан эди. Ала бир партагъа олтуруп, школда

окъууларын башлагъан эдиле. Даниялгъа шахардан Иван Кондратьевич келтирген дефтерлени ала тенг юлешип, бир шакъы орунга къаламларын кёзиу-кёзиу булгъап, орус алфавитни биринчи харфларын жазаргъа юйренип башлагъан эдиле. Сабийлени уллуланыха жашауларында ёз къыйынлыкълары бар эдиле. Азамат бла Даниял школлары узакъ эсе да, кеч къалмаучу эдиле, алай аланы жолларында тургъан дунган элни сабийлери кюнден-кюннге къыйынлыкъла сала эдиле. Аланы эллерини къыйыры бла Чуу каналны жингириги Норус суу баргъаны себепли, элни школдан бош сабийи Норус жагъасына жыйылып, кимлери бла чабакъ, макъа-жилян тута туруучу эдиле. Юйлеринде эшитгенни эте болур эдиле ансы, дунганлы сабийле кёчгюнчю сабийлени кёргенлей окъуна къайырылып башлаучу эдиле. Кюн сайын аланы хатасындан, кёчгюнчю сабийлени кёбюсю кюнден эки жилияп къайтыучу эдиле юйлерине. Азамат да ол къауумдан тышында къалмаучу эди. Даниялны уа Азаматха жакъ басханы ючюн артыгъыракъ къыркъыучу эдиле. Бир жауунлу кюн болуп, дунганлы сабийле юйлеринде къалсала, кёчгюнчю сабийлени - насыплары. Алай болмаса уа - сау керейим. Этыйыкъ ай бла Абустолы ай жауунлу болгъанлары себепли, жол ачылып, сабийле бир аз тынгайгъан эдиле. Билмей эдиле алыкъа ала къыш келип, Норус сууну буз къуршалагъанда, дунганлы сабийлени оюнлары алайда болуучусун. Азаматланы классны окъутхан устазны аты - Наталья Терентьевна эди. Ол атлары айтылгъан Потоцкий бийлени къызлары болгъанлыкъгъа, революциядан албугъартмай, анга жакъ басып, эрге да Петербургда бош ишчи жашха барып, Ленинни буйругъу бла жыйырма бла беш минг усталаны къауумунда жангы Совет республиканы болушлугъун иннетин жаяргъа къыргъызстанда орналып, эри да, кеси да жашай эдиле. Эри, Алексей Николаевич, механик эди. Сау районну техникасына таматалыкъ этип, кеси да, къатыны да къыргъыз тилге юйренип, кеслерича, ала бла эркин сёлеше эдиле. Эки сабийлери да мында тууп, энди Фрунзе шахарда окъуй эдиле. Наталья Терентьевна болмагъанча адетли, ариу къылыкълы тиширыу эди. Къачан къарасангда, аны тизгини жыйылып,

къатынга келсе дух ийиси кеси кетгенден сора да бурнунга ургъанлай, орамда жанынг бла озса, ызындан къаратырча тиширыу эди. Сѣлешгени – ашыкъмай, хар харфы ангылашынырча. Бир сѣз бла айтханда, Наталья Терентьевна сабийлени жанлары-тинлери эди. Аны ючюн болур эди ансы, Азамат къарап-къарагъынчы жазаргъа, санаргъа, окъургъа да юйреннген эди. Бир эки-юч айдан, Наталья Терентьевна, кеси окъуна сабийлени юйлерине барып, аланы турмушаларын кѣрюп, аналары бла танышып, кѣре-биле айланнган эди. Кѣчгюнчю сабийле жашагъан юйлеге да кирип, юйдегилери бла сѣлешип, кесин танытып, аланы танып, хапарларына тынгылап, сабийлени аталарына къайдагъысын сурап, дефтерине жазып ала эди. Азаматны анасы Ажабийке бла да иги кесек сѣлешип, Азаматны махтап кетген эди. Уллу адамлыгъы болгъан оруслу тиширыу эди Наталья Терентьевна, жүрек жылыуу таркъаймагъан, керти адам. Айхай да, насыбы тутхан эди Азаматны - окъууда биринчи атламын Наталья Терентьевнаны насийхатлыгъы бла этгени. Минг шукур, Уллу Аллахха, аны ючюн! Ёлгюнчю кетмез Азаматны эсинден биринчи устазыны жүрек жылыуу, кѣм-кѣк кѣзлерини суйдюмлю къарамы. Азаматны сау ёмюрюне жетерча этген ахшылыгъы кетмезле аны эсинден, биринчи ол айтып эшитдирген Пушкинни, Лермонтовну, Чеховну, Гогольну сыйлы атларыча къалыр Азаматны эсинде Наталья Терентьевнаны сыйлы аты. Кюнле бири-бири ызындан бара, къарап-къарагъынчы къыш жетген эди. Сап-сары аулакъ энди чыммакъ-акъ болуп, къыйырсыз-чексиз кѣрюне эди. Азамат, Жалдуз кюз артындан окъуна хазырлагъан къыш кийимлерин кийип, къыш сууукъдан къоркъмай, дерслерин этип бошагъанлай, орамгъа чыгъып ойнаучу эди. Аны уллу къууанчына тончугъуну хуржунундан аппасы ишлеп берген мюйюз хайнугу чыкъгъан эди. Аны айландырыргъа Азамат къайиш къамичи ишлеп, буз тапхан жеринде дууулдатып айландырыучу эди. Элде аллай хайнугу болгъан жокъ эди, ол себепден, элни сабийи Азаматны орамгъа чыгъарын сакълап туруучу эдиле. Антлы тенги Даниялны учарча, конѣклары болгъаны себепли, алада да кезиу-кезиу учуп, хайнукну айландырып ойнаучу эдиле. Азамат бла Даниял къызгъанч сабийле

болмагъаны себепли, къалгъан сабийле да аланы байлыкълары бла суйгенлерича хайырланып, ала бла бирге ойнап, араларында миллет айырыу: «сен кѣчгюнчю, мен – угъай» - деген затла энди жюрюмей, ач болгъанлыкъгъа, мамырлыкъда ёсе эдиле. Къыш сууукъдан сууукъ бола, сабийлени да каникуллары бошалгъан эдиле. Азамат школгъа тансыкъ болгъанлыкъгъа, ары элтген жол эсине тюшсе, къууанчы мудахлыкъгъа айланыучу эди. Норус сууну энди буз къуршлап, дунганлы сабийлени уллусу-гитчеси да бузда ойнай эдиле. Дайым, туююш излеучю Дун, узун чачыда эшмеленип, белине жете, узун бойлу, къысыкъ-кѣз, мылтыкъбурун жаш эди. Азамат бла Даниялдан, ол иги кесек тамата эди. Школгъа жыйын болуп жюрюучю сабийлени араларында, ол экисин кѣрсе, къалгъанланы къюуп, алагъа илинип башлаучу эди. Кимини къулакъ жанына уруп, бирсисине табанны жетдирип, озгъанда къайтханда да, аланы жиятмай жибермаучю эди. Даниял бла Азамат бир болуп, аны бла туююшгенлери уа анга болмагъанча ачыу тийип, аны зор къылыгъын ёсдюреден-ёсдюре бара эди. Жашчыкъланы кюнлери кертиси бла да къарангыгъа айланып, не этерге билмей, таза да жанларындан тойгъан эдиле. Алай, «къазанда бир мардасына жетсе тѣгюледи» - дегенлей, бир кюн Даниял конекларына минип, Азаматда аны жанында чапханлай школгъа бара эдиле. Аланы келишимлерин кѣре, конекла бла учаргъа Азаматха школдан къайтханда тюше эди. Ала школгъа эрттеракъ баргъанлары себепли, дунганлы сабийлени араларында, Дун жокъ эди, алай артха къайтханларында уа, конѣклагъа минип келген Азамат, Дунну узакъдан жол сакълагъанын кѣрюп, конѣкланы аягъындан тешип, къолуна алгъан эди. Ала бузгъа жетгенлей, Дун, конѣкланы сыйырыр умут бла алларын тыйгъан эди.

Алда баргъан Даниялны Дун уруп бѣркюн бийары чартлатып, Азаматха атлагъан эди. «Къоркъгъан алгъа урур»- дегенлей, Азамат къайишлери къолуна чулгъанып тургъан конѣкла бла Дунну тюз да бетине ургъан эди. Мангылайындан эки конѣкну ауузлары тийген жерлеринден къан тѣгюлюп, бети бла саркъып, кѣм-кѣк бузну къызыл тамычылагъа алдыргъан эди. Дун,

эки кьолу бла бетин жабып кьача, Азамат да конёкла бла аны тые буздан чыкьгъан эдиле. Дунну кьачып кьутулгъаны насыбы эди ансы, ачыуу селеймеген Азаматны, тохтар умуту жокъ эди. Ол кюнден башлап, кёчгюнчю сабийлеге школгъа жол ачылгъан эди. Къышны ахырына дери Дун ол тийреде кёрюнмей кьалгъан эди, дунганлы сабийле да оюнларын, жолдан бир жанына кёчюрюп, кёчгюнчю сабийле бла аралары узакъ болгъан эди. Ой, бир кьууанч бар эди сабийледе, бир кьууанч бар эди! Анга кёре, Азаматны да даражасы ёсюп, тенглерини арасында мындан ары башчылыкъ этери кеси аллына ачыкъ болгъан эди.

Ата Урушда бошала тургъаныны хапары элде жайылып, Совет Аскер фашистлени кьуууп баргъанларын элни ортасында столбагъа тагъылып тургъан радио кюн сайын билдире эди. Аскерчиле урушдан кими кьолсуз, кими бутсуз кьайта башлагъан эдиле. Аланы бетлеринде узакъ жолну ала этип келген мудах сагъышлары, бошала тургъан урушну кьууанчына жер кьоймай, мындан ары барлыкъ жашаулары, жарсыулу сорууларына жауап табалмагъанлары, кёзлеринде кюзгюдеча кёрюне, жан аурутурча эдиле. Алларына чапхан сабийлерин ала кьолларына кётюрюп келтралмагъанлары бушууларына кьошула, ачы жилимукъла болуп агъа эдиле. Урушдан аталарын сакълагъан сабийлени саны аздан-аз бола бара эди. Азамат да кюн сайын жол жанында тохтап, атасын сакълай эди, алай эрлерини кьарасын тешмей тургъан кьатынла, жаны бла озсала, аны бир тюрлю дыгаласха кьалдырып, сабий жюрегин шортаратханла этдире эдиле. Туудугъуну тынгысызлыгъын Жалдуз эртте эслеген эди, аны юсюне, ол кеси кьолу бла кюйдюрген кьагъытла аны эсинден кетмей, жюрегини теренинде буз хурттакча тура артдан артха кьоркьуу сала башлагъан эдиле. Ажабийке да, Жалдузну бетинде кьайгъы эслеменликге, кечеле бла, аны кюптсюннгенин эшите, тангына, жастыгъын жилимукълары бла жибитип чыгъыучу эди. Аллай термилиу алла, адыргылы ауур сакълау сени жауунгу юйюне да келмесин.

Атасы урушда командир болуп сермеше тургъанына, Азамат тенглерин ийнандыралмай, кёп кере жилип кьача эди аулакьгъа. Аны сабий жюреги

кюсеп тургъан къууанч аллына элни ичи бла баргъан жангыз жол бла келе тургъанын ол алыкъа билмей эди. Къабыл болду къарт Жалдузну беш уахты намазында Уллу Аллахха тилеги: аланы къууанчлары жолну ортасы бла кёкюрегинде орденлери, майдаллары кюнде жым-жылтырай, Жалдузну жашы Магомет келе эди.

Атасы келе тургъанын Азаматха жүреги билдирип, ол жол ортасына чыгып, андан ары жеринден тебалмай тура эди... Анча жылны ичинде сабий жүрегини теренинде ёчюлмей тургъан сүймеклиги бла умуту. Атасы анга жетерге жилимукълары къатыш тамагына тыгылып, бир такыйкъадан а кычырыгы бла бирге бир сейир кюч аны атасыны къучагына атхан эдиле. Сейирсингенден, шум болуп тургъан сараякъ къазла, Азаматны къууанчына кёшулгъанча тегерекни кычырыкларына алдырып, къанатларын къагъа эдиле. Саламбаш юйчюкню босагъасыдан а андан атларгъа кючю жетмей, эшик агъачха тыянып насыбы тутхан къарт Жалдуз жилий эди. Фермагъа кюн сайын эрттенликде эртте жүрюючю Ажабийке, бюгюн эсленирча тынгысыз эди. Ол этилмеген ишлерин Сайраны юсюне атып, чапханлай юйюне келген эди. Аны арбазгъа талакъ солуу этип киргени бла Магометни босагъадан аны ишлеген жерине барыр умут бла тышына атлагъаны тенг болуп, ала бир-бири кёзлерине къарап тохтагъан эдиле. Не сёз керек эди алагъа. Ала сёзлерин анча жылны ичинде бир-бирлери бла кеси алларына сёлеше тауусхан эдиле. Энди уа къарап тургъан хоншуладан къууанчларын жашыралмай, бири тауушсуз жилий, бирси уа аны къучакълап, башын сылай арбаз ортасында тура эдиле. Азаматны атасы бла анасын алай кёргени асыры къууаннгандан жүрекчиги чартлап чыгъарча болуп насыплы этген эди. Отоудан аланы къарап кёрген Жалдуз, уялтыргъа сүймей, къууанчларын да билмей Зайнафханны алгышлауун отоу ичинде ала арбазгъа бир ауукъ заманны чыкъмай тургъан эди. Къайдагыларын энди эс жыйып, ангылай башлагъан Ажабийке бла Магомет, бир бирден айырылып, уяла, юйге кирген эдиле. Адамны къаллайлыгы къууанч-бушуу кюнюнде билиниучю себепли, Жалдузну кёолун тутаргъа келмеген элде хазна адам къалмагъан эди.

Ингирикде уа Иван Кондратьевич бла комендант келген эдиле. Ала чынтты адамла болгъаны себебли, Жалдузну къолун тутуп, Магомет бла танышып, аны къууанчын этерча кереклени да табдыргъан эдиле. Сайра бла Зайнафхан амалларын-кючлерин аямай, къууанчха къатышып, юйню чеплеу жау ийисге алдыргъан эдиле. Баям, Иван Кондратьевич бла комендантны ахтылыкъларындан аракъы-чагъырда столгъа салыннган эди. Аланы ушакълары кече белинден иги да озуп алай бошалгъан эди. Урушда эрлерини юсюнден хапар сурагъан къатынла да бирлери къууанып, бирсилери мудахланып, юйлерине чачылышхан эдиле. Бир эки кюнден Магометни комендант кёчгюнчюлени тизмелерине къошуп, алагъа тийишли низам бла танышдыргъан эди. Магометни жүреги сынып, жер бла тенг болуп, башха амал болмагъанын ангылагъан эди. Иван Кондратьевич ол кече айтханыча, Магометни Ажабийке бла Сайра ишлеген сют фермагъа бригадирге салгъан эди. Урушха дери да малдан хапары болгъан Магомет, бир ненча кюнден ферманы ишине тюзелип, керекли ызгъа тюшген эди. Уллу жашы урушдан къайтханлы Жалдуз, къалауурлукъ ишин къоюп, юйюнде бууаз ийнегини къыш ашын тапдыра, туудугъуну керегине къарап, энди гитче жашыны урушдан къайтырын сакълап жашай эди. Магомет айтханнга кёре, кичи къарындашы Малик, жаралы болуп, госпитальгъа тюшгенинде анда Азретге тюбеп, госпитальдан урушну андан арысын бардырыргъа бирге кетген хапарлары бар эди. Андан башха хапары болмай, жанлары Аллахха аманат, сау къалсала бирге келирге болурларын айтхан эди. Къолун тутаргъа келген Букъминатха Азретни хапарын айтханында, аны бети артыкъ жарымагъаны Магометни кёзюне илиннген эди. Аны юсюнден Магомет анасына соргъанда, Жалдуз жукъ да айтмай, жерге къарап къалгъан эди. Анасы сорууна жууап бермегенликге, Магомет бир ненча кюнден хар затны кеси ангылагъан эди. Таукъанны итлигин Магомет аскерге тебирегинчи да биле эди, алай аны урушха бармай къалгъаны Азрет жанын-къанын аямай, къазауат эте тургъан чакъда, ол Азретни къатыны бла саякълыкъгъа батып тургъаны ачыу тийип, тыш адамла Магометни жаны сау урушдан къайтханы бла алгъышларгъа

келген жерде Таукъанны ауругъан сылтау бла келмей къалгъаны Магометни ачыуландыра эди. Анасы, жашыны халин кёрюп, ёлген атасы Таусону жаны бла Таукъаннга тиймезине къаргъандыргъан эди. Магомет энди Таукъанны кёрсе бир къолу бир къолун тыя, ичинден кюйюп айлана эди, алай, сёзюне кертичи болургъа юйреннген Магомет, этген антын бузалмай, Азретни урушдан къайтырын ёз кичи къарындашы Маликни къайтырындан эсе бек сакълай эди. Азретни сабийчиклерин кёре баргъанда, Магомет, Букъминатны кёзюне къарап, бир сёз да айтмай сабийчиклеге элтген саугъачыкъларын берип, аланы уппа этип, чыгып кетген эди. Ангылагъан эди Букъминат, Магометни хапарын, энди Азретни къайтырын ахы кетип сакълагъаны да билине эди.

Кюнню кыздыргъаны, чорбат чыпчыкъланы тирилгенлери, анда-мында къурт-къумурсханы кымылдап башлагъаны, жаз башы жуукълаша келгенин билдире эдиле. Бууаз ийнегини къозлар заманы жетип келгени Жалдузну къууандырып, ол туудугъуна ийнек къозлагъанлай ырпыс ашатыргъа айтып, Таусо ишлеген агъач аякъны чыгъарып, мамыр жашауларында сют ичиучю заманларын эсине тюшюрген эди. Азамат, аппасы эсине тюшсе жылягъан къылыгъын энди къоюп, агъач аякъгъа къарап, аппасы бла насыплы кюнлери кёз аллында оза, мудахланып олтура эди. Жашы мудахлыкъгъа кесин хорлатып тургъанын Магомет босагъадан атлагъанлай окъуна кёрген эди. Стол юсюнде атасы Таусо ишлеген аякъны кёрюп, Магомет да аны къолуна алып, ишленнген амалларына къарай, аны ариулугъуна сейир эте, аякъны жерине салып, жашына къарагъан эди. Жалдуз бирси отоугъа чыкъгъанлай, ол жашын олтургъан жеринден алып, кесини тобугъуна олтуртхан эди. Аппасын тансыкълагъан Азамат, атасыны алай этгенин жаратханлыкъгъа, кючден тыйып тургъан жилямукълары кеслери аллына тёгюлюп башлагъан эдиле. Атасы башын сылай, жашын кёкюрегине къаты кысып, адамгъа эшитдирмей билген ариу сёзлерин аны къулагъына шыбырдай эди. Азаматны жюрегине ёмюрюнде эшитмеген ариу сёзле балча-жауча жагъылып, жилямукъларын тохтатхан эдиле. Ол, атасына аппасыны ёлген хапарын

жилярыгы келсе, аны кѳабырына барып жиляучусун, Арлини кѳамичи бла тѳуйгенин, Домалайны солдат ушкок бла ургѳанын иш да башдан-аякѳ айтхан эди. Магомет, жашын жапсарып, Арлиге кечмезин Таусогѳа кеси кѳолу бла ишлеп сын таш салырын айтхан эди. Андан тышында бюгече Азамат биргесине жатаргѳа сѳз бере эсе ол анга Домалайны кѳючюк заманындан башлап, ахырына дери хапарын айтыргѳа сѳз берген эди. Аланы ушакѳларыны бошалырын сакѳлагѳан Жалдуз, ашларын келтирип алларына салгѳан эди. Терк окѳуна ашап, ичип ала стол артындан тургѳан эдиле.

- Кел, жашым, ананг келе эсе бир кѳрейик. Кѳарангы болгѳанды, тиширыула кеслери алларына келирге кѳоркѳа болурла - деп, экиси да юйден чыкѳгѳан эдиле, алай жолда тиширыу кѳюлген тауушланы эшитип тохтагѳан эдиле

- Ол кѳюлген Сайрады, анна да биргесине келе болур деген эди Азамат. Кертиси да алай эди. Ажабийке аланы кѳарелдилерин кѳргенлей окѳуна таныгѳан эди. Кѳатларына жетгенде Сайрадан айырылып, ол да юйю таба бурулгѳандан сора, кѳарангыда, киши кѳрмезин билип, эрини кѳолтугѳуна кирген эди. Иги кесек заманны Ажабийке эрини жылыууна кѳысылып, жашчыгѳын да атасыны бойнунда ала юйге кирмей, орам бла энишге-ѳрге жюрюп айланган эдиле. Кѳпледен насыплы болгѳанларын билип, ала жукѳ да айтмай, шош келип, арбазда да олтуруп, юйге алай кирген эдиле. Азамат анасына бюгече атасы бла жатарын айтханда, Ажабийке ичинден артыкѳ онгсунмагѳанлыкѳгѳа «Сѳуйгенигизлей этигиз» - деп, жастыгѳын алып Жалдуз бла Зайнафхан жатхан отоугѳа кирип кетген эди. Азамат, атасындан алгѳа тешинип, Домалайны хапарын эшитирге кѳулакѳлары кичип, жуургѳан тѳюбюне ташайгѳан эди. Кѳарангыда атасы ашыкѳмай тешинип, кийимлерин бюклеп-бюклеп тап салгѳанын Азамат кѳрюп, кѳууанчы кѳатында болгѳаннга жюреги асыры тыпырдагѳандан тамагѳына тыгѳылгѳанча болуп, солуун тыйып, ызы бла уа бир хычыуун сезим жюрегине дыгѳыл этгенча жайылып, эрттеден бери кесине тансыкѳ этдирип тургѳан атасыны ийиси бурнуна уруп, Азамат атасыны кѳкюрегине башын салгѳан эди. Магометни

эсине ёз сабийлиги келип, тюз бусагъатда жашы салгъанча ол кеси атасы Таусону кёкюрегине башын салып, жомакъ айтырын сакълагъан кечелери эсине тюшюп, ол атасы этиучюсюча бир ауукъ заманны тынгылаугъа батып, солуун алмай тургъан жашына Домалайны хапарын айтып башлагъан эди.

Эртде-эртде-эртде Шимал Кавказда, сени ата-бабаларынг тургъан жерледе, сен да туугъунчу, бир жигит таулу киши жашап болгъанды. Аны эки жашы бла ариу къатыны болуп, ол сен туугъан элде жараулу юй ишлеп, юйдегиси бла жашап болгъанды. Юйюнден иги кесек барып аланы къошлары болгъанды. Жылны бир кезиуонде, къошчула бу къошда турсала къышлыкъгъа башха къошха кёчюп болгъандыла. Хар къошда мал сакъларгъа, кютерге итле бардыла. Таусо тургъан къошда да бар эдиле итле, алай барындан да иги бир акъыллы, кеси да тау артындан, Сванетиядан, кючюклей алынып келтирилген уллу гатча бар эди. Башха къошлада да аны танымагъан къойчу жокъ эди. Нек дегенде, ол гатча не къоркъа билмеген, не бош юрмеген кече кёз къысмагъан, аламат ит болгъаны себепли. Кюндюз къойланы чачылыргъа къоймай, кече аланы тегереклерине айлана, бёрю келсе аны жыртып, хыли этерге къоймаучу эди. Аны алайлыгъын билген къойчула, андан кючюк тапсала, нелеринда аямай эдиле. Бир жол ол гатча къош кечер къайгъысын эте тургъан кезиуде тас болады, къошчулада аллай акъыллы ит тас болмазына ишекли болмай къош кёчюп кетеди, ит къайда эсе да къалады. Бир ненча кюнден къошчула гузаба этедиле, ат бла энишге-ёрге чабадыла - ит жокъ. Не этерик эдиле? Къайгъы-бушуу этдиле, алай не хайыр? Ит табылмады. Ит а эски бузоу орунда юч кючюкчюк да табып, къошну кёчюп баргъанын кёргенликге, балаларын къоюп кетерге болмай, кетгенлени бузоу орундан тауушларын эшитип жата эди. Башха аш тапмай, гатча ханс-тамыр ашап жубуранланы тутаргъа кюреше кючюклерин ёсдюре эди. Юч кючюкден бирлери эркек, экичиги уа тишичикле эдиле. Тегерекде чёп-тамыр къалмай, жубуранланы да къарыусуздан туталмай къалгъанда, итни эки тиши кючюгю ачдан ёлюп бирчиги къалады. Ол туугъанда да эгечлеринден мазаллычыкъ болуп туугъан эди. Анасы аны ызындан тагъып кёчюп кетген

кьошчуланы ызларын ызлап башлагъан эди. Жол узакъ болгъаны себепли, анасы бла баласы солуй-солуй бара эдиле. Насыпларына, гатча ингир алада эки жубуранны бири-бири ызындан тутуп ашатхандан сора, ала дорбуннга кирип кече анда къалгъан эдиле. Ол жерледе бёрюле кёп эдиле, гатча, аны билип, баласына къоркъгъандан къалгъан эди дорбун да, ансы кесине бир тюрлю къоркъуу жокъ эди. Юч-тёрт бёрюню талап кетгенни ол тюгюне да кёрмей эди. Аллай къоркъуу болмагъан, къарыулу да болгъан эди ол ит. Кечени белинден иги да озуп, ала да алай тургъанлай, бёрю улугъан тауушла эшитилген эдиле. Ала, жууукъдан-жууукъ бола, гатча да тынгысыздан-тынгысыз бола, кючюкчюкню да жукъусу кетип тышында эшитилген тауушлагъа гузабалы тынгылай тура эдиле. Бёрюле гатча бла баласыны ызлары бла ажашмай, аланы тургъан жерлерине келип, дорбунну аллында кёзлерин жандырып тохтагъан эдиле. Гатча, баласын дорбунну теренинде кёюп, кеси дорбунну аллын сакълар умут алгъан эди. Бёрюле къарангыда тишлерин от чакъдыра, итни кёргенлей, аркъаларында тюркери къайырылып, къыйын туююшге хазырлана башлагъан эдиле. Бёрюлени бирлери кесин алгъа атханлай, гатча аны кёкюреги бла уруп, кёз къагъылгъынчы бойнун бичакъ бла ургъанча кесип, артха атхан эди. Артха туракълагъан бёрюле, къымылдаусуз жатхан нёгерлерине сейирсинип къарай эдиле. Къан ийис бурунларына ургъанлай, бёрюлени жашыракълары ёлген шуёхуну юсю бла секирип, итни тюрбюне сындырылып умут этген эди, алай аны аман акъылын билгенча гатча, секирип юсюне минген эди эм бойнундан бир къапханлай, боюн жилигин къыркъып, аны да дорбундан тышына силдеген эди. Аны кёрген эки уллу бёрю, андан ары чыдааялмай мыллыкларын итни юсюне атхан эдиле. Талашыулары иги кесек да барып, ит, алагъа хорлатмай, юсю башы къан болуп, кючю аздан аз бола башлагъан эди. Кёп кюнню ичинде ит, керекли ашын тапмай, къарыуун-кючюн, сютю бла бирге балаларына къаратханлыкъгъа, энди жангыз баласын, ёлсе да бёрюлеге къапдырмазына таукел болуп, талаша эди. Бир бёрюню ол таласа, бирси берю аны талай, андан къутулса, бирсиси юсюне мине, алай эте, керти да къарыусуз болгъан

эди. «Хорлатыпмы кьояма былагъа кесими» - деген акъыл итни башына келип, кёз кыйыры бла дорбунну теренинде баласыны кёзлери кьоркьуулу жаннганын эслеп, ит, болгъан кючюн жыйып, уллуракъ бёрюню богьурдагъын жыртып алгъан эди. Ол да бери айланнгынчы, алашаракъ бёрю аны бойнундан кьутултмазча тутхан эди. Ит аууп баргъанда, узакъ жулдузну жылтырагъаны аны кёзлеринде кёрюнюп, эси ауа башлагъан эди. Ол да, жан алгъынчы, ушкок атылгъан таууш, ызы бла кьулагъына иесини ауазы эшитилип, кыйынлы ит ёлген эди. Жангыз кьалгъан бёрю, асыры кьарыусуздан кьачаргъа кючю жетмей жардан секирген эди. Танг жарыгъаны себепли, итни иеси дорбунну теренинде кючюкню кёрюп, атдан тюшген эди. Тюшюп, ол алгъа ёмюрюнде адам кёрмеген кючюкню кьатына баргъан эди. Батыр итден туугъан ит батыр болады, кючюкчюк аркъа тюкчюгюн кьобарып, жютю тишчиклерин, кьоркьутур умут бла, кёргюзтген эди. Ёлген итинден кючюк кьалгъанына ол киши болмагъанча кьууанып, кючюкню башын сылар умут бла кьолун узатхан эди. Кючюкчюк, артха туракълап, ёмюрюнде биринчи кере юргени бла ол кишини кюлдюрюп, ёз ауазын эшитип, анга кеси да сейирсинип, дагъы да юрген эди. Кьойчу киши артмагъындан юйюне элтип баргъан семиз кийик этден белиндеги жютю таулу бичакъ бла эт юлюшчюк кесип, кючюкчюкге кеси кьолундан кьапдыргъан эди. Ач болуп тургъан кючюк, эт ийис бурнуна ургъанлай окьуна, кьуйрукъчугъун кьымылдатып, кьойчуну кьолундан этни сермеп алып, ашап башлагъан эди. Кючюк этни ашап тауусхунчу кьойчуну тилини кыйырында анга Домалай деп ат атагъан эди. Кючюкчюк этни терк окьуна кьабып, бошап, анга жут кёзчюклери бла кьарагъан эди. Кьойчу, аны кёзлерине кьарап, адамгъа айтханча: «Домалайса сен, Домалай», - деп, ёрге тургъан эди. Бек алгъа, ол тиши итни ёллюгюн дорбундан чыгъарып ташла бла бастыргъан эди. Бёрю мыллыклары жолдан кьуйрукъларындан тутуп, жардан энишге быргъагъан эди. Анга кьарап тургъан кючюкге суулугъундан дорбунда атылып тургъан кьанжал орунчукъгъа суу кьуюп ичирген эди. Домалай сууну ичип таусханлай, иеси атына минип тебиреген эди. Аны

кетип баргъанын кѳрген Домалай, дорбундан чыгъып, ызындан арсарлы къарай, тохтагъан эди. Къойчу атын тыйып, анга къарап тургъан кючюкге: «Домалай, ма, ма!» - деп, чакъыргъан эди. Ол кюнден башлап кючюкню аты Домалай болгъанын билгенча, къойчуну ызындан чапхан эди. Жолну экиден бири къалгъанлай, къара шауданнга жетип, ол киши атдан тюшюп, анга суу ичирип, къакъ этден ичи кюйген кючюкню суу ичгенине къарай, кеси да ичип, суулугъунада суу къуйгъан эди. Къалгъан жолну Домалай ат бойнунда келген эди. Къойчу киши юйюне жетерге, эки жашчыгъы да арбазда ашыкъ ойнай аны сакълап тура эдиле. Аталарын кергенлей, жашла ашыкъланы да къоюп, аллына чапхан эдиле. Аталары, ат бойнундан алагъа: «Магъыз, аты Домалайды», - деп кючюкню берген эди. Сабийле асыры къууаннгандан ёрге-ёрге секирип; Домалайны бири-биринден сыйырып, арбазгъа кийирген эдиле. Домалайны аллына аш салып, сют ичирип, асыры тойгъандан къымылдаялмазча тѳп-тѳгерек этген эдиле. Ашы-сууу эркин кючюк, къарап къарагъынчы уллайгъан эди. Домалайны юрген ауазы элни бир къыйырындан бирси къыйырына эшитиле, бир жылдан а, аны бла талашдырырча элде ит къалмагъан эди. Энди Домалай, къулакълары кесилип, къуйругъу чубур парий эди. Ёсюмю - тана чакълы бир къошха барыр заманы болгъан эди. Магомет къарангыда жашыны: «Ата, ол бизни Домалай эди да?» - деп, шыбырдагъанын эшитип: «Хау, жашым, ол бизни, ол сен минип ойнаучу Домалай эди, иеси - сени аппанг, Таусо, жашланы уллусу - мен, гитчеси уа - урушдан къайтырыкъ мени къарындашым Малик эдик. Энди, жашым, сен жукъла, Домалай мени жанымы бѳрюледен сакълагъан хапарын а артда айтырма», - деп, хапарын аны бла бошагъан эди. Эрттенликде Азамат уянып къараса атасы жокъ, Жалдуз аны ашар азыгъын хазырлап, туруп заманын сакълап олтура эди. Азамат, Домалайны хапарын тюшюнде кѳргенча жукъусу иги да аязмай, Жалдузгъа: «Гелля, аппа Домалайны кючюклей юйге келтиргенде сен къаллай эдинг?» - деп соргъан эди. Аллаи сорууну сакъламагъан Жалдуз, сейирге къалып, туудугъуна къарагъан эди. Жууабы Жалдузну аузундан кеси аллына чыкъгъанча: «Сени анангча, жаш ариу

тиширыу эдим», деп, эшитилген эди. «Гитче жашым сенден бир юч-тёрт жыл тамата болур эди. Жашчыкъ а - Жалдуз уллу жашыны атын айтып киши эшитмеген эди - кьайда сенден иги да уллу эди. «Хайда, ханым-жаным, тур, школунга барыр заманынг жете турады. Тур, жарлы, ол сау кьаллыкь устазыгьыз айып этер. Тур, балам- деп, от жагьада кьурутулгьан чабырчыкъланы туудугьуну аллына салгьан эди. Устазларыны атын эшитгенлей, Азамат, муштукьул кийинип башлагьан эди. Кьоллары кийиндире тургьанлыкьга, Азаматны акьылында Домалайдан башха сагьыш жокь эди. Терк окьуна кийинип, азыгьын ашап, Азамат, Даниял тенги бла бирге школларына жетгинчи Домалайны хапарын тенгине айтхан эди. Кьонгуроуну урулгьаны бла тенглени школгьа киргенлери тенг болуп, ала тешинип, жерлерине олтургьан эдиле. Наталья Терентьевна омакъ таууш этип, дух ийиси да аллында келе, классха кирген эди. Наталья Терентьевна дерсин болмагьанча сейир бардырыучу эди. Ол Петроградда университетни филология факультетин бошап, кафедралары аны уллу фахмусу, билими болгьаны ючюн университетде ишлетирча оноу этип, аспирантурагьа жер бергенлеринде, Наталья Терентьевна эри бла узакь Кьыргьызстаннга келип, сабийлени юйрете эди. Биринчи классны энди бошай тургьан сабийле Пушкинни, Лермонтовну, Фетни, Чеховну, Гогольну тукьум атларын билип, аланы чыгьармачылыкь ишлеринден хапарлары бар эдиле. Бююннгю дерсинде Наталья Терентьевна Чеховну «Ванька Жуков» деген хапарын окьуп башлагьан эди. Сабийле, чибин учса эшитилирча, шум болуп, аны окьугьанына тынгылап олтура эдиле. Ванька письмосун кьайда эсе да кьалгьан аппасына жазгьанын Азамат эшитгенде, аны ёз аппасы эсине тюшюп, кёлю толгьан эди. Алгьа Ваньканы аппасы болуп кесини аппасы болмагьанына, кесине жаны ауруп, Ванькагьа сукьлана эди. Хапарны андан арысын эшитгенде уа, Ванькагьа жаны ауруп, бурнун кьыстау-кьыстау тарта башлагьан эди. Наталья Терентьевна хапарын бошаргьа, Азамат Ванькагьа жаны асыры ауругьаннга ёз бушуу да кьошулуп, жилямукьларын, не кюрешген эсе да, тыялмагьан эди. Насыпха, кьонгуроу урулуп, сабийле аны

жилямукъларын кѳрмеген эдиле. Кѳнгуроуну урулгъанын сакълагъанча, сабийле жерлеринден чартлап-чартлап классдан чыгъа эдиле. Наталья Терентьевна Азаматны кызаргъан кѳзлерин кѳргенлей, хар затны ангылап, къатына келип, «жиляма, Азамат, жигитге жилягъан ушамайды» - деп, башын сылагъан эди.

Кюнчыкъгъан бла кюнбатханны араларында шынтагъы халыча тартылгъан жолгъа къарай, Жалдуз, кѳз жауларын таусхан эди. Колхоз арбазда къалауурлукъ ишин кѳйгъанлы, анга жан кирип, ийнегине къарагъанны, юйде ишлерин ол тѳгюне да кѳрмей, кеч жатып, эртте туруп, жукъудан да къанып, кюн сайын жолгъа къарай, кичи жашын - Маликни урушдан къайтырын сакълай эди. Тѳшлерине ийнаныучу Жалдуз, не тѳш кѳрсе да, аны жашыны сау-саламат къайтыры бла байлап, аны жууукълаша келгенин ана жюреги бла сезип, «бурнум къачан сѳйюнеди», - деп тура эди. Аллахны бир тѳз къулу Жалдуз, кюч алгъанлы, биягъы беш уахты намазгъа къайтып, Аллахха тилегин селейтмей, арт кезиуде тѳшлеринде эрин, кесин Кавказда тургъан заманларын, ол угъай, итин-киштигин да кѳре эди. Бюгечеги тѳшюне кеси да сейир этип, аны сагъышын эте, арбазны чыбыкъ сибиртгиси бла сыйпай айлана эди. Тѳшюнде эри бла кесин Азретни тоюна баргъанча кѳрюп, жашлары, аталары баргъан тойгъа баралмазларына адыргы этип, амал табалмай, мугурайып тургъанча, Жалдуз да аланы дыгаласларына эс бурмай, тѳшюнде эри бла кесини жаш заманлары болуп тургъанлай, сабийлери жарагъан жашла болгъанларына сейир эте уянган эди. Танг атаргъа иги кесек заман керек болгъаны себепли, Жалдуз, кѳзлерин не къысып кюрешген эсе да, эрттенликге дери жукълаялмагъан эди. Арбаз сыйпагъанын да бошап, «энди не этейим», - деп тургъан заманында, кюнчыкъгъан жанындан жолну ортасы бла кѳкюреклери да жым-жылтырап келе тургъан экеуленни кѳрюп, «мени жашым къайсы болур?» - деп, сибиркгисин бир жанына салып, жол жанына чыгъып тохтагъан эди. Жиляй-жиляй эки кѳзюнден бошагъан Жалдуз, кѳзю жетмегенликге, кичи жашыны агъачы атасына ушагъанындан танып, «онг жанындагъы мени жашымды», -

деп жеринден тебалмай тура эди. Жангылмагъан эди Жалдуз, ол жашыны бетин кюн аны сакълагъанча асыры тийгенден, кёрюрге кьоймагъанлыкъгъа, бурну асыры суйюннгенден бир тюрлю ишекликге жер кьоймай, келгенлени бирлери аны жашы болгъанына Жалдузну толу ийнандыргъан эди. Келгенле жюрюшлерин кыстау этгенлерине кёре, Жалдузну узакъдан окъуна таныгъанларын билдире эди. Жашла, ёпке солуу этип, кьатына жууугъуракъ келгенде, эки кёзю жашында болгъанлыкъгъа, Жалдуз, Азретни танып, Букъминат ёллюкню хапары эсине келип, жүрегин чанчдыргъан эди. Жашы аллында тургъанлыкъгъа, кьачан да намыслы Жалдуз, Азретни алгъа кьолун тутуп, кьучакълап, андан сора «сау кел, балам», - деп жашын кьучакълагъан эди. Экилеринида араларына кирип, эки кьолу бла беллеринден тутуп, жашланы арбазгъа кийирген эди. «Кеси ана болмагъан - ана жарсыуун билмез» дегенлей, ананы баласына кьууанчы да тюз алайды. Жалдузда болгъан кьууанч асыры уллудан эрини ёлген бушуун иш да унутдуруп, жашланы кьалайгъа олтуртурунда билдирмей кьойгъан эди. Кьууана эди Жалдуз минг кере шукур эте эди Уллу Аллахха. Эки баласын да ол анга кьызгъанмай урушдан жанлары сау аллына келтиргени ючюн. Кьууана эди таулу ана кьууанчын жашыралмай, жүреги инжиле-инжиле асыры такъырдан кюллюк жеринде жиляргъа юйреннген Жалдуз. Иги да хапарлашхандан сора Жалдуз Букъминатны атын учхара сагъына, Азретге сабийчиклерини хапарын тынгылы айтхан эди. Кьатыны ишинден бошамай, юйге келмей кьалгъан кюнлеринде сабийлери бери келип кьалычуларын, уллучукъла-саулучукъла болгъанларын башдан-аякъ Азретге ичинден жаны ауруп айтхан эди кьарт Жалдуз. Аны хапарына суйюп тынгылагъан Азретни жүрегине бир чакъырылмагъан сезим бир такъыйкъагъа орналып, юйдегисине ашыкъдыргъан эди. Жалдуз аны алайлыгъын кёрюп, юйдегиси кьалайда тургъанын юйлени санап айтхан эди. Школдан кьайтып, аланы кьууанчларына кьошулгъан Азаматны уа суйюнчюлюк алыргъа Азретлагъа жибермей, уллу жашына жиберген эди. Жалдуз туудугъун Букъминатдан Азретни келгенини суйюнчюсюн алыргъа жибермегени аны сейир этдирип,

юйю таба ашыкъдыргъан эди. Ол бош затчыкъ, Азретни жүрегине тюрелип, башын сагъышха къалдыргъан эди. Азрет юйдегисини юсюнден Жалдузгъа соргъанда ол сабийлерини хапарын айтхан болмаса къатыныны атын да сагъынмагъаны эсине тюшюп, ол иш хазна болмагъанын ангылагъан эди. Къайгъылы сагъышла башын асыры алгъандан, ол чабып баргъанын эслеп тохтагъан эди. Ёз сагъышларына берилген Азрет, юйлени санаргъа унутуп, энди къайсы юйге кирирге билмей, тегерегине къарап тура эди. Арлакда бир юйню арбазында эки къызчыкъны ойнай тургъанларын кюрюп, къатларына баргъан эди. Къызчыкъланы бетлерин кюргенлей окъуна Азрет таныгъан эди ёз балалары болгъанын. Уллуракъ къызчыкъ атасын танып, кесин анга атхан эди, гитчеси уа абызырап, не этерге билмей, жууашчыкъ болуп тура эди. Азрет эки къызында эки къолуна кетюрюп, арбазны ортасында сюеле, тюрт жылны ичинде сабийлерин жүрегине къысаргъа термилгени эсине тюшюп, экисин да кекюрегине къаты къысхан эди. Сабийле бойнундан къучакълап, тансыкъларын алалмай, Азрет да аланы женгилликлерине сейир эте, аналарыны къайдагъысын соргъан эди. Уллу къызчыгъы аналары ишден кеч келиучюсюн, аны жемиш бахчада ишлегенин, келмей къалса ала Жалдузлагъа барып къалычуларын башдан-аякъ тарыкъгъанча атасына айтхан эди. Азретни ичи бютюнда кюйюп, ол къатынына ишеклиден-ишекли бола кюндешлик жүрегине бизча кирген эди. Ала юйге кирип, Азрет солдат артмагъыны башын тешип, сабийлерине бери келе шахарда алгъан къалачладан берген эди. Къалгъан ахчасына ол Фрунзе шахарда Букъминатха сауугъагъа алгъан ич келекни кеси келсе кюрюрча ундурукъ къулагъына такъгъан эди. Азрет сабийчиклерин ийнакълай, аланы ол берген къалачларын суююп ашагъанлары хычыуун тие, мудах сагъышларын орамда арба тохтагъан таууш, ызы бла Букъминатны харх этип кюлгени белген эдиле. Азрет, кесин терезеге атып, тышына къарагъан эди. Орамда арбада олтургъан Таукъаннга къатыныны кокаланнганын кюрюп, Азрет терезеден артха чартлап, стол артына, эшикке къарап, олтургъан эди. Не этгенин билмей, ол ундурукъ къулагъындан ич келеки сыдырып алып, солдат артмагъына

тыкыгъан эди.

Эшикни ачханлай, Букъминат эрини сурамлы кёзлери бла тюбеп, не айтыргъа билмей, босагъадан атлаялмай тохтагъан эди. Азрет, къатынына асыры тансыкъдан, ишеклигин бир жанына атып, аны саякълыгына ийнанырыгъы келмей, жеринден туруп, аллына атлагъан эди. Букъминат, кёзлеринде кёрюнюп тургъан арсарлыгъын букъдуралмай, босагъадан бери атлап, эрини бойнундан къучакълап, жияяп башлагъан эди. Къатыны жияягъан халиси Азретни ишеклигин биягъы къайтарып, ол къолларын кётюралмай, сын къатханча тура эди. Сыйытха уста Букъминат, энди ёз къадарыны сыйытын этгенча Азретге Таукъан бла жангылгъанын жияяй-жияяй айтхан эди. Аны эшитген Азретни жүреги ташча къата, ол къатыныны къолларын бойнундан айырып, андан ары не этерге билмей, төгерегине къарагъан эди. Букъминат, жияягъанын тохтатмай, тентирей келип, ундурукыгъа аугъан эди. Азретни абызырагъанын сабийлерини жияягъанлары кетерип, ол аланы эки тобугъуна олтуртуп, ичинден урушда ёлмегенине жарсып олтура эди. Бираздан, сабийчикле шошайып, Букъминат да жияягъанын къойуп, жерге къарай, ундурукыда олтургъан эди. Быллай ауур шошлукъну урушда атакагъа барыры аллында да сынамагъан эди къыйынлы Азрет. Эки тобугъунда олтуруп тургъан сабийлерине къарап, Азрет, Аллах аны жанын төрт жылыны ичинде минг кере ёлюр жеринде кимле ючюн сакълагъанын ангылай, сабийлерин кёкюрегине къаты къысып, кёзюне чакъырылмай келген жангыз жияямугъу бети бла энип келгенин сезип, аны бир жанда кёрюрюн суймей къол сырты бла алгъан эди. Азрет, сабийлени жерге тюшюрюп, олтургъан жеринден ёрге туруп, солдат артмагъын да къолуна алып, «Жалдузлагъа бир кирейим», - деп юйден орамгъа чыкыгъан эди. Элни ичи бла баргъан жол кюнчыкыгъан бла кюнбатханны араларында шынтагы халыча тартылгъанын Азрет кёрюп, кюнбатхан жанына айланып, батып баргъан кюнню багъыр бетинде бушууна жууап излегенча къарагъан эди. Алай аны жууап бермей батып кетгени Азретни кюнюн къарангыгъа айландыргъанча кёрюнген эди. Бара эди ёз жарсыуна урушдан жаны сау

къайтхан Азрет, сабийлерине кёзю не бек къараса да, аланы аналарын кечалмазын билип бара эди бу ачыулу жол бла. Адамгъа айталмазча бушуун, ахыр тамычысына дери кеси ичерге эл кыйырына, кёзкермезде жүрек жарасыны ауругъанын сау эталмазын биле тургъанлай, узакъдан къарасанг мынчакъла тизилгенча сарыбаш юйчюклени жаны бла чексиз аулакъда бауурланып жилиргъа. Кёрмеген эди бир жан да жангы чыкыгъан айдан сора Азретни чексиз аулакъда бушуу бла бирге кеси жангыз бауурланып жатханын, жилигъанын да... Алай, ачыуун бир аз чёкдюргенден сора, Азрет тегерегине къарап, ай жарыкъда кесинден сора къарелди да кёрмей, ёрге туруп, Жалдузлагъа тебиреген эди. Азрет ары жетерге, Жалдузну юйдегиси юйлерине жыйышып, бир-бири кёзлерине къарап, къууанчларын жашырмай, тауушлары орамдан окъуна эшитиле эди. Азрет, эшиклерин ачып, босагъадан атлагъанлай окъуна аны сёзю бу юйюрге этилип бошагъанын ангылагъан эди. Магомет, Азретни къаты къучакълай, аркъасына къакыгъаны бла «хорлатма, хайт де!»- деген магъананы сёз бла айтмай, Азретге билдирген эди. Сабийликден Азрет бла бир-бирлерин таныгъан Ажабийке, Азретни эгечи болса андан башха этмез эди: къууанды, къолун тутду, къучакълады, юсюндеги шинелин кеси тешип алгъанча алып, илгикге такъды. Азрет артмагъындан къара пашот шешаны чыгъарып, столгъа орнатхан эди. Магомет аны кёргенлей кюлюп: «солдат къайда да солдатды»,- деп, башланып тургъан шешадан стаканлагъа тамызгъан эди. Магомет алгъыш сёзюн айтырдан алгъа Азретни стол артында олтуруп тургъан Иван Кондратьевич бла комендант Виктор Николаевич бла танышдыргъан эди. Ала Азретни кёкюрегинде орденлери бла майданларын кергенлей, ёрге туруп, къолун тутхан эдиле. Азрет жерине орналгъанлай, Магомет алгъыш сёзюн айтхан эди. Аны алгъыш сёзю узун болмагъанлыкыгъа, магъанасы терен уруш бла байламлы, мудах, къайтмагъанланы хакындан стол артында олтургъанладан ёрге турурларын тилеген эди. Сюелгенле башларын ийип, бираздан а стаканланы зынгырдатмай ичген эдиле. Олтургъанла ушакъ эте, уруш уруш болгъанлыкыгъа, анда да ёлюм юслерине къарап тургъанлыкыгъа,

кюлкю-чам кьурумай туруучусун айтып билдире эдиле. Тиширыула ич отоудан бирде былагъа кьулакъ сала ташадан кьарап, кьууана эдиле. Магомет, Азрет бла Маликни кьарагъанларын эслеп, стол артындан чыгъаргъа эркинлик берген эди. Жашла арбазгъа чыкьгъанлай, Магомет Иван Кондратьевичге Азретни элден кенг этерге керек болгъанын билдирген эди. Комендантны анга угъайы жокъ эди, аны бла кьалмай, ол Таукъанны башха элге кёчюрюр амал излеригин олтургъанлагъа билдирген эди. Иван Кондратьевич анга ыразылыгъын билдирип, эрттенликден кеч кьалмай Суусамыргъа башха ишле бла бирге Азретни элтип жылкычылагъа кьошаргъа оноулашхан эдиле. Кьонакъла, кече белине дери олтуруп, чачылгъан эдиле. Магомет, Азретге оноун билдирип, танг атхынчы жолгъа атланырыкъларын айтхан эди. Сёлешгенлерин эшитип тургъан Жалдуз, кесин сёзге кьошхан эди:

- Биягъында, келе келгенлей кёлюнгю бузаргъа суймеген эдим, жашы, алай, биз хар затны билип турабыз, ханым-жаным, сен аллай бир жарсырча адам ол туююлдю. Кюйме быллай бир. Сен жашчыкъ айтханны эт да, кесинги Таукъандан кенгиракъ турурча эт. Сабийлеринге кьайгъы этме, аланы кечелери-кюнлери, мындады. Таукъанны сиз менден уста таныйсыз, ол аманлыкъ этерден артха турлукъ туююлдю. Эл дегенликге журун кибик бир барды, аллынга тюбер да жюрегинги кьыйнар, чыдаялмазса да башынг палахха кьалыр, сабийлеринги гюнахындан уллу гюнах жокъду балам. Сен жашчыкъ айтханны эт, атанг туююл эсе да ол айтырыкъны айта турады,- деп, ич отоугъа кирген эди. Азрет артмагъындан Букьминатха деп алыннган чилле ич кёлекни чыгъарып: «Муну Ажабийкеге кесинг бер, Магомет»,- деп, кёлекни Магометге берген эди. Саугъа сёзю этилмез саугъа болгъаны себепли. Магомет кёлекни алып Ажабийкени кьолуна тутдургъан эди. Ажабийке эрине: «Артда кесине берирме»,- деп, бир сёз да айтмай, кьол тышы бла аны жаягъын аяулу сылагъан эди. Эрине кьол жылыуу жаягъындан ётюп, кёкюрегин жылы сезимден толтургъанча болуп, Ажабийке, аланы адам кёрмегени бла хайырланып, эрине кьаты бир кьысылып айырылгъан эди.

Эрттенликде танг атхынчы Иван Кондратьевич, Магомет, Азрет ючюсю да атлагъа минип, узакъ жолгъа - Суусамыргъа атланган эдиле. Жолда Иван Кондратьевич бла Магомет колхоз ишле бла байламлы ушакъларын бардыра, Азрет да ичинден Таукъанны жаный, мындан ары жашаууну сагъышын эте бара эдиле. Аны эсине Назифаны ол Таукъаннга баргъынчы ызындан айланган заманы келип, энди Назифаны да жашауунда жангылгъаны жүрегин бютюн да бек кюйдюрюп, Таукъаннга ачыуу тамагъына тыгъылып бара эди. Азрет не кёп сагъыш этсе да, жүрегине бир тюрлю асыулукъ берирча сагъыш келмей, «Ала- Тоо» таулагъа жетген эдиле. Таула къайда да таула болгъанлыкъгъа, таулада туууп, таулада ёсген Азрет, Шимал Кавказны таулары, Ала-Тоо тауларындан башхаракъ болгъанларын кёзю жетгенлей окъуна кёрген эди. Тауладан ургъан сериуюн желчик келгенлени кёкюреклерин таза хауа бла толтуруп, тири этген эди. Тюш болургъа атлыла шауданнга жетип тохтагъан эдиле. Алада болгъан жол азыкъны чыгъарып, ауузланып, ызындан шаудан суу ичип, атларына минген эдиле. Магомет бла Иван Кондратьевич тауусулмагъан ушакъларын бардыра, Азрет да бир тюрлю акъылгъа тохташмай, бир ненча сагъатдан баргъан жерлерине жетген эдиле. Жылкычылары кьошдагъылары председателни кёргенлей, итлени жыйып, келгенлени алларына чыгъып, онг кьолларын кёкюреклерине кыса саламлай эдиле. Терк окъуна атланы бир жанына этип, кьошну ичинде картоф чыракъланы жандырып, кьонакъланы алларына достарханны жайып, юсюне бишип тургъан ат этни, жарагъан кымысны салгъан эдиле. Иван Кондратьевич кьошчула бла кьыргъызча сёлеше эди. Кьыргъызлыла аны бирде терс айтханына ышара, айтханын ангылап, бетлеринде ыразылыкълары билине эди. Азретни нек келгенин, Иван Кондратьевич алагъа айтханда жылкычыла кьарыуу кёрюнюп тургъан, кенгжаурунлу Азретге сынамлы кьарап, башлары бла жаратханларын билдирген эдиле эм эрттенликде биргесине барып, жылкы кютерча жараулу ат сайларгъа айтхан эдиле. Иван Кондратьевич кюндюз ауузланганларында чыгъармагъан аракъы шешасын чыгъарып, жылкычылары кёзлерин

жарытхан эди, экинчи шешаны кѳргенлей а ала бютюн да жарып, пиялаланы чыгъарып тизген эдиле. Атха эрттеден бери минмеген Азретни асыры арыгъандан чаты ауруп, жукъларгъа жер табылса жукъларыгъы билинип олтура эди. Жангы нѳгерлеринден бирлери аны имбашына тийип, таяныр жерин кѳргюзтюп, юсюн жабарча бир узун тонну да берген эди. Азретни башы жастыкыгъа тийгенлей, жукъу къарап-къарагъынчы аны жангы жерде жангы тюш кѳргюзтюрге алып кетген эди. Энди ол тюшюнде туугъан элинде Назифа бла бирге наныкъла кѳп болуучу жерге баргъанча кѳре эди. Мамыр эди аны тюшю. Бир кечеге кюйюп бошагъан жюрегине кѳре тургъан тюшю болмагъанча хычыуун тийип, энди ол кесин Назифа бла бирге къанатлары болса учуп кетерикча кѳре эди. Наныкъдан кып-кызыл болгъан талагъа жетгенлеринде Азрет кесин Назифагъа эки ууучун толтуруп наныкъ ашатханча кѳргени жюрегин насыпдан толтургъан эди. Магомет бла Иван Кондратьевични да ичгенлери татып, Иван Кондратьевич жюрегини теренинде орналып тургъан соруун Магометге соруургъа, кенгеширге юртадан тышына чыкыгъан эди. Иван Кондратьевич Сайраны атын сагъыннганлай, Магомет аны сыфатын кѳз аллына келтиргенлей окъуна, аланы бир-бирлерине жарашханларына сейир этип, Иван Кондратьевични кеси да билмей къучакълап жиберген эди. Иван Кондратьевич Магометни жюрек халаллыгына ардан артха сейир эте «быллай адамны кѳчгюнчю этерге кимни акъылына келген болур эди», - деп, ичги сѳзюн Магометге жашырмай айтхан эди. Магометни фермада Сайра Иван Кондратьевични ызындан къараучусу эсине тюшюп, «аланы бир этгенден башха амал болмагъаны» Магометде ишеклик къоймагъан эди. Иван Кондратьевич Сайрагъа къалай айтырыгъын сора ол да «аны оноуун манга къой», - деп, аны ыразы этген эди. Оноулашханларына кѳре мындагъы ишлеринден къутулгъанлай, Магомет Сайрагъа ачыкъ айтып къояргъа сѳз берген эди. Аны алай этерине Иван Кондратьевични ишеклиси жокъ эди, алай дагъыда Сайра унамай къойуп ол элде ачыкъ болса башын алып къачарча боллугъуну сагъышын этмей болмай эди. Магомет «келечи къаты болса - кели баш эрге

барыр» - деген нарт сёзю Иван Кондратьевичге орусчагъа кёчюрюрге кюрешип, аны жүрегин жапсаргъан эди. Эрттенликде ала Азретни мында кёюп кеслери кысыр малла тургъан кёшха да къайтып, андан тюзюнлей юйге атланыр кёл алгъан эдиле. Анда жумушларын да тындырып ала элге къайтхан эдиле. Магомет юйюне да къайтмай тюзюнлей фермагъа барып, Сайраны бир жанына чакъыргъан эди. Сайра аны къайдан, ким бла келгенинден хапары болгъаны себепли жүреги бла сезген эди Магометни айтырыгъын. Магомет анга ингирикде юйюне кёнакъ болуп барыгъын айтхан эди. Сайраны кёзлеринде кёуанч оту жаннганын Магомет эслеп кесини да жүреги жарыгъанча сезим кёкюрегине келген эди. Ингирикде Магомет айтханыча аны юйюне баргъан эди, алай, барырдан алгъа, Иван Кондратьевичге тубеп, Сайрагъа бара тургъанын, анга билдирген эди. Иван Кондратьевич кесини къадарын Магометге аманат этип, ызындан жетерге сёз берип айырылгъан эдиле. Магомет Сайраны юйюне кирирге аны самовары къайнап, башындагъы чайникни бастырылып тургъаны кёрюне, жашчыгъы Азамат Даниял бла юй тубюнде ашыкъ ойнай тура эдиле. Магомет шинелин тешип, эшик артында илгикге илиндирип, чурукъларын тешип кийизге олтургъан эди. Сайра пиялагъа чай кёюп, Магометни аллына боорсакъла, ууакъ конфетчикле салып, кесине да чай кёюп кийизге чёкген эди. Магомет узакъдан башлай келип ахырында Сайрагъа ишни болушун айтхан эди. Кёуаннганын жашырмай Сайра ыразылыгъын берген эди, алай эрини жууукълары ыразылыкъларын берирлерин-къалыларын билмей къайгъы этгенин Магометге билдирген эди. «Сен хо де ансы, аланы мен бойнума алама», - деп Магомет ала бла сёлеширге молла Турсунну алып барлыгъын айтхан эди. Анга да Сайра ыразы болгъан эди. Ала да сёзлерин тауусургъа Иван Кондратьевич атына юйден аллына чыкыгъан Даниял бла Азаматны олтуртуп, кеси юйге кирген эди. Сабийле атны тебиретгенлей, Иван Кондратьевич хуржунундан шешаны чыгъарып дастархалнга Магометни аллына салгъан эди. Сайра, жангы пиялаланы чемодандан чыгъарып алларына салгъан эди. Магомет, шешаны тубюнден къатылып, буштугъун

чыгъаргъан эди. Къул туруп ол Иван Кондратьевичге белги берген эди. Иван Кондратьевични къууангандан бети жарып, къолуна аякъны алгъан эди. Аякъдан кёзлерин кётюрюп Сайрагъа къарагъанында аны къара жүзюм бетли кёзлеринде къууанчны кёрюп, андан кёзлерин алмай, пияласын бош этген эди. Магомет, молла Турсунну излер сылтау бла аланы кеслерин къоюп, жолда келе тургъан Азамат бла Даниялны къайтарып, биргесине алып кетген эди. Кёп да излемей Молла Турсунну табып, жолда анга ишни болушун ангылатып, Сайраны эрини жууукъларына баргъан эдиле. Ким биледи, башха заманлада ала, «ол оруслуду»- деп, аякъ тиреп тохтаргъа да болур эдиле, алай бу къыйын кезиуде къарындашларындан туугъан жашны жаладтырыны ауурлугъу боюнларын басмазы, алагъа керекли ызны кёргюзтүп, ала ыразылыкъларын берген эдиле. Магомет ала бла ишин тындыргъандан сора, артха къайтып, жарыгъы кёрюнюп тургъан терезени къакъгъан эди. Сайра эшикни ачып, Магометге сурамлы къарагъан эди. Магомет, ишни тыннганын айтханлай, Сайра аны къучакълап, эки къолу бла бетин жабып, олтургъан эди. Магомет, экисине да алгъыш этип, юйюне кетген эди. Кеч болгъанына къарамай, сабийле биягъы ашыкъ оюнларын юй тюбюнде бардыра эдиле. Магомет, андан-мындан тинте, Даниялны оюмун билген эди, болсада, «кеси кёрюр, кеси ангылар»,- деп, анга зат да айтмай къойгъан эди. Игиси да ол эди, нек дегенде жашчыкъны жүреги атасына тартханча Иван Кондратьевичге тартса, хар зат да кеси аллына тюзелир деп ойлаша эди. Магомет, иши асыры кёпден, Малик кечиракъ къалып юйге алай кирген эди. Магомет бла хапарлашханларында, Малик Таукъанны кёргенин, аны саламын алмагъанын айтхан эди. Магомет къарындашына Таукъанны юсюнден сакъ болурун ангылатхан эди. Малик къарындашына «угъай» демегенликге, ичинден «ай, таша жерде уа бир тюшге эди» - деп тура эди. Ол кечелери аны бла къалып, эрттенликде хар бири ишге, кими алгъа, кими артхаракъ чачылышхан эдиле. Сёзлерин эшитип тургъан Жалдуз жашларына ала бла байламлы оюмларын айтхан эди. Сайрагъа къууанганын айтып, Таукъанны юсюнде жашы этген оноуну къабыл этген эди.

Комендант берген сёзюн толтурган эди. Таукан катынындан, сабийлеринден айырылып, районга кечген эди. Букминат да аны биргесине эки кызын да алып, кечюп кетген эди. Юйдегисини кечюп кетгенин, Азрет, кеч эшитген эди, эшитсе да аланы кайдагыларын комендантдан башха адам билмей эди, ол а аны дуня байлыгын берирге айтсанг да айтырык туюл эди. Катыны Азретге ийне чаклы зат коймай, Азрет юйюне киргенде качандан бери эсе да атылып турган орундук, Азретге эле турган атча керюнюп, Азрет жарты сынган, алаша шинтикчикге ауурлугун салмай чекген эди. Болмаганча мудах эдиле Азретни сагышлары. Сабийлерине тансыгы чыдатмай, этерге мадар тапмай, Азрет эки колу бла башын тутуп, жан-жанларына бушуулу чайкала эди. Аны бушуу асыры уллудан жюреги кара кесеу болуп, кезлеринден жиямуку чыкмай, ичинден куюп олтура эди. Кирген эди Букминат Азретни гюняхына. Билмей эди ол Азретни тюзюгю бир кунледе тутарын, билмей эди Таукан анга амалсыздан кошулганын.

Сайра, Иван Кондратьевич бла бир юйюрге саналганлы, Иван Кондратьевични хайыры жашына бла кесине тийгени керюне башлаганына сейирсинип, Аллахдан ол куюанчын кызганмазын деп тилеген эди. Рахат эди бусагьат да аны жаны, инжилген жюреги куюанчдан толуп, бир такыйкыга кыз заманы эсине тюшюп, аны чибинни кыстаганча колун булгап, кыстаган эди. Жашчыгыны Иван Кондратьевичге кесин тартханы, Сайраны кайгыларын чачып, бетин жарытхан эдиле. Ал кезиуде кыргызлыланы бир куюуму оруслуга барганыны сёзюн этерге юрешген эдиле, алай элни асламысы Сайрага куюанганларын керюп, ауузларын тыйган эдиле. Биреуню куюанчына хар адам, тенг куюанмаганы себепли, Арли Сайраны хапарын эшитгенлей, анга заманында бой салдыралмаганы эсине тюшюп, кыл чайнай эди. Алайсыз да ачыуун кимден алырга билмей жашаган Арли, энди кесине иш табып, Фрунзе шахарга, районга Иван Кондратьевични комендантны да аманлап, кол салынмаган письмоларын бири бири ызындан жибере эди.

Письмоларында ол экисин да ичгичиле этип, ала кёчгюнчюлени чынтты совет адамла бла тенг кёргенлерин, ол угъай, аланы юйлеринде дайым сыйланып тургъанча, аланы атларын кыргъызлы тиширыулары кеслерине тос къатынла этип жашагъанчалагъа чыгъарып жаза эди, кеси къачан эсе да бирде кёчгюнчю болуп келген Арли. Иван Кондратьевич, письмолардан хапары да болмай, жемиш бригаданы таматасы Таукъан кетгенли аны орунуна салыргъа Арлини чакъыртхан эди. Ишсиз тургъан Арли, бригадирликге артыкъ къууанмагъан эсе да, тасхасын билдирмей, бой салып, ишлеп башлагъан эди. Адамлыгъы болмагъанлыкъгъа, колхоз ишледен Арлини хапары бар эди, ол себепден, жаз башы жетип келгенин эсге алып, урлукъ, жер семирткичле иши бла байламлы башха кереклени хазырлай жазгъан письмоларыны ызы бла келликлени сакълай эди. «Келликлени араларында эски шуёхларым да келирле», - деп умут эте эди Арли. Аны арт акъылы жангыдан председатель болургъа эди. Аны ишинден чыгъарылгъынчы кимни къууандыргъаны, кимни жарсыгъаны, ким кёл кенгдиргенлени тизме этип жазмагъанлыкъгъа, сорсанг бармакъларында санап берирча билип, председатель болса аладан дертин къалай аллыгъы кёз аллындан кетмей эди. Иван Кондратьевич бла ишни юсюнден сёлешгенде тахта кёгетлени ёсдюрюу иште бригадалагъа дунганлылары къошмай иш бармазлыгъын айтхан эди, алай аланы ары къошар ючюн Таукъанны кетгенини хайырындан иш къоллу болгъан кёчгюнчюлени андан кетерирге керекди деп тохтагъан эди Арли. Иван Кондратьевич аны ол къатылыгъына сейир этип, башха зат эсине келмей, Арлиге ачыуланган эди. Ишлегенле, ишлерин тынгылы тындыргъанлары кёрюнюп тургъанын ала да баш кечиндирип амалларын этерге керек болгъанын анда агрономла угъай къара ишчиле керек болгъанын иш да айтхан эди Иван Кондратьевич. Чурум излеген Арли, аны ачыуланганы бла хайырланып, къалгъанла да эшитирча уллу ёпкелеп: «Дунганлылары кёчгюнчюледен эниш этесе!», - деп къычыргъан эди. Аны къычыргъаны Иван Кондратьевичке ачыу тийип, ол жундуругъу бла столну ургъан эди. Аны кёргенлей Арли тышына къачып

чыкыгъан эди. Алайда сюелип тургъан адамланы жаны бла ол «Председатель мени тюйерге чапханды» - деп кетген эди. Ол хапар элге жайылып, суйгенни-суймегенни араларында элни экиге бёлген эди. Ол хапар комендантха Арлини кесинден эсе алгъа жетип, аны Иван Кондратьевичге ашыкъдыргъан эди, алай ол иш кёллю адам къайры эсе да кетип, комендант артха къайтхан эди. Ол артха къайтыргъа, Арли заявления да жазып, аны сакълап олтура эди. Комендант аны заявлениясын окъуп, Арлиге жукъ да айтмай, кёзлерине сынамы къарагъан эди. Аны кёзлерине теренинде комендант сууукъ кёрюп болмакълыкъны эслеп, бу ишни игилик бла тынмазын ангылагъан эди. Хар атламын законнга кёре атлагъан Виктор Николаевич, отуз жетинчи жыллада болгъан ишледен хапары болгъаны себепли, бу иш игилик келтирмезге боллугъун ангылап, Арлини заявлениясын энтда бир кере окъугъан эди. Арли ызлагъан ызны комендант ангылагъан эди, аллында ким олтургъанын да билген эди, алай не айтыргъа билмей, Арлини кёзлерине энтда бир тюрслеп къарагъан эди. Арли, кёз къакъмай шахаргъа жазарыгъы бла комендантны къоркъутургъа умут этди, алай кёпню кёрген комендант, ышарып: «Москвагъа жаз», - деп тюбешиулерин бёлген эди. Заявлениясын алып, папкасына салгъандан сора Арлиге жууабын тамбла айтырын билдирген эди. Колхоз ишле бара, иши болгъан ишлей, иши бомагъан къарыусуздан-къарыусуз бола, сатар заты болгъан ыйыкъ сайын комендантдан район базаргъа барып, сатыуу этерге эркинлик алыргъа жюрюй, аны да жанындан этген эдиле кеслери да, ата-бабаларындан къалгъан, алтын суу ичирилген кюмюш тюймелеринде белбауларына къарап: «Сатаса да - кёзюнг къыймайды, сатмайса да - ачдан ёлесе, кертиси бла да келепен къашыкълай: «жалайса да - ананг ёледи, жаламайса да - атанг ёледи» - деп жилий эдиле. Жюреклери такъыр тиширыула, жилиргъа табсала кеслерин тыямы биле эдиле, саны болмагъан ёлгенлени иш да санап, сыйытлары бир юйде бошалыргъа, бирси юйде жилиулары эшитиле эди. Болгъан къытлыкъдан сапын табылмай, юслерин бит басып айланганла, кими тифден, кими ёпке ауруудан, бири-бири

ызындан ёлюп, аланы заманында асыраргъа адам табылмай, ауруула жайылып, халкыны кыра эдиле. Таукъан элден кетгенли, аны юйдегисини жашауу кесине жан аурутурча эди. Назифа юч сабийни кыюп иш излерге онг тапмай, базагъа жюрюгенледен тилеп, саталгъанын сатдырып, энди не этерге билмей, сатар заты да болмай, ауруп жатхан гитче кыызчыгъына кырап, анга дарман тапханны кыой да аузуна кыапдырыргъа кыабын табалмай олтура эди. Керти да амалы болмагъанын кёрюп олтургъан Назифа, уялмай барып тилерча элде адам кыалмагъаны себепли, бир жанындан да болушлукъ сакыламай эди. Назифа, ачыуундан Таукъанны кыаргъай, юч сабийни ауурлугъун, амалсызлыгъын кёре тургъанлай, аны бойнуна атханы ачыу тийип кюн сайын жылята эди. Ма бусагъатда да Назифаны ол ачыуу ичин кюйдюрюп, жылярыгъы тамагъына тыгъылып олтура эди. «Кыонакы - Аллахны кыонагъыды» дегенлей, Назифаны эшиги кыагъылып, жылярыгъын тохтатхан эди. Эшик ачылып, отоугъа Азрет кирген эди. Назифа аны кёргенлей, бети да чыммакы-акы болуп, кёзлери Азретге аралып, бир сёз да айталмай аууп башлагъан эди. Абызырамагъаны иги эди. Азрет алгъа суху атлап, аууп келген Назифаны сабийнича кыойнуна алгъан эди. Аны асыры арыкы болгъандан женгиллиги Азретни жюрегине бичакы ургъанча тийип, бу юйюрге жаны болмагъанча ауругъан эди. Ол, Назифаны кыалайгъа салыргъа жер излеп, кыарагъанда ундурукъдан анга кырап олтургъан эки сабийни кёрген эди. Бирлери - кыызчыкы, бирсичиги уа жашчыкы эди. Кыызчыкы, ачдан школуна баралмай, жашчыкы да аны жылыууна кыысылып, Азретге аны кыолундагъыларына кырап, сейирсингенден ауузлары ачылып тура эдиле. Азрет, аналарын ундурукыгъа жатдырып, челекден аякы бла суу келтирип Назифаны бетине суу бюркген эди. Назифаны эси кыайтып, кёзлерин ачханда Азретни бери келгенине ийнанмай, ол бир ауукы заманны анга кырап, тюшюнде болмагъанын ангылагъандан сора, кеслери алларына тёгюлюп башлагъан жылямукыларын сюрте, ундурукыда олтургъан эди. Олтура эдиле эки насыпсыз адам, бир-бири жюреклерин жапсарыргъа сёз тапмай. Азрет эшик артында кыойгъан артмагъын келтирип, ичинден бир

ётмекни, биширилген ат этни «къазы» деп да ат этден хазырланган семиз къыйма кесимни столгъа салып, «мен бусагъат къайтырма» - деп, юй аллында тагъылып тургъан атына минип колхоз арбазгъа кетген эди. Назифа, этден юлюш-юлюш этип, сабийлеге берген эди. Ауруп жатхан къызчыгъына Назифа къыйманы жаулу жерин кесип алда берген эди. Къызчыкъ асыры къарыусудан, аны ашаялмай, жаучугъун эмерге кюреше эди. Назифа семиз къыйманы алайлай ашатып къояргъа кёзю къыймай, чоюнчукгъа суу къуюп, бир ненча туурам къыйма бла къалгъан этчикни ары атхан эди. Къоллары кеси ишлерин эте тургъанлыкгъа, Назифаны башында Азретни алай келип къалгъаны керти да амалсыз болуп тургъан заманында келгени уа артыгъыракъ да сейирсиндирип, жүрегине болмагъанча хычыуун тие эди. Аны ол сейири кетгинчи, Азрет къайдан тапхан эсе да жарты машок ариуланган пиринчни алып къайтхан эди. Аны да Назифагъа къоюп, «мен келе-келе турурма, къоркъма сен» - деп, чыгып кетген эди. Назифаны анга ыразылыгъы асыры уллудан сёз тапдырмай, ол жылы сезими къууанчха айланып, жүрегине къатылгъан эди. Назифа аны кеси эслеп, терезеден Азретни ызындан къарагъан эди. Азрет кеси атын эшитгенча, атын тохтатып, артына къарагъан эди. Терезеден анга Назифаны кёзлери мудах къарап тура эдиле. Азрет къол булгъагъаны бла энтда келирин билдирип, ашыгъышлы кетген эди. Назифа терезеден кюнчыкгъан бла кюнбатханны араларында шынтагъы халыча тартылгъан жолну ортасы бла кетип баргъан Азретни кенг жаурунуна къарап, «билген Аллахды» деп, терен кюшоннген эди. Аны алыкъа Азретден бир тюрлю умуту болмагъанлыкгъа, анга жүреги ачыкъ эди. Суусамыргъа ашыгъышлы баргъан Азретни кёз аллындан Назифаны сыфаты кетмей, сагъышларын «Аллах айтса!» - деп бёлген эди. Жангы наллагъа алыкъа юйренмеген ат, бирде абына, Азретни къолуна жыйылып тургъан жүгенни тартып, чабар кёл алгъан эди. Азрет жүгенни толусунлай бошлап, аты къатыдан-къаты чаба, кесинида ачыуудан толу жүреги ахшы умутлагъа, ачыладан-ачыла, учуп баргъанча бара эди.

Эрттенликде эртте Жалдуз намазын къыла, жашлары да туруп ишге

кетерге хазырлана, Азамат да уянганлыкыгъа, жууургъан тюрбюнден чыгъарыгъы келмей жата, анасы Ажабийке да аш кыайгыларын тамамлай тура эдиле. Жалдуз намазын бошап, уллу жашына, ол Назифаны юйюрюне бир кёз жетдиририн, тилеген эди. Эки кечесинде да, тюршонде, Назифаны бир тапсызла кёрюп, жүрек тынгысызлыкын билдирген эди. Жашына аны айтып бошаргъа, Назифаны уллу кыызчыгъы эшикден кирип: «Жалдуз, сени мама чакъырады» - деп, сынсыгъаны кючюк сынсыгъаннга ушап, жилияп башлагъан эди. Жалдуз, терк окъуна туудугъун тургъузуп, аны Сайрагъа, ол ишге кетип кыалгъынчы барып, бери келирин билдирирге жиберген эди. Жилияй тургъан кыызчыкыны, стол кыыйырына олтуртуп, жарты халыуа бла, исси чай берген эди. Жашлары, Назифаны гитче кыызчыгъы ёлгенин эшитгенлей, чайларын да кююп, Магомет молла Турсуннга билдирирге, Малик да Ахыяны табып, кыабырны кыазаргъа кетген эдиле. Сайра кесин кёп сакълатмай жетген эди. Аланы оноулашханлары: Ажабийке фермада Сайраны Иван Кондратьевич бла коменданты ишлерин, сюзюп багъалагъан эдиле. Келгенлени арасында Арлини «керти адамлары да» бар эдиле. Тинтиу иш, Арли умут этгенча бошалмагъанлыкыгъа, аны хатасындан кёчгюнчюлени асламысы ишсиз кыалгъан эдиле. Юч кюнню ичинде, Виктор Николаевични орунуна жангы комендант келип, Иван Кондратьевич да ишинден чыгъарылыргъа аз кыалып, келгенле кетген эдиле. Жангы келген комендант дуняда болмагъанча аман адам эди. Кёчгюнчюле атасын ёлтюрмеген эселе, аллай кёрюп болмакылыкъ сёз тапдырмай эди. Къол салыргъа келиучю кёчгюнчюле «пошла вон» бла «пошел вондан» башха сёз, эшитмей кете эдиле. Итлени кыыстагъанча сёлешген болмаса, не бетинде, не кёзюнде бир тюрлю адамлыкъ сезим эсленмеген, ит адам эди жангы келген комендант. Ийне жутхан ит кибик, ол сугъулмагъан жер кыалмай, тегерегин ашай, Иван Кондратьевич бла аралары амандан аман бола, бир кюнде хатасыз бошалмазын билдире эди. Мугурайып айланыучу Арли энди тирилип, колхоз арбазгъа келсе, буйрукъ берген кыычырыгъы анда-мында эшитилиучю эди. Ийнегини кыозларын сакълагъан Жалдуз, мал ашы жетмей, бирде

«мулхарчыкъ-къышхырчыкъ табылырмы эке», - деп, колхоз арбазгъа кирсе, Арлини ауазын эшитгенлей, бурулуп артха къайтыучу эди. Бир кюн Азамат дерслерин эте тургъанда, Жалдуз колхоз арбаздан къурулай къайтып, туудугъун тахта кѳгет ѳсдюрюучю бригадаланы тийрелеринден, былтыргъыдан къалгъан тамыр къабукъ жыйып келирге жиберген эди. Азамат машокну да къолтугъуна уруп, геллясыны буйругъун толтурургъа юйден тири чыкъгъан эди. Тахта жерлери элден чыкъгъанлай окъуна башланыучу эдиле. Азамат машокга чюгюндюр башланы, къыш къар тюбюнде къалгъан чюгюндюр хурттакланы жыя, быхыла ѳсюучю тахталагъа жетген эди. Тыякъчыкъ бла жерде къалгъан ууакъ быхычыкъланы чыгъара, аланы да машокга жыя, машогун белине дери толтуруп, Азамат юйге тебиреген эди. Ол да элге кирирге - Арли, арбагъа минип, элден чыгып келе эди. Азаматны машок кѳтюрюп келгенин кѳргенлей, Арли арбадан тюшюп Азаматны машогун къармап башлагъан эди. Къолу быхылагъа тийгенлей, ол Азаматны къамичи бла бир ненча кере уруп, машогун, кесин да, арбагъа быргъап, тюзюнлей колхоз арбазгъа келтирген эди. Арбазны теренинде, Иван Кондратьевич складдан урлукъла ала тургъанланы къатларында сюелип, базманнга къарай эди. Арлини къычырыгъы, кесинден эсе алгъа жетип, адамланы кесине къаратхан эди. Адамла эте тургъан ишлерин къоюп, арбаны тѳгерегине, жыйылгъан эдиле. Арли Азаматны машогун арбадан алып, ичиндегин жерге тѳкген эди. Къуругъан чюгюндюр башла бла бирге жарты чириген чюгюндюрле, бир ненча бармакъ чакълы быхы бар эдиле. Арли къамичиси бла Азаматны кѳргюзтюп, атын уручугъа чыгъарыргъа умут этген эди. Алада алай тургъанлай, колхоз арбазгъа, Магомет арба бла сют флягаланы алып келген эди. Жыйылып тургъан адамланы кѳрюп, бола тургъандан хапары болмагъан Магомет, арбадан тюшюп къатларына келген эди. Жилий тургъан жашын кѳргенлей, жюрегин от алгъанлыкъгъа, ол ачыууна жол бермей, ортагъа кирип, болушну соргъан эди. Атасыны бети чыммакъ акъ болгъанын кѳргенде, Азаматны жилигъаны тохтагъан эди. Магомет жашын бу жерге тѳгюлюп тургъан «байлыкъ» ючюн тюйюлгенин

эшитгенлей, Арлини бир ургъанлай, тишлерин аузуна кьуйгъан эди. Жыйылгъанланы бирлери Магометни къатына барыргъа кьоркьуп, бирсилери - Арлини тьуйюлгенине кёл кенгдирип айырыргъа сьуймей, Иван Кондратьевични да Магометге кьочю жетмей, Арлини жашаууна кьоркьуу сала эдиле. Арлини насыбына, кьайдан чыкьгъан эссе да комендант жетип, кесин арагъа атхан эди. Магомет ол ачыуу бла аны комендантлыгъына да кьарамай, уруп, бёркюн бияры чартлатхан эди. Аны кёргенлей, комендант жанмызында керохуна жабышхан эди. Ачыууна берилген Магомет, комендантны уруп жыгъып керохун сыйыргъан эди. Ким биледи, Иван Кондратьевич болмаса, иш не бла бошаллыгъын. Магометни юсюне кесин атып, кьучакълап, ариу айтып, эсин жыйдырып, кьолундан керохну алып, ёз хуржунуна сукьгъан эди. Ол такъыйкъа бла хайырланып, комендант туруп кьачхан эди. Ол кюн окьуна, райондан милицала келип, Магометни алып кетген эдиле. Терсни, тюзню айырыргъа артыкъ кьорешмей, Магометге он жыл берилип, анасы Жалдузну кьочю биягъы кьарангыгъа айланган эди. Не термилип кетген эди жарлы жаны, сахаргъа барып, жашын кёрюрге. Алай не медет, ким берлик эди анга ары барырча эркинлик берген кьагъытны. «Жарлыны сёзю чапыракъдан ётмез» - деп, бош айтылмагъаны кесин, кюн сайын Жалдузгъа билдире эди. Не айланды, не жалынды эсе да, - комендант анга ол кьагъытны бермей, жашы Магомет, узакъ Верхоянскеден бир жыл чакълы, саулугъу-шаулугъу да билинмей, кьагъыт жиберген эди. Жазгъан кьагъытында, ол юйдегисин жапсарыргъа кьорешгенден тышында, биргесине таулу жашла болгъанларын билдире эди. Жалдуз таныгъанланы ичинде, алим Айтек бла Ачейни жашы Шаухал бар эдиле. Жалдуз билгенча, письмону окьуй тургъан келини Ажабийке да, алим Айтекни Сталиннге «мени миллетими терслиги болмай кёчюргендиле», деп жазгъаны ючюн тутханларын биле эди. Ачейни жашы Шаухалны ким болгъанын Ажабийке Жалдузгъа соргъанда, Жалдуз терен кьочюнюп, аны ачыулу хапарын келинине айтхан эди: «Эндилены Ачей элибизде, бизни хоншубуз Османны кьызын алып, кьарт анасы Айшат бла Малкьардан кёчюп келгенлерин

айтыучу эдиле. Келип, элибизде орналгъандан сора, тамыр ийип, эки жашы бла бир кызы бар эдиле. Ол эки жашдан бирлери Шаухал эди. Ачей окъуулу адам болмагъанлыкыгъа, къуранны къарасын таныгъан адам эди. Элде эфендилик эте, къарап-къарагъынчы, тынгылы юй да ишлеп, ётюрюкден не асыу, кеси къолдан уста, даражасы элде жюрюген киши эди. Таулада Совет власть орналгъанда, Ачей эфендилигин къояргъа унамай, кёп инжилгенин элчиле биле эдиле, болсада, анга бир тюрюл тутхучлукъ этерге кимни къолундан келлик эди. Ол сен таныгъан Таукъанны атасы Суфиян, ол жыллада Совет властыны къайнатханладан бири эди. Ачейни не хатасын кёрген эсе да, аны ызындан болуп, тутдургъан да бир этген эди, алай Ачей жигит киши эди, андан да къутулуп, элге къайтхан эди. Къайтып, бир ненча кюн да тургъанлай, ныгъышда кишиле бла хапарлашып олтургъан жеринде, юслерине Суфиян барып, биягъы кылыкъ этип башлайды. Ол жыллада, кийик жаныуарла асыры жайылгъандан, адамланы юйлеринден чыкъмазча этген эдиле. Суфиян сёлешгенлени юслерине баргъанда, ала къабанла эл кыйырында бахчалагъа кирип, иелери кычыра тургъанлыкыгъа, болгъанны халек этгинчи кетмегенлерини юсюнден сёлеше эдиле. Чурум излеген Суфиян, Ачейге масхара халда: «Ачей шуёхум, олтуруп къайтханлы эфендилигин да унутуп, тонгуз этге сукъланып башлагъан кёреме» - деп, кюлген эди. Ачей аны эшитмегенча этип, жукъ да айтмагъан эди. Къайры къоярыкъ эди Суфиян «кел Ачей,» - дейди, «киши эсенг, уугъа барайыкъ да, къабанла кёпдюле дейсе, сен сайлагъанны бир атханынг а аллынга мен салырма, кётюрюп юйюнге келтирирге сёз бер ансы», дейди да тохтайды. Ахыры не бла бошаллыгъын биле тургъан Ачей, анга да къарамай: «Къой Суфиян, мен танымагъан киши сен туююлсе, болсада, бир атханнга сен ёлтюргенни мен кётюрюме, алай ёлтюралмасанг а, мен къаплагъанны, кётюргенинг да керекмейди сюйреп, ёз арбазынга келтирирге сёз сен да бер дейди. Аны эшикден Суфиянны жинлери тутуп, шагъатха олтургъанладан бир кишини да алып, эл кыйырына тебирейдиле. Узакъ да бармай, тонгузланы кёредиле. Ачей Суфияннга «ат» дейди. Суфиян атады да -

къабанны ёлтюралмай, жаралы этеди. Жаралы къабан Суфиянны юсюне айланады. Ол да Суфияннга жетерге - Ачей кабанны атып, къаплайды. Ызы бла ахы кетип тургъан Суфияннга, ушкогун айландырып: «кётюр Суфиян» - дейди. Алгъа аякъ тиреп кюрешген Суфиян Ачейни ойнамагъанын кёргенде, къабанны сүйреп ёз арбазына келтирген эди. Ачейни экинчи кюн окъуна, биягъы, тутуп кетген эдиле. Бюгюн да белгисизди аны ёлгени-къалгъаны да. Жашлары уллула болгъандан сора, бирлери элде юйлеринде туруп, Шаухал а, къайда эсе да, Дюгерде болур эди дейме, окъугъан хапары чыгъыучу эди. Суфиян Ачейни, баям, тукъуму бла къурутургъа сүйюп, жашларыны ызларындан болгъан эди. Ачейни бир жашы Сарадин, элде тургъан болмагъанча, тынч адам эди. Суфиян анга ёлтюргенден башха, бир зат эталлыкъ туююл эди. Шаухалны уа, окъугъан жерине жазмагъаны къалмай, аны Дюгерден башын алып къачарча этген эди. Шаухал жеринде тохтамагъан бир окъуулу жаш, не билейим, къайда танышхан болур эди, Бахсан жанларында муну сүйген къызы бар эди. Аланы «алама» - «барама»,- деп тургъан заманларында, Суфиян къызыны танып, кесин арагъа сугъады. Ол заманда, ол къабан бла бедишли болгъандан сора, Суфиян элден шахаргъа кетип, анда не ишлегенин билмейме, жанмызына керох тагъып айланнганы, бюгюнча эсимдеди. Къызыны къарт атасын намаз этгени ючюн, атын эфендиге чыгъарып тутдургъан эди. Айтыугъа кёре, къыз бек ариу къыз болгъанды. Шаухалгъа, аманлыкъ этерге излеми бир жанындан, сора къызыны ариулугъу да, кесине къаратхан болур эди Суфиян къызгъа: «Манга келмесенг, атангы Сибирде чиритирме» - деп, анга айтханын этдирген эди. Налжан болур эди дейме къызыны аты, Суфияндан жаш да табып, бир жыл да турмай, айырылгъан эди. Тас болгъан Шаухал артда немчала бла бирге Кавказгъа келип, Суфиян урушда эди, кесин тапмагъанлыкъгъа, ахулу-жууугъуна уллу зарауатлыкъ берген хапарын айта эдиле. Дуруслугъун билмейме, алай "Суфиянны жангыз жашын, Бахсан сууунда, Шаухал батдыргъанды", деген хапарны, эшитгенме, - деп, Жалдуз, хапарын бошагъан эди. Шаухалны къыйынлы жашаууну, хар атламын, Жалдуз билмегенликге, айтхан хапары

керти эди. Суфиян, Шаухалны окъугъан жеринден кыыстатып, суюген кызын да, кесине кыатын этгенден сора, Шаухал Кавказдан кетип, жетмеген жери кыалмай, ахырында Халхинголда урушха кыатышханды, ачдан Германиягъа тюшген эди. Ата уруш башланганда уа, немчала жанлы уруш этип, ала бла бирге Бахсан аузуна жетген эди. Налжанланы элине жетгенде, элни кыыйырында аны бла бирге зыкала жыйыучу жер эсине туюшуп, аны тансыкылап, жол жанында уллу кыара ташха олтургъан эди. Озгъан жыллары эсине туюшуп, аны бушуулу куюшондурген эдиле. Шаухалны жюрегинде, анча жылны ичинде тургъан дерти, жюрегине тыгылып, жиямулкыларын жутдургъан эди. Ол кеси да эслемей, кеси кеси бла, ушакъ этип башлагъан эди:

- Атам, Ачейге сынатханынг, аз керюнюп, мени да жоярыкъ эдинг Суфиян? Не хатабызны керген эдинг? Атаммы эфендилиги санга тынчылыкъ нек бермей эди? Атамы ачыуун, менден алгъан эдинг... Суфиян... Охо, да бир керейик"- деп, Шаухал, ташдан, суху тургъан эди. Аны акылына, эсинде кыачан да жылы болуп туруучу, кыара таш, бюгюн, бузча сууукъ болгъаны чалынып, анга сейир эте, Шаухал элге кирген эди. Дертин толу жетдирген эди Шаухал: Суфияннга аз жууукъ жетгенлени окъуна аямай, кыырып жангыз жашын, Бахсан суууна, алгъа керох бла уруп, ёлтюрюп, атхан эди. Артда, немчала бла бирге, Румыния тийрелеринде кыачып баргъанлай, тутулуп, Верхоянскде, жыйырма жыл чакылы олтуруп, бюгюн намаз этерге тюзелип, намазында "Аллаху акбар!" -деп Аллахдан гюняхларыны кечерин тилеп жашайды, кыартлыкыгъа хорлатхан Шаухал. Билмейди ол, аны гюнахлары кечилмезлерин. Эшитмейди ол, "Аллаху акпар" - дегенинде, "Жокъду санга кечгинлик!" - деп, ажымлы ёлгенлени жанлары кыычыргъанларын. Кертиси бла да, жокъду анга кечгинлик! Тюзюнлей жаханымгеди, ёлсе аны барыр жолу. Жалдузну хапарына тынгылап олтургъан Ажабийке, сагышланып: "Сизни заманыгызда, бизникинден хоча туююл кере эдим, ана", - деген эди.

- Угъай кызым. Кимни эсинде бар эди, "артыбыз бу кюннге кыалыр", - деп. Бизни заманыбызда да жюрюгенди тюзсюзлюк, кыарангылыкъ Совет

власт орнала келген жыллада, бек эсленген эди артыкчылык, күүлукчулук, анга жалынмакчылык... къара халкъ а, не? Окъуй билгени жокъ, тарыгыуун жазаргъа, къолундан келмей, ёз кыйынчыгы бла кечинирге кюрешип, күүлукъгъа илине келгенле да, алагъа оноу эте... аланы да, бири - иги болса, къалгъан экиси - итден туугъанла. Ай, таланган, элде алапат жашла бола тургъанлай, күүлукъгъа "аманды-игиди" - деп къарамай, ёз сабийлерин, жуукъларын тартхандан бир бошамай эдиле. Сабийлери да, болмай ала къаллыкъла, аталарыны кылыкъларын кергюзте, "биз!" - деген болмаса, башха сезлери жокъ эди. Ала бола келгендиле да келгендиле, алай таулу тиширыула эрлерини башлары сау къадарда, биреуге кёз къаратхан кылыкъ бир заманда жюрюмегенди. Неге ушагъан ишди ол, Аллахдан адамдан къоркъмай, биреуню сабийлерин ёксюз этерге. Кимни акъылында бар эди...

- Ана, сен къалай оюмлайса, бизге юйюбюзге къайтырча кюн чыгъармы? - деп, Ажабийке Жалдузгъа сурамлы къарагъан эди.

- Чыгъар, кызым, чыкъмай амалы жокъду! Эртте кеч болса да, халкъны тюзлюгю тутарыкъды.

- Ийсагъан! - деп, Ажабийке Жалдузну къучакълагъан эди.

Эрини он жыл турлугъу мыйысын от жилтинча, кюйдюре, "ансыз къалай жашау этерикме?" деген соруугъа жауап тапмай, къайын анасыны ёшюнюне къапланып, жилий эди Ажабийке. Ким билликди, ненча ачы жилимукъ тёгюлгенди, Ажабийке кибик кёчгюнчю тиширыулары кёзлеринден? Ким сау этерикди аланы жюрек жараларын? Жалдуз бир сёз да айтмай, келинини имбашын сылай, иги кесек заманны жилияма къойгъан эди. Биле эди, сынамы уллу Жалдуз, жылямукъла аны жюрегин жумушатырларын. Ичинден кюйгенден аман ауруу болмагъанын да, биле эди ол. Эрттеден бери, жашы тутулгъан кюнден бери, сакълай эди Жалдуз, кюйюп бошагъан келинини, былай жылярын.

- Жилия, кызым, жыля, ичинден кюйгеннге - жилимукъдан башха себеп жокъду - деп, шыбырдай эди Жалдуз. Ажабийкени жюрегиндеги аурууу

жилямукълары бла бирге тегюлюп келгенча болуп, кеси да шошдан шош бола, бирядан а жилягъаны тохтап, школдан кьайтыр заманы болгъан Азаматха, аш кьайгылы болуп, жеринден тургъан эди. Жара этген эди анга алай жилягъаны. Таукел эди энди ол, жаны сау кьадарда эрини кьайтырын сакъларына, бир кюнде эри бла туугъан жерине кьайтырына ийнанып эди. Ол таукеллиги Ажабийкеге кюч берип, жилягъандан арыгъанлыкыгъа, аны жюрегинде ахшы умут чирчик жиберген эди. Ол чирчикни кючу бла сакъланган эди аны жюрегинде туугъан жерине суймеклиги, ол суймеклик дагыда кюч берип, таукеллигине кьанатла ёсгенча болуп, арыгъаны иш да тас болгъан эди. Аны акъылында энди ол жууап бералмазлыкъ соруу жокъ эди. Аны алайлыгъын ангылап олтургъан Жалдуз ичинден кьууанып, "ингирге ийнегеме бла бузоуна, бир мулхарчыкъ мажаралырмамы?" деп, жеринден туруп, юйюнден чыкыгъан эди.

Жашы Магомет тутулгъанлы, колхоз арбазгъа Жалдузну аягъы басмагъан эди. Энди бара эди биягъы жол бла, кьалауурлукъ этген кюнлери эсине тююп. Гюрбежиге жетгенде, Жалдузну аякълары кеслери тохтагъанча болуп, ол бир ауукъ заманны эшиксиз гюрбежиге кьарап, сора нек эседа ичине кирлиги келген эди. Гюрбежини ичи кьачандача кьарангы эди. Жарыкьдан киргени ючюн болур эди - Жалдузну кёзлери абери кермей бир аз тургъан эди. Кёзлери кьарангыгъа юйренгенлей, мюйюште, юсюнде эри Таусо ёлген, эски орундукъну кёрюп, Жалдузну эрин тансыкылагъаны, биринчи кере жюрегине бичакъ бла ургъанча уруп, башын тегерек айландыргъан эди. Эрини кьабырыны кьатында олтургъанча, Жалду, орундукъну кьатында олтуруп, терен сагышха кирген эди. Гюрбежи кьарангысында аны жабылып тургъан кёзлерини аллына жаш заманы келип, ол кесин туугъан элинде суу кылыч бла эки челек сууну алып келгенча, жаш Таусода, жер тепдирген эмиллик атына минип, башындагы чукуйбаш бёркюню кызыл жулдузу узакьдан кёрюне, элни тюбюнден ёрге, атын тепсетип келгени, келген эди Жалдузну эсине. Суратча тура эди Жалдузну кёз аллында, Таусону анга жетгенлей, атдан тюшюп салам бергени. Жыякь-

ларында, ингилик жаннган ариу бетинде, ёрге кьайырылып бурулган кьара мыйыкълары, аланы тюплеринден ышарганда, акъ кьурмашча чиммакъ тишлери, сёлешгенде кёкюрегини теренинден чыкьган, базыкь аууазы кьулагьына эшитилип, Жалдузну жюрегине бир жарыкь сезим келип, бушуулу бетин жарытхан эди. Жалдуз кьайдагысында унутуп, ёз жашаууну тарихин кере, Таусо бла тойларын андан ары жашларыны гитче заманларында эри аланы ийнакъларыгы келсе, адамла керюрден уялып, бау артына элтип, кезиу-кезиу кёкге атып кюлдюрвени Жалдузну бетин андан да бек жарытып, жюрегине болмаганча хычыуун тийген эдиле. Аны жашауу адам сукъланырча этгени, эри Таусону жанындан да бек суюноучюсю, аны ариу кьара кёзлери, Жалдузгьа дайым суюдюмлю кьараучулары, бусагьатда жюрегин кьуршалап турган хычыуунлукьну аз-аз бушуулу термилиуге айландыра, эсине жыйдырган эдиле. Кьарангы гюрбежиде, эри ёлген,эски жатмагьа тыянып олтурганын, Жалдуз ангылагьанлыкьгьа, ол кёзлерин ачаргьа суюмей, энтда бир кесек олтуруп, терен кюшюнюп, ёрге турган эди. Юйюнден нек чыкьганын, анга, мюйюшде атылып турган, бир кьучакь чакьлы салам, тюшюрген эди. Жалдуз аны терк окьуна машогуна сугьуп, юйюне элтип кьотарган эди, дагыда кьарангы болуп кьалгьынчы колхоз арбаз таба тебиреген эди. Колхоз арбазда кьачандача адамла жумушларын тындыра, кьалауурлукьну да кьарт Юане бардыра эди. Жалдузну кёргенлей Юанны бети жарып, олтуруп турган жеринден ёрге туруп, Жалдузгьа салам берген эди. Юанны уллу адамлыгы болгьанын, Жалдуз туудугьун жилин кьапханда да сынаган эди. Дунганлыланы да, кьалган халкъланы араларындача, Арли кибик ит адамла бар эдиле, алай Жалдузну сартындан, ахшылыкь бла Юаннга жетгенлери уа жокь эди, халкълары аман болмаганлыкьгьа. Кьыргьыз тилни да, уста билген Юан, Жалдузгьа кьыргьызча, жашындан да хапар сурап, кьолундан машогун алган эди. Биле эди ол, сормаганлыкьгьа Жалдузну нек келгенин, ол себепден аны машогун букьдуруп, кесине арбаздан теркирек кетерге керек болгьанын айтхан эди. Жалдуз аны айтханын эте, арбаздан чыгьаргьа кьан тулукь Арли, арбасына

минип, къабакъ эшикни аллында тохтагъан эди. Арлини дунганча, аман айтханын эшитип, Юан, терк окъуна къатларына жетип, анга кеслерича урушхан эди. Арли аланы экисин да атла бла малтатыргъа аз къоюп, колхоз арбазгъа кирген эди. Юан Жалдузну билегине жапсарыулу тийип, кетерин тилеген эди. Жалдузну жюреги жер бла тенг болуп, кёлю толуп, биягъы жолгъа чыкъгъан эди. Къайсы жанына барыргъа билмей, иги кесек заманны башы сагъышха къалып, ол Сайралагъа тебиреген эди. Сайра энди жюрюп башагъан жашчыгъына ёшюнюн бере, Жалдузну кёргенлей, бети къуаннганын билдире, аллына атлагъан эди. Аланы алай кёргени Жалдузгъа ёз ачыуун унутдуруп, ол экисин да бирча къучакълап, галошларын тешип, юй тюбюнде кийизге олтургъан эди. Алайсыз да, кёзчюклери жукъларгъа сюзюлген сабийни терк окъуна жукълатып, Сайра Жалдузгъа да кесине да пиялалагъа исси чай къуюп, кийизге чекген эди. Алада иги кесек хапарлашхандан сора, Иван Кондратьевич ишинден къайтхан эди. Жалдуз, Иван Кондратьевичге Арлиден тарыкъгъандан сора, мал аш бла жунчугъанын билдирген эди. Иван Кондратьевич Арлиге урушургъа айтхандан тышында Жалдузгъа, ийнегине отларча заманына дери жетерча, жом берирге айтхан эди. Жалдуз анга ыразылыгъын билдире, дунья бла бир алгъыш эте, жюрегини ачыуу бир аз чёгюп, юйюне къайтхан эди. Къарт Жалдузну, алайсыз да къыйналыр ючюн къалмагъан жюрегини, жангы аурууу гитче жашыны чюгюндюр аракъыгъа тюзелгени эди. Бюгюн да Малик "дуу" болуп келген эди. Тамата къарындашы тутулгъанлы, ол Ахия бла бирге кюн сайын ичип, гюрбежидеги ишинден башха затха бармакъны бармакъгъа ургъанча, бир хайыры тиймей жашай эди. Ал кезиуледе Жалдуз анга урушуп да, ариу айтып да кюрешди, алай болгъанлыкъгъа, Малик аны айтханына къулакъ салмай, амандан аман бола бара эди. Жалдуз, палахны жууукълаша келгенин жюреги бла сезгенликге, не этерге билмей, мадар да тапмай, кечеси-кюню ахы кетип жашай эди. Жашы ичип мардадан озса, бирде - жилий, бирде - Арли бла комендантны жанын, аланы ёлтюрмей къоймазлыгъын айта эди. Жалдуз, жашына ариу айтып, аллына аш салып, арбазгъа чыкъгъан эди.

Жалдузну амалсызлыгы кесине ангылашына, ол Маликни жүрегине жол тапмай, "тасмы эте турама баламмы" - деген сагыш аны элия ургъанча уруп, арбазыны ортасында тохтатхан эди. Ай, не медет, эри сау болса бу кюннге кьалмазлыгы анга шарт эди. Алай аны жокьлугу кьуру аны бла чекленип кьалмайды. Жарсыуга Жалдузну жангыз таянчагы Таусо, дуньядан аны кесин жангыз кьоюп кетгени, жүрегин биреу ууучуна алып кьысханча кьысып, тобукьлары тутмай, эси уа энишге чькген эди. Башы тегерек айлана аны бла бирге бурулгъанча, кез аллында жангыздан юйюне солдатла келип, кечюре башлагъанлары, темир жолну чархла тьойген таууш кьулагъына келип, суукь вагонлада келгенлери керюне, Таусону жокьлугуну кьатында, бош керюне эдиле. Аны кьарт жүрегини теренинде, бир сейир жылыу жүрегин жылыта, керюне Таусону бети узакьдан бурулуп келгенча келип тохтагъан эди. Аны кьарамы мудах болгъанлыкьга, ол "нек этесе былай" дегенча "елген елгенликге - кьалгъан жашау этерге керекди" - деген акьылны ангылатыргъа кьорешгенча эди. Ол акьыл, аны ауа тургъан эсин артха кьайтарып, мангылайында сууукь тер басып, жаякьдыргъан эди. Жалдуз тегерегине кьарап, ерге туруп, арбаздан чыкьгъан эди. Эрин тьошонде кергенча, бир такьыйкьага кергени, аны сейирсиндирген эди. Аны сагышын эте, ол кеси да кьалай жетгенин билмей, Ахыяны юйюню аллында тохтагъан эди. Ахыя тьютюн тарта, тартып.тургъаны да билине, юйден келген атлауучлада олтуруп тура эди. Жалдуз арсарсыз арбазгъа кирип, Ахыягъа кьаршы барып, аллында тохтагъан эди. Аны кергенлей, Ахия, абызырагъаны билине, тьютюнюн бир жанына быргъагъан эди. Жалдуз бир сьз да айтмай, аны жыягъын от чакьдырып, артха бурулуп кетген эди. Сын кьатып кьалгъан Ахыя бир сьз да айтмай, жыягъын кьолу бла тутуп, кетип баргъан Жалдузну ызындан кьарап кьалгъан эди. Ол кьунден башлап, не Ахия, не Малик, ичги болгъан жерни кьатына барып, бир адам да кермеген эди. Жалдуз юйюне жетер-жетмез, Юанны туудугу арба бла мал аш келтирген эди. Кьышхырдан толу машокдан тышында, Юан чеплеу жау этгенде, андан кьалгъан хылымылыладан жарашдырылгъан мал аш жиберген эди. Жалдуз терк окьуна,

ийнеги бла бузоуна кышхырны суу бла бастырып берген эди. Чеплеу кыйыланы кьатларына баргьанда уа - аны бурнуна чеплеу жау ийис уруп, эсине: мамыр жашауунда, кьоллары да, бурун сырты да, ун жугьу болуп, лёкьумла этиучюсю тюшюп, кьарангыда Жалдузну бетин ышарыулу жарытхан эди. Таусо бла жангы юйюр бола айланган заманларында, Жалдуз - кьарнында биринчи сабийини кьымылдауундан, санларына суюмеклик оту бла бирге, чексиз насып жайылып, жаш Таусо босагьадан ашыгьышлы атлай, адам кьргюнчю Жалдузну бурун сыртын жылы кьолу бла сыйпап, кезюнден уппа этиучюсю, тюшген эди Жалдузну эсине. Ариу кьрмючден айырылыргьа суюмей, ол томуроугьа чегюп шошайгьан эди. Кьарангы кюнде, жым-жым жылтырагьан жулдузланы саны болмай, Жетегей да жети кезю бла Жалдузну озгьан жашауун жарытханча, жангы чыкьгьан ай да, сабий ышаргьанча ышара, Жалдузну жюрегине кечюрюлгенли - биринчи кере, бир сейир рахатлыкь берген эдиле. Ол сезимине Жалдуз сейирсинип, Кьыргьызстанны табийгьатын, биринчи кьргенча, тюрслеп кьарай эди. Жаз башы жетип келгенин, Жалдуз ийисинден окьуна биле эди. Мында, жаз башы эртте келип, болгьан чагьып, чексиз аулакь, анда-мында, жангы жаралача, кьызыл гюллеге боялып, бир аздан а - гюлле агьып, болгьан кьуруп, асыры суугьа термилгенден, жер, жарылып-жарылып, безгек кьыяма айланыучусун Жалдуз биле эди. Аны эсине, былтыр, туудугьуну безгекден ауругьаны келип, анга дарман тапмай биягьы Юанны ахшылыгьындан кьутулгьанлары келген эди. Быйыл кьалай боллугьун - аллах биледи. Безгекден, адам, алай бош сау болуп кьалмаучусун Жалдуз биле эди.

IX

Малик ичкини ахырда кьойгьанлы, Жалдузгьа да жан кирип, энди ол алгьынча уялгьандан жерге кьарап жюрюучюсюн кьоюп, сезге кьощулуп, ол угьай эсенг колхоз арбазгьа да таукел атлап кириучю эди. Азамат да, дерслерин этип бошагьанлай, гюрбежиге чапханлай барыучу эди. Жаны-

тини, Малик бла Ахыяны ишлегенлерине къарап олтургъан, аланы кезиу-кезиу уллу салта бла чегюшчюкню сёлешдиргенлери, илмуледен башха болмай, ариу налланы ишлеп келген болса, аны атына салгъанлары. "Алагъа болушама" - деп, Азаматны кёрюк басханы, салта ургъанда, аны тюбюнден чартлап тюшген темир жингкледен алгъынча кьоркъмай, хар негеда тири къатышханы, Азаматха кесин алагъа иш негерге саната эди. Гюрбежиде таматалыкъ Ахыягъа жете эди, нек дегенде ол жыл саны бла Маликден тамата болмагъанлыкъгъа, усталыгъы бла оза эди. Алай, Малик терк окъуна Ахыядан кёп затха юйренип, темирден ат нохталагъа болмагъанча ариу накъышла, айылла, эм башха затланы да, ойнай-ойнай этиучю эди. Чагаланы, жугарланн, чюгюндюр артхан бичакъланы, бир сёз бла айтханда - эл ишлеге керекли сауутланы, ол ишлеялмазлыгъын сен табхый эдинг. Къысха заманны ичинде Ахыя бла Маликни усталыкъларыны хапарлары, ол тийреде болгъан эллени кьой, кенгиракъгъа да жайылып, аланы кюн сайын иш кьоллу этип, кьыйындларыны татыуун чыгъара башлагъан эди. Гюрбежиден кереги болгъанла кими ахча, кими башха тюрлю хакъ келтире, ишлегенлери кёллерине тиймей эдиле. Азаматны ууртчукълары эсленирча жылтырап, анга жан кирип, ёсюмю эсленип, къарап-къарагъынчы ол тири жшпчыкъ болуп къалгъан эди. Анга къарыучукъ да кирип, аны хорлаучу тенглерин энди жагъалашса, бир силдеп тюбюне уруп башлагъан эди. Жаз башы жетип, аулакъ тюрлю-тюрлю гюлледен толуп, суу боюнларын жап-жашил къамиш, башха хансла басып башлагъан эдиле. Къыргъызлыла атны бек суйген халкъдыла. Аны кьыйыны бла хайырланнгандан тышында, чаришни, кьозу тартханны, кьыз – кьуугъанны, дагъыда бир талай оюанланы суйюп, атха къачан да сакъ, кеслери да атладан ангылаулары болгъан халкъдыла, иги къарагъандыла. Ол себепден атланы жаз башында, жазгъыда да, сабийлеге берип жууундургъан төре барды. Азамат ол кезиуде, къалгъан жашладан артха къалмай, берилген атны алгъа суу бойнуна дери суйгенича чапдырып, андан сора жараулу жуундуруучу эди. Атны жууундура туруп, анга туурасындан къарагъандан сейир иш болмаз. Къарап турсанг, сабийле аланы

жууундура туруп, аланы кёзлеринде аллай ыразылыкь кёрюп эдинг, жилирыгынгы келтирирча. Керти да сууаплыкь этилгени кёрюнюп тура эди. Азамат атны кьарын тюбюне узалып, жаш кьамиш буштукь бла суугьа да тийире ышып башласа, ат артха бурулуп, Азаматны жеталгьан жеринден ачитмазча тишлери бла кьашып башлаучу эди. Аны кьашыгьаны Азаматха дыгьыл болуп, ол - кюле, ат да аны кюлгенине онгсунганча кёрюнюп, ёмюрге унутулмазча кёрмючню суратлай эдиле. **Андан** болур эди ансы сабийле бири-бирин озуп нек чабышырыкь эдиле, "жыгьылама" - деп, кьоркьмай. Таматаланы башлары "сабийлерими, кесими да кьалай кечиндирейим" - деген сагьышладан алыкьа кьутулалмагьанлыкьгьа, сабийле кёчгюнчюлюк жашауларынданда ачы юлюшден тышында, сабий зауукьлукьну кьысха кезиулеринден юлюшчюклерин алырдан артха турмаучу эдиле. Азамат бир классдан бирси классха ётюп, бешлерине да юйде, орамда да тамам махтанып бошاپ, энди кесине иш излеп айлана эди. Пиринч ариулаугьа, жилин кьапханлы, кёлю артыкь батмай, чюгюндюрчюлеге суу жюрютгенни татыуун Арли билдирир ючюн кьоймагьан эди, ол хужулукь атны биягьы берирле да - не болгьун, кьысхасы Азамат ийнек бла бузоуна, Малик ишлеп берген кьысхасап чалгьычыгьы бла, жашил кьамишледен терт-беш тынгьылы кьучакь чалып, юйге келтиргенден башха иши болмай, кеси башына эркин эди.

Бир кюн Азамат, Малик бла Ахиягьа, гюрбежиге тюш азыкьларын элтип барса - анда уа, дунья бла бир адам. Кьызы-кьатыны, кьарты-жашы юч арбагьа кючден сыйына, бир узун кьарасакьал киши, Малик бла сёлеше тура эдиле. Аланы кёргенлей окьуна тюшген эдиле Азаматны эсине, кьышхыда озуп баргьан чыганлыла. Жууугьуракь баргьанда, Азамат ол Малик бла сёлеше тургьан арыкь кьарасакьал кишини танып, ол сууукь кюн, Азаматха бу чыганлы киши берген кьара ётмекни ийиси бурнуна ургьанча болуп, нек эсе да кёлю толгьан эди. Айхай, толлукь эди, Азаматны бир ач кюнюнде берилген эди ол ётмек. Бюгюн да турады Азаматны эсинде, ол ётмекни ийиси бурнуна ура, кёкюрегине кьаты кьысып, ашаргьа кёзю кьыймай, кьарт

анасына келтирип бергени. Дунияда халал жүрекли адамла болганыны шагъатлыгы, ким билсин, ол кюн орналган болур эди, Азаматны сабий жүрегинде. Адыргыгъа къалган Азаматны Малик кёрюп, анга сурамлы къараган эди, Азамат ётмекни хапарын Маликге айтханлай, Малик къарасакъал чыганлыны къарындашын къучакълагъанча къучакълап, чыганлыны, арбалада олтурганланы да, сейирсиндирген эди. Малик. Азаматны айтханын чыганлыгъача ангылатхандан сора, жыйылганланы бетлерине жылы ышарыу жайылганы, Азаматны жүрегине хычыуун тийген эди. Азаматны келгени бла, бёлюннген чыганлыны тилеги толурчагъа ушап башлагъан эди. Чыганлыла кеслери уста темирчиле болганлыкъгъа, Маликланы хапарларын эшитип, иш кереклерин мында этдирип умут бла келген эдиле.

Алагъа, къабырны тегерегин алырча, темирден ат суратлары эшиги бла да буруу керек эди. Иш, сёзсюз, къыйын иш эди, алай аланы хурметлерини хатерин этип, сёзлерин эшитип турган Ахыяда ыразылыгъын билдиргенден сора, Малик «хо» деген эди. Къарт чыганлы болмаганча ыразы болуп, юч ыйыкъдан келирге айтып, иш какъларыны жартысын да тилеп, сакълагъанланы тебиретген эди. Кеси уа Малик бла Ахияны къолларын тутуп, Азаматны ууртундан чимдип ышарганда, аузу толу алтын тишлерин жылтыратып, бара турган арбагъа секирип минип, кетген эди. Малик Азаматны кетип барган чыганлыланы ызларындан къарап турганын кёрюп: "Керемисе Азамат? Ол таулу болмаганлыкъгъа, санга керек заманында, ёз сабийлеринден айырып, ётмек берген эди. Къачан да миллет айырыучу болма" - деп, гюрбежиге кирип кетген эди.

Жылкычыла, жылны бу кезиуюнде тайланы аналарындан айырыргъа эм алагъа колхоз тамгъасын салыргъа, жылкыны эл къыйырына келтирген эдиле.

Азрет Назифаны къызчыгъы ёлгенин да кеч эшитип, энди къайгъы сёз берирге, кесин да кёрюрге ашыгып келе эди. Эндиге дери ишден бошап келалмаганлыкъгъа, аланы аш бла къыйналганларын ол кюн кёргенли,

ыйыкъда Суусамыргъа келген-кетген болса, ары-беричикле жибере туруучу эди. "Ары-беричикле - десемда, Азрет. аланы жан кечиндирирча эте эди. Жибергенин ачыкъ жүрекден жибергенликге, Назифа ол ахшылыгъымы терс ангылар" - деп, Азрет кьоркъа эди. Ала кеслери билмегенликге, аралары жууукъдан-жууукъ бола бара эди. Озгъан жылла озуп кетгенликге, жашлыкъларында жүреклерин дыгъыл этдириучю сезим артха кьайта, бирде жүреклерине кьоркъуу сала эди. Назифа бирде "мынга жаным аурупму ачыла болур жүрегим, этген ахшылыгъы да анга кьошулуп, огъесе керти да суйюпмю тургъанма мен муну", - деп, ойлай эди. Азрет а, урушха зден биринчи кюн атлангандан башлап, бюгюннге дери, Назифаны сыфатын жүрегине тийрегенча биргесине айландыра эди. Ол кюн Назифа, эл сёзюнден кьоркъуп, Азретни кьатына басмагъанлыкъгъа, эки кёзюм андан алмай тургъанда, Азрет кёрюп тургъан эди. Аланы аралары бузулгъунчу, кьууанчдан, кюлкюдөн толу тюбешиулери эслерине энди келип, кеслерин узун тюшден уянганча кёре эдиле. Азретни жылкычыла бла келгенин Назифа эшитгенлей, жүрегин биреу ууучуна алып кьысханча болуп, кьалгъан эди. Азретни келирине, аны бир тюрлю ишеклиги жокъ эди. "Кертиди, ол Жалдузлагъа да бараллыкъды, алай"... андан ары сагъышын Назифа бёлюп: "не болса да болур" - деп, сакълай эди.

Жылкычылананы ишлери темирчиле бла байламлы болгъаны себебли, ала гюрбежиге кьайтып, ушакъларын да этип, тамбла эрттенликде тайланы тамгъаларгъа келишип, чачылышхан эдиле. Азрет Малик бла Жалдузлагъа кьайтып, аны кьолун тутуп, сыйланып, Магометни письмосун да окьуп, кетерге кёл алгъанлыкъгъа, кьайры барлыгъын айтыргъа уялып, адыргыгъа кьалып, олтура эди. Аны алайлыгъы, Жалдузну кёзюне илиннген эди, алай болгъанлыкъгъа Азретни уялчакълыгъын билип, башха амал тапмай, Сайрагъа жумушу болгъанын айтып, юйден чыкьгъан эди. Ол кетгенлей, Азрет терк окьуна Маликге, Назифагъа муратын билдирип, орамны кьарангылыгъына кьууана, Назифаланы юйю таба тебиреген эди. Жолда бара, Азретни башы асыры сагъышха кьалгъандан ол, Назифаны юйюню

жаны бла озуп кетген эди. Сагъшлары асыры ачыдан, ол эсине, элден чыгып баргъанын кёргенде, жыйгъан эди. Урушдан биринчи кюн бери келгени, аулакъгъа жыгъылып жылягъаны, эсине тюшюп, кёлю толуп, Азрет жолдан бир жанына кетип, олтургъан эди. Айхай, кёзюнден бир жилямукъ тюшюп, жүрегинде аууурлукъну бир аз селейтсе, нек жарлы эди жарлы жаны. Ол кюн окъуна, Букъминатха жүреги ташча къатып, сабийлерине термилиую, аны къутургъан сууча талап, эсинден кетмей, жанын ёртенча кюйдюре эди. Кюн къыздыргъан жерни жылылыгъы, жулдузладан толу кёк, жангы чыкыгъан ай, Азретни сагъшларын, бушууун да, жүрегини теренине жыя, бир аздан кёкден анга къарап тургъан жангы айча, жангы умутланы башына келтирип, жүрегине таукеллик сала башлагъан эди. Ол аркъасы бла жылы жерге жатып, андан кесине кюч сингдиргенча сезип, ол сезим санларына хычыуун жайыла, кёкюрегин, эркин солутуп, къысха къалкъыугъа кийиргенча эди. Азрет тюшюндеча, сейир рахатлыкъгъа батып, бир ауукъ заманны кёкге къарап тургъан эди. Кеси къыргызстан аулагъында жатып тургъанлыкъгъа, аны сагъшлары туугъан Малкъарында жашлыгъы бла бирге, тау суу чабакъларыча, къабыргъаларында жулдузларын жылтыратып, эркин баргъанча бара эдиле. Айхай да, аны сагъшларын алай жарытхан, Назифаны ариу сыфаты эди. Къайдагъысын унутуп тургъан Азретни къулагъына, узакъдан Назифаны ауазы чакъыргъанча эшитилип, ол секирип ёрге тургъан эди. Ай жарытхан чексиз аулакъда Азрет, кесинден башха адам болмагъанын кёрюп, Назифаны ауазы къулагъына эшитилгеннге сейир этип, эл таба тебиреген эди. Асыры ашыкыгъандан, къалай жетгенин да билмей, Азрет Налжан тургъан юйню аллына келсе - Назифа эшик аллында кеси жангыз сюелип, аны сакълагъанча, тура эди. Бир такъыйкъагъа жүрюшюн селейтген Азрет, не этгенин да билмей, сёз да тапмай, Назифаны аллына таукел атлагъан эди. Энтда бир такъыйкъадан а, Назифаны къоллары аны бойнундан къаты къучакълай, ёмюрге айырылмазларын экисине да билдирген эдиле. Анча жылны ичинде термилип тургъан эки жүрекни къызыу талпыныулары, бирге къошулуп, ёмюрге айтылмагъан суймеклик

кюйча жангыдан туууп, аланы чексиз аулакъгъа алып кетген эди. Ол кечеден башлап, аланы жашауларында бир-бирден ажашдыргъан жоллары, бирге къошулуп насыпларына жолукъдургъан эдиле.

Азрет, эрттенден ингирге дери, нёгерлери бла атланы тамгъалай, кыйын ишлерин бир ыйыкъгъа бошагъан эдиле. Ол ыйыкъны ичинде, аны Назифа бла къошулгъанларыны хапары элге жайылып, суйген-суймегенни да арасында, не сейир бир тюрлю кир жагъылмай, ёмюрлерине ала жан бла тёммек болуп жашарлары, ишекликге тюк чакълы амал къомай тамамланган эди. Аллахны буйругъу алай болур эди, Назифаны сабийчиклери да, Азретге ёз аталарынача тартынып, ол ингирде юйге келсе, аны тобукъларындан тюшмей, жарлы Назифаны термилген жюрегине асыу тийип, аны Азретге бютюнда бек учундура эди. Сёзсюз, Азретни жюрегини теренинде, ёз сабийлерини къадары, шинжича тура эсе да, ол бу Аллах берген сабийлеге жанын да аямазын билип, бирде жарыкъ кюнню жапхан булутча, чакъырылмай келген мудах сагъышларын, кыыстай эди. Азрет ол жарсыуларын айтмагъанлыкъгъа, Назифа аланы жюреги бла сезип, Азретге къоркъуулу къараучу эди. Аны алайлыгъын сезген Азрет да, аны къоркъуулу къарамына: "Къоркъма сен, кызы, биз саулукъдан, хар затда тап болур," - деп, Назифаны къаты къучакълаучу эди. Аны таукеллиги, Назифагъа бир сейир кюч берип, бар къоркъуулары тас болуп, кесинден насыплы адам жокъ сундура башлагъан эди. Аланы ол халларын кёрюп тургъан сабийчикле, алагъа сейир этип къарай: "папа, маманы уккаш этеди," –деп, шыбырдаша эдиле. Аланы да, сабий кёзлеринде насыпны жарыгъы, кюзгюдеча кёрюне эди. Элни турмушундан, хапары болгъан Иван Кондратьевич, Азретни ала-мат ишлегенинден, эм Назифа бла араларынданда, хапары бар эди. Жылкычы нёгерлери Азретни кыысха заманны ичинде, кеслерине таматагъа айыргъанларын элде, Азретни жигитлиги, алапат къарыулулугъуну хайырларын айтып, ёз сейирсингенлерин жашырмай, анга уллу ыспас этгенлерин да, биле эди. Иван Кондратьевич, Азрет бла Назифагъа жер юлюш берип, анга кёре урлукъгъа чёплеу, нартюх да берген эди. Азрет,

жылкычы нёгерлерини ыразылыклары бла, элде бир ненча кюн кылып, Ахыя бла Маликни болушлуклары бла, Назифа жашагъан юйчюкню, ичин-башын жамап, сюртюр жерин сюртюп, бахчаны кызып, урлукъ да атып, сугъарыргъа суу башындан тынгылы илипин да тартып, не айтдыраса, этмегенлери кыалмай, изеулерине кыргызлыланы кыаратхан эди. Ачыкъ айтханда, ол ал кезиуледе сезиниучю сууукъ харам, артдан-артха жылыгъа айлана башлагъан эди. Кыргызлыла, таулуланы иш кёллюлюклерин, тюзниетликлерин, энчи чертип, кыалгъан кёчгюнчюледен, айыра башлагъан эдиле. Халкыны арасында жюрюген жауапсыз соруула, кыргызлыланы араларында да жюрюй эдиле. Жюрюмей да амаллары жокъ эди. Кыалай жюрюмесинле, элни ичи урушда ёлген эрлерини кыарасын кийип айланган тиширыудан толса, жартысы да кёкюреклери орден, майдалдан толуп, урушдан кыайтхан таулу жашла ишлеген ишлеринде да алчыла болуп башласала... Урлагъан-тырнагъан жокъ, ёз кыйынлары бла жашау кыуарыргъа итинген бир гитче халкычыкъ, терслиги-тюзлюгю ачыкыланмай, ёмюрледен бери жашагъан жерлерин сыйырттып, юйренмеген жерледе тамыр иерге таукел кюрешгенлери, кимни да сейир этдирирча, жан да аурутурча эди. Изеуге кыатышхан тиширыулагъа таматалыкъ этерге, Жалдуз тура, кимге жетерик эди? Ол дуния бла бир сабийни тёгерегине жыйып, аланы башларына кыарай, кеси да арбазны – бахчаны да кёрюп турурча жерге орналып, "командасын" бардыра эди. Ишлегенледе, ишге усталыкъ, аны бла байламлы кыууанч сезимле иги да эслене эдиле. Ахыя бла Малик ишлеген узунсап чага-жугарла, кеслери аллына ойнай-ойнай кыазгъанчагъа ушай эдиле. Терт-беш кюннге этиллик иш, эки кюнчюкге этилип, ишлегенлени кеслерин да, сейир этдирген эди. Ай, изеучюлеге, мал сойгъан, ёмюрден бери ариу адетледен бири болгъанда, ким да биле эди, алай не этгин, малынг - байлыгъынг, бош кыалгъан жерде бир туурам гыржын бла, Жалдуз келтирген сау челек айран, не ашны да башы бла ётерча эди."Айран бла гыржындан сыйлы ашы, таулуну ёмюрде да болмагъанды, жанларым-ханларым" - деп, Жалдуз ашны бютюнда берекетин татыуун чыгъара эди. Ахырында, "ай, элни

ичинде, кьобузу болгъан жокъду ансы, жашланы бир иги тепсетмей а жиберлик туююл эдим, алай жашайым" - деп, олтургъанлагъа ыспасын билдирип, алгъш да этип кетген эди. Къалгъанланы кёллерин иги этерге кюрешген Жалдуз, ёз кёлуне бир тюрлю ырахатлыкъ тапмай, жол жанында кёлде, бир бири ызындан эркин жюзюп баргъан къазланы кёрюп, алагъа сукълана эди. Къазла, аны сукъланнганын билгенча, кючлю къанатларын къагъа, кёлден кётюрюлюп, эл кыйырына чакълы бир учуп баргъан эдиле. Аланы алай ариу учханлары, Жалдузну мудах сагъышаларын бёлюп, ол кеси-кесине: "Да была, "хайт" деселе, учуп кеталлыкъ кёреме, алай учуп къайры барсынла, юйлери мында эсе" - деп, шыбырдагъан эди. Жол жанында сюелген Жалдузну эсине, "бу жол, кюнбатхан бла кюнчыкыгъанны арасында, шынтагы халыча тартылгъанын," эри Таусо келиштирип айтханы тюшген эди. Айхай, айтханыны арысы, "жол тюз болгъанлыкыгъа, юсю бла тюзлюк жюрюгенча, тюзсюзлюк жюрюгенин, бир кюнледе, бери келгенибизча ызыбыз бла, туугъан жерибизге къайтырбыз, дегени да Жалдузну эсине келип таукеллик да берип, ююю таба тебиретген эди. Арт кезиуледе Жалдузну башына, Сибирде тургъан уллу жашы бла эри Таусодан, башха зат кирмей эди. Аланы сагъышларын эте, къартдан къарт бола, намаздада тилеклери да, кеси къадарына угъай, жашлары, туудугъу, халкы бла байламлы эдиле.

Жалдуз арбазына жетерге, туудукъчугъу Азамат, ийнекни, кечеги ашын хап-хазыр этип, жатар жерин тазалап, бахчаны къаза тура эди. Аны алай кёргени Жалдузгъа, болмагъанча хычыуун тийип, мудах сагъышларын унутдургъан эди. "Туудугъума" - деп асырагъан айранчыгъын, аны аппасы ишлеген аякыгъа къуюп, Жалдуз туудугъуну къатына баргъан эди. Айранны кёрген Азамат, сейирсинип: «Да эрттенликде "айран жокъду", - деп кетген эдинг да, гелля», деп, кюлген эди

- Да мен а сангамы айта эдим, тууар? - деп ышарымлы жууаплагъан эди Жалдуз, туудугъуну, айран кёмюкге, бурунчугъун тумаландырып ичгенине къарай. Аны алай, татыулу ичгени, Жалдузгъа, кеси ичгенча кёрюнюп, санларына кюч бергенча болгъан эди.

- Балам, алайчыгъын къазып боша да, солуу ал, жууунама дей эсенг, бар да жууун, кѣп турма ансы. "Ингирала уа, Даниял, шуѣхунгу да ала кел да, урлукъ атарбыз. Иги ишлесегиз - экингеда къуймакъ этип берликме" - деп, Жалдуз юй ишлерин этерге кетген эди. Азамат, къарап-къарагъынчы, къазарын къазып, жугарны да арбазда кьоюп, тѣрткюллеп, суу бойнуна кетген эди. Ол ары жетерге - тенглери, бири кълмай, суу оюнларын бардыра тура эдиле. Даниял, шуѣхун кѣргенлей, суудан чыгъып саламлашхан эди. Азамат аны, Жалдузну айтханлары бла къууандырып, ала экиси да, суугъа чанчылгъан эдиле. Азамат, энди чабакъча жюзгенликге, жюзерге юйреннгени, аны эсинден ѳлгюнчю да, кетерик тюйюлдю Юйреннгени уа былай эди: жаз кюнлени биринде, Азамат Чуу - каналны жагъасында жуууна тургъан сабийлеге сукъланып, олтура эди. Тенглери, кълалай жюзеригин, сѣз бла айтып юйретгенликге, Азаматны къоркъуу байлап, ол суугъа киралмай эди. Кълайдан тентирей келген эсе да, ол кюн Арлини жашы Юбор да, алайгъа келип, жар башындан кълмишсап ыргъагъы бла, чабакъ тутаргъа кюреше эди. Жуууннганлагъа къларагъандан эрикген Азамат, аны кълатына барып, кълалай тутарыгъын кѣрюрге, олтургъан эди.

Аны, алай келип олтургъанын, кѣз кълыйыры бла кѣрюп тургъан Шор, бираздан, чыбыкълны жерге салып, жар башындан суугъа къларап, анда бир сейир зат кѣргенча, Азаматха кесин алай сундургъан эди. Аны бла кълмай, кълыргълызча: "Ой-бой, керсенчи, чонг асмандар къландай жюргой" - деп кълычыргъан эди. Аны айтханына ийнанып, Азамат жар башындан, энишге къларагъан эди. "Асман", дегенлей, кълбыргълалары жулдузладан толу, тау суулада айланнган чабакъллагъа ушагъан, чабакъл аны кѣзюне кѣрюннгени бла алданып, Азамат Юборну аман акълыллыгъын унутхан эди. Ол эсине тюшгюнчю, Юборну табаны Азаматны жардан суугъа атхан эди. Ол жардан барып, жалан быдырчыгъы бла суугъа тийгенликге, ауурлукълчугъу бла суу тюрюне ташайгъан эди. Солууу кюдден жетип, суу башына чыкългъанда, аякъларыны, кълларыны кълмылдатханын бир такълыйкълагъа тохтатмай, алып баргъан сууну башында баргъланына, Азамат кеси да сейирсинип, бара

эди. Ол биринчи кьоркьгъаны, жар башында кюле тургъан Юборну кёргенлей, ачыугъа айланган эди. Батмай баргъанына кёл этдирип, тенгleri юйретген амалланы да эсине тюшюре, Азамат иги кесек баргъан эсе да, сууну жагъасына чыкьгъан эди. Суудан чыкьгъанлай, солуу да алмай, Юборгъа ачыугъа, чабып келип, жардан секирген эди. Ол кюнден башлап, Азаматны суудан кьоркьгъаны, тас болгъан эди. Энди уа, "асманланы" туура кеслери туююл эсе, жюзгени аладан артха кьалмазчады дерге боллукъ эди. Жашла суюгенлери чакълы жууунуп, темир жол таба тебиреген эдиле. Анда да бар эди, ашдан тоймагъан сабийлени, жумушлары. Темир жолгъа жете башлагъанлай, сабийле даурларын кьоюп, шошчукъ кьаршы баргъан эдиле. Темир жолну ары жанында жазлыкъ будай ёсе эди. Къалауурла кеслерине бийик жатмала ишлеп, будайны кьаты сакълай эдиле. Аланы кеслеринден сора, ол будайдан хайырланган, кьанатлыла эдиле. Алай, кьанатлыланы араларында да, ол иште, чорбат чыпчыкьлагъа жетген жокъ эди. Ала жыйын болуп, будайдан дёрденчиклерин яхшы толтуруп, столбала бла тартылгъан радио темир жиплеге кьонушуп, ашагъанларын сингдириучю эдиле. Чорбат чыпчыкьла бла Азамат жау эди. Нек дегенде былтыр кьышдан кьалгъан будай башланы жыя тургъанлай, бригадир жетип, кьамичини да жетдирип, ат аллында правлен аллына деричи келтирип, ол жыйгъан будайчыгъын да, алайда тюз жерге тёкдюрюп, аны да Азаматны кёзю кёре чорбат чыпчыкьла чёплей кетип, тёп-тёгерек болгъанлары кёзюнден бир да кетмей эди. Ма а, бюгюн да, Азаматны кьозутханча, ала тоюп, асыры тёгерекден кийиз топлагъа ушап, темир жиплеге тизилишип олтура эдиле. Чорбат чыпчыкьланы темир жипледен агъызгъан амалгъа, Азамат дунганлы сабийледен юйреннген эди. Ала, шошчукъ столбагъа минип, темир жипге ёз ауурлукъларын сала, аны суху тартып, энишге секирселе, темир жип чыпчыкьланы ургъаны бла, эслерин аудуруп, кырдыкча агъызыучу эди. Тыпырдай тургъан чорбат чыпчыкьланы, аны сакълагъан сабийле, артмакьгъа жыйып, суу бойнунда ариулап, дёрденлеринден будайны алып, жуууп, кюнде кьурутуп, кеслерин да шишлик этип ашаучу эдиле. Азамат,

аладан юйренген амал бла, кюн сайын юйге хуржунчукъларын будайдан толтуруп, кьайтыучу эди. Будайны кьалай бла табылгъанындан хапары болмагъан Жалдуз, аны кьол тирмен бла тартып, жарма этип бериучю эди. Ма бюгюн да сабийле, "бир атны хайырындан - минг ат суу ичеди" - дегенлей, Азаматны хайырындан, кьарынлары токь, юйлерине жыйышырлары шарт эди. Бу ишлерин тамамлагъандан сора, Азамат бла Даниял, юйлери таба тебиреген эдиле. Элни ичи бла бара, сабийле кёлчюкню ичинде жюзюп айланган сараякъ кьазлагъа кьарап олтургъан Кьудайбергенни кёрюп, кьатына баргъан эдиле. Сабийлени, кьозутханлары ючюн суюмеучю Кьудайберген, Азаматны кёрсе, анга тарыгъып, кёлуне тийгенлени бармагъы бла кёргюзтюучю эди. Азамат да, аны жапсарыр мурат бла жашланы туюгенча этип, ала да ёхчеге кеслерин жылягъанча кёргюзтюп, Кьудайбергенни сабийнича кьууандырып, ыразылыгъын ала эдиле. Алай бла, жарашхандан сора, Кьудайбергенге чий будай ашатып, жыр айтырын тилеучю эдиле. Кьудайбергенни акьылы жарты болгъанлыкъгъа, ол билмеген жыр жокь эди. Кьуругъан нартюх кьаураны кесине домбра этип, бир жырлап башласа, - сейир этип туруп эдинг. Аны жырларыны асламысы, мудах, тарыгъыулу жырла эдиле. Кьыргъыз халкъны, бурунгу кьыйын кьадарыны юсюнден, чексиз аулакьлада кёчюп жашагъанларыны, батырланы сермешиледе ёлгенлери, алагъа жылягъан аналарыны сыйытлары, аланы суюген кьызларыны тарыгъыу жырлары, Деменгили Манасны, жыр бла айтылгъан, хорлам хапарлары, сабийлеге кьайдагъыларын унутдуруучу эдиле. Кьудайбергенни жырлагъаны, Азаматха бир сейир сезимни сынатыучу эди. Анга ушаш сезим бла, Азамат, ол чюгюндюр артхан кьатынла, жашил чюгюндюрбаш тебелеге сыртларындан тюшюп жырлагъанларында, танышхан эди. Кьатынланы мудах жырлары, чууакь кёкде, кюз артында тизилип баргъан зурнукланы эркин баргъанларына ушагъанлары, бирде уа ол жырлары,шош баргъан терен черекни баргъаныча, шатык баргъанына ушاپ, Азаматны кеслерине сейирсиндириучю эдиле. Не сейир, Кьудайбергенни жырлары да, ол жырлагъа ушамагъанлыкъгъа, Азаматны кёлюн толтуруп,

кеслерине солуу алдырмай тынгылатыучу эдиле. Къудайберген жырлап башласа, Азаматны кёз аллына тюрлю-тюрлю кёрмючле келиучю эдиле. Бирде - чексиз аулакъда, жолу узакъ, жангыз жолоучуну келгени, бирде уа - кьум жолда, иесиз атны къайры барырын билмей баргъаны, эм алагъа ушаш мудах кёрмючле келип, Азаматны жылярыгъын келтириучю эдиле. Къарны, дайым ач Къудайберген, жырлап бошагъанлай, ары дери домбралыкъ этген сары нартюх къаурасын, энди кесине ат этап, ол къарынны аш къайгъысын терге жортуп кетиучю эди. Аны, орамны ортасы бла букъулатып баргъаны, сабийлени кюлдюрюп, аланы биягъында байлагъан мудахлыкъны чач-тук этип, ызын да къоймай юйлерине ашыкътырыучу эди.

Жылла озуп баргъанча, кёчгюнчюлени ол ал жыллада жунчугъанлары кете, ала жангы жерлени халларына, табийгъатны кылыкъларына юйрене, кыйын жашауларын бардыра эдиле. Урушдан жанлары сау къайтханланы, жүреклери сынганлыкъгъа, бир кюнде тюзлюк хорларына таукелликлери къорамай, кёбюсю Москвагъа Баш Советге, Сталинни кесине письмоларын жаза, миллетлери ючюн кюрешлерин тохтатмай эдиле. Аллай письмола ючюн тутулуп тургъанла жазгъанларын къоймай, лагерледе, айтып айталмазча азаплыкъны сынап олтура эдиле. Аланы жүреклерине сабийликден. орналгъан азаплыкъ, жанлары сау чакъда, халкъларына этилген артыкълыкыгъа чыдатмай, кюрешлерин бардырта эди. Урушда, ёлюмню жүз кере хорлап къайтханла да, аладан артха къалмай, жазычула болгъаны себепли, сёзге усталыкълары бла хайырлана, жазмагъан жерлери къалмай эди. Алай болгъанлыкыгъа, аланы письмолары, терен къолгъа таш кетгенча, жууапсыз къала эдиле Билмей эдиле ала, аланы ата-бабаларыннан къалгъан жерлеге, жангы иелик этилип мюлклери, юй башларында къошунуна дери, чачылып, тыпырлары къуругъаны андан угъай, башындан келген, къаты буйрукъ бла этилгенин. Ол буйрукъну, жазылгъан письмола бла, артха къайтарыргъа амал жокъ эди, буйрукъну чыгъаргъанны башы тайгъынчы. Ол башны таярын, аман бла жоюлурун, Аллахдан къартла шыбырдап тилей эдиле. Жалдуз да, беш уахты намазын да, миллетни "бу мени болсун де-

генлерин", кимин кылыкзуурдакыга жыйып, кимин а урушда жоюлуп, сабий болуп, миллет чирчигин а ачыкыга, жалынчакылыкыга башларын атып, ахырда тамыры бла кзурутурга кюрешгенлерине чамлана, Уллу Аллахдан тилегин кыбыл этерин тилей эди. Кичи жашы Малик, анасыны Сталинге кыаргышларын эшитсе, ачыуланнгандан кесине жер тапмаучу эди. Бир кюн Малик, ишине барырдан алга эрттенлик ашын ашай турганлай, анасыны, биягы кыаргышларын эшитип, чыдаялмай: "кыаргыма муну быллай бир, ана!" - деп кычырган эди. Акылы намазына бёлюннген Жалдуз, аны кычырганындан элгенип, эсин жыя, жашына тюрслеп кыараган эди. Аны ойнамагынын кергенде, ол: "Шыбырдагынымы адам эшитир, депми кыоркыаса, огъесе ол итден тууган итге жанынг аурупму кычыраса ананга, балам?" - деп, Жалдуз жашына сорган эди. Аны алай сорганы, Маликге бютюн да ачыу тийип, кыаны башына чабып, анасы болганнга да кыарамай, ол: "Биз аны аты бла атакага барганбыз, аны аты бла уруш аулагында кыалганла, "ёлебиз", - деп кыарамай, кёкюреклери бла, ёлюм себе турган пулемётланы жапхандыла, аны аты бла хорлаганбыз биз фашистлени, аны буйругундан чыкымаз ючюн текгендиле кыанларын сени да жашларын, айтдырмай кыоймай эсенг, ана!? Сен кюн сайын бизге атабыз кибик кишини, кыаргып, жюрегими нек жараса?!" Жашыны алай селешгени Жалдузну сейирге кыалдырып, ол андан кёзлерин алмай, иги кесек заманны сын кыатханлай турган эди. Бираздан аны жюрегине сыйынмай турган ачыуулары, бир такыйкыга тамагына тыгылып, жилямук кыатыш тегюлген эдиле:

- "Атанг кибик киши эсе, аны жанына барсын! Сен, асыдан тууган, ол сёзлени ауузунга да сыйындырып, кыалай айтаса?! Ол билмейми атылып турады бу кыыамага сени халкынг? Анданмы ашайса, кышхыр кыатыш хударну эрттен сайын? Аны ашылыгындан турмаймыды да, битлеге аш болуп, Сибирде, миллетинги "бу мени болсун", - деген, ашшы жашлары, тамата кыарындашынг да биргелерине? Огъесе ол билмейми этилгенди бизге, бу зарауатлыкы?"

- Биле да болмаз! - деп жууаплагъан эди Малик.

- Аны билгенча ёлгей эди, ол мынафыкъ ёлсе да, къалияр къазып айланырыкъ жаханымде. Сен къалай ангыламайса, быллай ишле къыралны аллында тургъан адамны буйругъу бла этилгенлерин?" – деп, Жалдуз къычыргъан эди. Малик аны айтханларына ийнанырыгъы келмей, жууап да тапмай, юйден чыгъып кетген эди. Ич отоудан, аланы сёлешгенлерин эшитип тургъан Азамат, бери чыгъып, геллясыны къатында, намазлыкъгъа олтургъан эди. Туудугъуну келип къысылгъаны, Жалдузну ачыуларын не иги дармандан да иги чёкдюрюп, ол туудугъун къаты къучакълап: "Турдунгму, къатайым" - деп, башын сылагъан эди. "Бар, балам, ол хударчукъну сууутма, "ёпкелегенни юлюшю татлы болады", аша да къой," - деп, иш къайгъылы, болгъан эди. Азамат геллясын ыразы этеме деп, хударну таууш этдирип, ашап башлагъан эди. Жалдуз да жашы бла къаты сёлешгенине жарсый, арбазгъа чыкъгъан эди. Азамат хударун таусургъа, арбазда Жалдуз бла Даниял шуёхуну аууазлары эшитилген эдиле. Азамат терк окъуна къашыгъы аягъын жалап, арбазгъа чыкъгъан эди. Босагъадан ары атлап Даниялны къолунда къысхасап чалгъыны кёргенлей, Азамат бериле тургъан буйрукъну ангылап, кесине бюгюн оракъ жетеригине бираз ачыу эте, жипле къайгъылы, ийнек оруннга кирген эди. Ол андан чыгъаргъа - Жалдуз, чаганы да алып, бахчагъа кирип бара эди. Арт кюнледе, нек эсе да Азамат орамгъа чыкъса, Назифаны къызы Лейла, аны кёзюне бир урунмай къалмаучу эди. Бирде уа аны бла къалмай, жашла бла бара тургъан Азаматны ызындан тагъылып, туйсе-ёлтюрсе да, кетмеучю эди. Алай этип кесине юйюрсиндирген эди. Азамат аны кёлюне тийсе, ол Даниялгъа тарыгъып, Даниял да тенгине "къыз ючюн, тенгим бла сёз болмайым" дегенликге, бирде онгсунмагъанын билдириучю эди. Ма бюгюн да, Азамат бла Даниял, Лейлаланы юйлерини къаты бла кёрюнмей ётебиз дегенлей, Лейла жер тубюнден чыкъгъанча, жанларындан "шырт" деп чыкъгъан эди. Не этерик эдиле? Тагъылды да, биргелерине барды. Азамат, ичинден Лейлагъа дунияны аманын къуйя, «бу не тукъум къызды, жашлагъа тагъылып, бурун тубю уа асыры женги бла

сюртюлгенден кып-кызыл болуп, тишлери да акылыгы болмаса, ат тишлеге ушаш, кёзлери да...» Кёзлерине жетгенде, Азамат, аланы кюн тюрленсе бетлери тюрлениучюсю эсине тюшюп, ол жанында кьюуаннгандан тилин да чыгъарып, ойнай келген Лейланы, бурулуп кёзлерине къарагъан эди. Аны кёзлери кём-кёк таза сууча, кьюуанчы ары сыйынмай, Азаматха жылтырай эди. Азаматны эси ары асыры кетгенден, ол а жалан аягыны уллу бармагын, жолда атылып, тургъан жангыз ташха, элтип ургъан эди. Азаматны кёзлери от чагъып, ол ачыуун Лейлагъа айландыргъан эди. Азаматны кылыгы уста таныучу Лейла жолдан бир жанына секирип, акъ тишлерин ачып кюлген эди. Ызы бла уа - "Сен а къарамагъай эдинг!" – деп, тилин кёргюзтген эди. Азамат, аны орамда туталмазлыгын билип, акъсай-акъсай, жолун бардыргъан эди, ичинден а: "Тохта бир, элден бир чыкъсакъ, оу сени кюнюнгдю" деп, сагъышлай эди. Алай, Лейла аны арт акылын билгенча, элден чыкъгъанлай, аяусуз къачып башлагъан эди. Ол да къача, Азамат да кьюуа, чаллыкъ жерлеринден да ётюп, батмакъла башланган чекге жетип тохтагъан эдиле. Лейла батмакъны кыйырында тохтап: "Тийсенг, - секирип кетерикме!" - деген эди. Азаматны, "ол темени алай этерине" - бир тюрлю ишеклиги жокъ эди. Солууларын кючден ала, экиси да бир-бири кёзлерине къарап, кёзлерин алалмай, иги кесек тургъан эдиле. "Ма а, бусагъатда да кёзлери кём-кёкден, жашил турадыла", - деп, ойлагъан эди Азамат. Аны ол сёзлерин кьюлагъы бла эшитгенча, Лейла Азаматха: "Нек тураса? Кьоркьупму тохтадынг?" - деп, башын да бир жанына этип, сурамлыкъ акдан туугъанча, Азаматха соргъан эди. Азамат сёз тапмай, сюелген жеринде, гюлден толу кырдыкга, олтургъан эди. Лейла да, аны кёргенлей, жеринден тепмей, жашил кырдыкга олтургъан эди. Тынгылаулары асыры сакъдан, ёз жүреклерини ургъанын эшите, экиси да не айтыргъа билмей, кьатларында ёсген гюллени жырта, бу олтуруулары къачандача олтурууларындан энчи магъаналы болгъанына сеййир эте, олтура эдиле. Азамат, кеси да эслемей, кьоллары гюлден-хансдан бёрк эшип, аны Лейлагъа узатхан эди. Лейла, жеринден, жомакъда бийче тургъанча, шош туруп,

Азаматны аллына келип, тобукъланган эди. Андан кезлерин алалмай олтурган Азамат, кеси да тобукъларына туруп, Лейланы башына гюльбёркюн кийдирген эди. Лейланы кюлу аны кесин, сейирге квалдырып, Азаматны жыягын бир сылап, кюркыгунган.кванатлыча артха тартылган эди. Ёмюрюнде сынамаган сезим, аны ёресин алып, жырларыгын келтирген эди. Лейла, секирип кюбуп: "Даниял бизни излей болур" - деп, квачып кетген эди. Азамат, чаллык жерлерине жетгенде, Даниял, эки жараулу жюк да этип, Лейла бла хапарлаша олтура эди. Азамат кватларына барганлай, Даниял жюгюн кетюрюп, жол таба тебиреген эди. Азамат жюгюн кетюрюп, дуняда андан башха квайгысы болмаганча, сюелип турган Лейлагъа кварамай, Даниялны ызындан тебиреген эди. Бара эдиле, шынтагы халыча тартылган жол бла ючеулен: тенглери эм бир-бирлерине биринчи кере жангы кез ачхан, Азамат бла Лейла. Тенглери артына кварамай, Азамат бла Лейла да, жерге кварап барганлыкыга жолну ортасы бла муштукуул келе эдиле. Лейлаланы, Азрет келтирип, сауулган эчкилери болганын Азамат биле эди, эм кетюрюп келген жюгюн, анга берирге да ыразы эди. Алай, жанында келгенни кюзутуучу кылыклары эсине тюшюп, ол не этерге билмегенликге, аланы юйлерине жетгенлей, аяклары кеслери алларына Азаматны арбазга кийирген эдиле. Арбазда муркку эте турган Назифа, Азаматны керюп, Лейланы тишлерича, чыммак-акъ тишлерин ачып, ышарганы бетинден кетмей: « Кел киеу, кел, Лейланы санга берликме, - иги жаш болсанг!» – деп, жеринден ёрге турган эди. Азамат аны эшитгенлей, асыры уялгандан, аягы басханны кезю кермей, кып-кызыл жинк болуп, халжарга ташайган эди. Назифа, Азаматны сыйлар квайгы бла, юйге киргенлей, Азамат арбаздан квачхан эди. Алай, иги кесек да барганлай, чалгы Лейланы кюлунда турганы эсине тюшюп, ол жол ортасында тохтап, артына квараган эди. Квараса: Лейла, чалгыны да ойната ызындан чабып келе эди. Азамат, аны келгенине болмаганча квуанып, аллына чабарыгын кючден тыйган эди. Лейла, чаба келип, чалгыны Азаматны аллына салып, бурулуп ызы бла кетген эди. Лейла, артына кварамай, Азаматны чакырырын

сакълай, юйлерине жетген эди. Бурулуп къараса: Азамат жолну ортасында, кьолунда чалгъысы бла сюелип, анга къарап тура эди. Лейла, анга тилин кёр-гюзтюп, арбазларына кирген эди. Аны алай этип кетгени Азаматны кюлдюрюп, ол мал ашын чалыргъа, чапханлай кетген эди. Ойнай-ойнай, жырларыгъы келип, Азамат чаллыгъын чалып, жараулу жюк этип, юйюне тебиреген эди. Суу бойнуна жетгенлей, ол жюгюн бир жанына атып, келегин да, аны юсюне, "энди къызгъанымы селейтдим" - деген мардадан иги да озуп, жолуна тебиреген эди. "Мардадан озмайма" - деседа, киши тыярыгъы жокъ эди, алай Азаматха къарангыны сакълатхан, Назифаны анга "киеу" - дегени эди. Энди аланы арбазгъа кирмезча болгъаны, Азаматха даулашсыз эди. "Иги жаш болсанг - Лейланы санга берликме" - деген сёзле, не сёзледиле? Аны жашладан бири эшитмегени да иги эди. Алай ойлай, ахшам кёз байларгъа, Азамат юйюне жетген эди.

Ёз сагъышларына асыры батхандан, Азамат ичин суукъ кьалтырауукъ алып тургъанына эс бурмай келгенликге, энди арбазгъа киргенлей кьалтырагъандан тишлери бири бирине тиймей, кёкюреги бла энишге сууукъ терлегенлери баргъанын, сезген эди. Жюгюн арбазны ортасындан ары элтирге кючу жетмей, бутлары тутмагъанча болуп, Азамат жюгюн арбазда атып, юйге кирген эди. Анасы Ажабийке, жашыны бетине, кёз кыйыры илиннгенлей окъуна, "ауругъанынг ишми барды?" - деп соргъан эди. Азамат не айтырыгъын билмей, имбашларын жыйыргъан эди. Ажабийке, къайгъылы къарамын жашындан алмай, къатына барып, кьолун мангылайына салгъан эди. Аны иссилиги Ажабийкени къайгъысына кьоркьуулукъ кьошуп, адыргыгъа кьалдыргъан эди. Не этерге билмей, ол арбаз ишлери бла кюреше тургъан Жалдузгъа босагъадан сёлешген эди:

- Ана, жаш ауруп келген болур дейме, асыры къызгъандан - кюер дерсе.

- Оу кюнюм?! - деп, Жалдуз, несин да кьоюп, туудугъуна кесин атхан эди. Терк окъуна, этине-бетине къарап, аны къызыулугъуна сейир эте, ингирги сютден, бир жарым аякъ чакълысын Азаматха ичирип, тёшек этип, аны ары жатдыргъан эди. Кеси уа, «Я Аллах, безгекден сен сакъла?» - деп,

кьарт Юанны ююю таба, тебиреген эди. Жалдуз, кесин анга, ёмюрге дери борчлугъа, санай эди. "Кьаллай бир ахшылыкъ этип барады, бу бери кеси да кёчгюнчю болуп келген, кьарт дунганлы! Биз сынай тургъанны, ол сынап бошамаса, боламы эди аны жюреги былай алтын? " -деп кеси кеси бла селеше, Жалдуз шынтагы халыча тартылгъан жол бла, эри Таусо да эсине тюшюп, ол угъай ол биргесине келгенча кёрюнюп, аны бла ушакъ этип, башлагъан эди.

- Кёремесе, э киши, не кюнлеге кьалып турады, бизни башыбыз? Билеме, харип, айтырынгы Халкъны айтырыкъса. Кьоркъма, жарлы, биз кесибизни халкъдан айырмайбыз. Мен кёрюп турама, палах барыбызгъа да келгенин. Немишлисинден башлап, орусна дери, мухажирликни сынамагъанлары жокъду, ала уа адам туююлмюдюле? Ала бюгюн бизден онглу эселе, махтаулары кеслеринде. Ёз кьыйыналарын алмай, аякъ юсюне болгъан эселе, аперимлик биргелеринеди. Кертиди, бизге бары да бир кёз бла кьарамагъанлыкъгъа, Юанча халал жюрекли адамла, миллет айырмай болушханлары сейир туююлмюдю, э киши? Былтыргъы ахшылыгъы ючюн окъуна берир эдим бир уанык ол дунганлыгъа, ёлгенлерими жаны ючюн. Кёресе да - башыбыз анга тыянып кьалгъанын? Киминг болушсун? деп, Жалдуз, Юанны терезесин кьакъгъан эди. Кёп да турмай, кьысха жётел эте , Юан чыкыгъан эди. Жалдузну айтханын бёлмей, кьарт тынгылай келип: Бусагъат! - деп, муштугул ююне кирип, чыкыгъан эди. Аны тири атлагъанына сейир эте, Жалдуз ююне келтирген эди. Юан, кьолу Азаматха тийгенлей окъуна, Жалдузгъа жангылмагъанын билдирген эди. Аны эшитгенлей, Жалдузну кёз аллына былтыргъы жарсыулары келип, керти да амалсызлыгъын билдирип, ол не кюреше эсе да, жылямукъларын тыялмагъан эди. Дарман табылмазы белгили эди. "Тамблагъа жетерча Юан бир мадар этсе, эрттенликде, Аллах айтса, ийнегими элтип берлик болсам да, табарма" - деп, Жалдуз Юаннга кьарагъан эди. Юан аны кьарамын ангылап, кьойнундан быстыр чулгъамчыкьны чыгъарып башын ачхан эди. Дарманланы ичинден, ол кереклисин алып, Жаддузгъа узатхан эди. Жалдуз кёргенлей окъуна, аны

"хина" болгъанын билип, стаканнга жылы суу куюп, дарманны анда эритип, Азаматха ичирген эди. Юан аны кюлу жарашханнга сейир эте, башыны кыстау-кыстау чайкыагъаны бла онгсуннганын билдире, кетер кёл алгъан эди. Жалдуз анга не айтыргъа сёз тапмай, уялгъандан жүреги жер бла тенг бола, ашыра чыкыгъан эди. Арбаз бла бара, Жалдуз Юаннга алгъыш эте, ахырында уа, Юанны бармакълары да куюругъан кыамишча иничге кюлун эки кюл бла тутуп:

- Сау бол, Юан, жаным-кёзюм! Къарындашым этерикни этип бараса, менден къайтмаса да - Уллу Аллахдан къайтсын! - деген эди. Юан теке сакъалчыгъыны квалтыратыуу бла, анга ыразылыгъын билдире, арбаздан чыгып кетген эди.

Ол кечени Жалдуз бла Ажабийке кёз кысмагъан эдиле. Юйню жууургъаны чиргиси, Азаматны юсюне кваланганлыкыгъа, аны квалтырагъаны ундурукъну квалтырата, кеси да кюеден-кюе, кече ортасына уа, сандырай башлагъан эди. Бирде - атасын чакъыргъаны бла къатынланы жылята, бирде - Даниял бла даулаша, бююннгю болумла мыйысын асыры кюйдюргенден, Назифадан "киеу" демезин тилей, Лейланы атын да эсгере, батхакыгъа секирмезин тилей, танглары аманны кебинден, атхан эди. Эрттенликде Азаматны кыызгъаны бираз селейип, жукъугъа кирген эди.

Аны бла хайырланып, Жалдуз терк окъуна ийнегин сюрюуге кыстап, Маликни ишине ашырып, эски чемоданны бек тюбюнден, ысхарла кюмач журуннга чулгъанып тургъан алтын суу ичирилген, кюмюш бел бау бла тюймени чыгъаргъан эди. Ажабийкени, аны кёргенлей, кёзлери жилимукъдан толгъан эдиле. Ол не айтыргъа билмей, Жалдузгъа къарап тура эди. Жалдуз чулгъамны ачып, ичиндеги ариулукугъа мудах къарагъан эди.

- Муну манга, уллу жашым туугъанда, аталары берген эди. Мындан багъалы затым жокъду, алай не этейим, туудугъуна жетгенде - кеси этериги да ол эди, - деп, Жалдуз чулгъамны быстыр артмакыгъа салгъан эди.

- Ана, андан эсе, ол манга бергенинги сатайыкъ, - деп, Ажабийке Жалдузгъа сурамлы къарагъан эди.

- Угъай, келин, мен сизни тоюгъузгъа этген саугъамы, къалай сатарма? Ол манга аманнан къалгъан эди, аны осуятына кёре, берилген эди санга. Бу аман жаш уллу болуп, юйюнге келин келсе, сен да мен этгенни этерсе. Ол халкъыбызны ариу адетлеринден бириди, къызым. Кёрмеймисе, жаш кече узуну Назифа бла "манга киеу деме" -деп, туююшюп чыкыгъанын. Аны иш этме сен, ол къарап-къарагъынчы уллу жаш болуп къалыр, жашау алайды, сен къайгъы этме - деп, Жалдуз жол кёллю болгъан эди.

- Жол нёгеринг да болмай, къалай барлыкъса кесинг жангыз, ана? - деп, Ажабийке къайгъылы соргъан эди.

- Башым бу кюннге къалып тургъанда, олмуду къайгъым? Менден къалгъанла да, суююп бара болмазла, тюшден кеч къалмай къайтырма. Жаш уянса - айран бла гыржын ашатырса, башын бастырып турама. Хайда къызым, абызырама, "хайд" де. Кюн къыздырып башласа - жашны кюннге чыгъар, безгекге - кюн дарманды. Дарман дегенлей, ол Юан бергенни жартысын, сууда эритип, жашха берирсе. Кетдим мен! -деп, Жалдуз юйюнден чыгып кетген эди. Ол кетгенлей, Ажабийке не этерге билмей, кеси жангыз къалгъаны да жүрегине ауурлукъ салып, олтуруп, аяусуз жылягъан эди. Ёз атасы-анасы Павлодар тийрелеринде тургъанлары, эрини Верхоянскеде олтургъаны, аны юсюне жангыз жашчыгъыны былай ауругъаны, Ажабийкени жүрегин таралтып, ахыр да борбайсыз этген эдиле. Кече кёз къысмагъаны эм жылягъандан арыгъаны анга къошулуп, Ажабийкени кеси да билмей, жукълатхан эдиле. Бусагъатда ол башын да стол къыйырына салып, тюшюнде эри бла кесин кёре, жукълай эди. Алай, не медет, тюшюнде да жокъ эди анга рахатлыкъ. Ол, кесин бир уллу сууну жагъасы бла ётерге кёпюр излей баргъанча, кёре эди. Элхуурну къайнатхан заманында, алайсыз да кенг черек болмагъанча жайылып, бузларыны жарылгъан тауушлары, эри Мухамматны, сууну ары жанындан къычыргъанын эшитдирмей, адыргыгъа къалдыра эди. Чапхандан арып, кёпюр да кёрюнмей, Ажабийкени тобукълары тутмагъанча болуп, къутуруп келген черекни жагълары, бир-бирге къошулмагъанча, ол эрине къошулмазлыгъын ангылап,

жыгъылгъан эди. Жыгъылгъаны бла тенг, арбазда бир тауушла аны уятхан эдиле. Ажабийке: "Астофируллах. Неге кёрюннген болур? Бюгюн бир садакъя бермей кьоймам" - деп, тозурагъан чачын, жаулугъу тюбюне жыйып, арбазгъа чыккыгъан эди. Арбазда, кеси-кеск бла сёлеше, тели Къудайберген сюелип тура эди. Ажабийке, аны кёргенлей, артха кьайтып, жашындан кьалгъан жарты халыуну келтирип, берген эди. Къудайберген, халыу ашай, Ажабийкеге:

- Баланг оуруп кьалдыбы? - деп соргъан эди.

- Аурупду, Къудайберген, бек аурупду, - деп, жууаплагъан эди Ажабийке, аны кьайдан билгенине сейирсине.

- Къудайберген, баланы ауругъанын санга ким айтханды? - деп соргъан эди Ажабийке.

- Къудай айтды, женге, - деп, Къудайберген халыудан кьалгъан ургуланы аузуна атып, кьолун кьойнуна суккыгъан эди.

- Женге, мына ушуну, уланынга берсенг, ал жакышы болуп кьала - деп, Къудайберген кьойнундан, бир уллу жилинны чыгъарып, ол да аны кьолуна чулгъана, Ажабийкеге узатхан эди. Анымы кёре эди Ажабийке кычырыккы этип, артха кьачхан эди. Кьайдан биллик эди ол, аны кьой жилин болгъанын? Къудайберген, аны кьоркьанына кюлюп:

- Ай, женге, кьоркьпо, ушу кьаппай, керсенгчю, - деп, жилинны биягъы кьойнуна жиберген эди.

Ахы кетген Ажабийкени, ийнанырыгъы келмей, асыры сейирсиннгенден, ауузу ачылып, кенгден кьарап тура эди.

Ала да, алай эте тургъанлай, юслерине кьарт Юан келген эди. Ажабийке, аны кёргенине батырланып:

- Кетер, Къудайберген, кетер жилинны! Юан, Аллах бла тилейме, кетерт аны мындан! - деп тилеген эди.

Юан, кёзю жилиннга жетгенлей, аны кьой жилин болгъанын билген эди. Къудайбергенни кьолундан аны алып, уллулугъуна кеси да сейир эте, Ажабийкеге: "Кьоркьпо, ушу кьаппай, кересюнгбю?" -деп, шууулдай-

сызгыра турган жилинны, жухуна бармагын тиреп, башын сылап, Къудайбергенге кыйтарган эди. Ажабийкени кыркыгынына мыйык туюндон ышара, ол Къудайбергенге: "Аппар, байкыш, кый жерден алдынг - таш жерде ташта, туюндонгбу?" - деп, Къудайбергенге хуржунундан, балтуз гыртны чыгарып, берген эди. Къудайберген балтузга, сабийча кыуана, жилинны да, кыйнуна сугуп, жортуп кетген эди.

- Жигитинг кындай? - деп, Юан Ажабийкеге сорган эди.

- Сормай кый, бек аманды...

- Аманды? - деп, Юан, ийнанмай, анга кыраган эди.

Ажабийке кыргызча "аман" - деген сёзю магынасы "иги" болганы эсине туюп, кыолларын булгай: "угай... жок... жаманды, жаман" - деген эди. Юан ангылаганын башы бла билдире, юйге Азаматны кёрюрге кирген эди. Азамат терен жукудан уянганлыкыга, эси кыйтмай, сандыраунда шыбырдай жата эди. Юан аны кыатына барып, Ажабийке келтирип салган шинтикге, олтурган эди. Кыолун Азаматны мангылайына салганлай окына, сейирсиннгенин, тилин "чык-чык" этдирип, билдирген эди. Чапаныны, ич хуржунундан, кыамиш тынгылауучун чыгарып, Азаматны кёкюрегине, жюрегине, иги кесек тынгылап, аны арбазга чыгарыргыа керек болганын Ажабийкеге билдирген эди. Ажабийке, алга жуурганладан бирин элтип, кынтуушха жайып, кыйтхан эди. Юан мыйюшде турган челекни кёргюзтуп: "Мына у, чакы менен, алыс кыудукдан, мустак суу алыш керек деп, арбазга. чыкыган эди. Ажабийке аны узак кыудан челек бла суук суу келтрге керек болганын ангылаганлыкыга, аны неге керек болганын ангыламай, "охо" - деген эди. Жашын, юсюне жабылып турган жуурган бла бирге кётюрюп, аны бир кечеге былай эрип кетгенине, жюреги сынсий, келтирип жайылып турган жуурганны юсюне салган эди. Арбазда сюелип турган Юан, эсине не эсе да бир туюп: "Мен, азыр, кыйра келем" -деп, юйю таба кетген эди. Жашын кыюп кетерге амалы болмай, Ажабийке, кыуру челекге кырай, не этерге билмей, адыргыга кыалып турганда, "жашчык не болуп тура болур", - деп, Малик келген эди.

Ажабийке анга Юанны буйругъун билдирип, ол челек бла элни тебен жанындагы куюдан суу келтирирге, кетген эди. Азаматны юсю-башы суу-салам болгъанлыкъга, къалтырагъаны кетмей, кёзлери да аралып, къайдагысын билмей, ынчагъаны кючден эшитиле эди. Аны халы амандан аман бола баргъанын Ажабийке кёрюп, бушуулу жилигъандан башха амал тапмай олтура эди. Бираздан, Юан къолунда да, ат къылдан этилген аркъанны алып келген эди. Аркъанны бир жанына салып, ол биягы къамиш тынгылауучун чыгъарып, Азаматны жүреги болгъан жерге тиреп, иги кесек заманны тынгылагъан эди. Ол тынгылаун бошаргъа, Малик сууну жетдирген эди. Юан, аны кёргенлей, къолундан сууну алып, анга: "Келгенинг жахшы болду, магъа сенинг жардамынг керек", - деген эди. "Эм, унчукъбай, угъуп тур. Азыр, мен айткъанда, жигитдин къулагъына, жахшылап, "йилан!" - деп къыйкъырасынг. Тюшондюнбю?

- Тюшондюм - деп Малик анга жауаплагъан эди.

- Сенчи, къызым, юстюндеги керпени бир жагъына салып, биз жумушбузду битиргенде, уланынг къачам десе, ону къаты къарма.

- Тюшон-дюнбю? - деп Ажабийкеге да соргъан эди.

- Хау, жарлы, - деген эди, кёзлеринден сейирсиннгени кетмеген Ажабийке. Юанны айтханын эте, ол Азаматны юсюнден жууургъанны алып, бир жанына салгъан эди. Юан аркъанны къолуна алып, къысылып тургъан жерин тешип, эки-юч къаты бюклеген эди. Андан сора Маликге:

- Къулагъына жахшылап къыйкъыр, - деп челекни бир къолуна алгъан эди.

Малик аны хазырланнганындан игида ангылауу болмай, Азаматны къулагъына ийилип: "Жилян, Азамат, жилян!" -деп, аяусуз къычыргъан эди. Азаматны эси къайтып ол башын жастыкъдан айыргъанлай, Юан аны юсюне, аркъанны атып, ызы бла челек бла сууну юсюне къуйгъан эди. Азамат, шайтанлы болгъанча, къычырыкъ этип, жеринден секирип тургъан эди. Ажабийке Юан айтханча, аны сермеп, кёкюрегине къысхан эди. Азамат тыпырдап, анасыны къолларындан ычхыналмай, жилип башлагъан эди.

Жылягъаны да тохтагъынчы, аны кёзлеринде, эси толусунлай къайтханы кёрюннген эди.

- Бюттю! Абдан жахшы болду! - деп, Юан жарыкъ ышаргъан эди. Ушугъа эм дары керек жокъ. Эртенг, чуркъап, жюрюй. Азыр, бир деме, жеп укдасын. Къалгъыла! - деп, Юан жибин да алып, кетген эди. Сейирге къалгъан Ажабийке, жашын кёйнуна кысып, юйге кийирген эди. Аны юсюн-башын жанжаулукъ бла сыйпай, ундурукъгъа жатдырып, аякъ бла айран келтирип, бушточукъ этип, Азаматха берген эди. Азамат буштонун жартысын ашагъынчы окъуна, кёзлери сюзюлюп, жукъугъа батып баргъаны эсленнген эди. Ажабийке аны кёлундан аякъны алып, бир жанына салгъынчы, ол жукълагъан эди. Аны кёкюреги бла эркин солуп жукълагъанына сейир эте, Малик бла Ажабийке бир-бири кёзлерине къарап, къалгъан эдиле. Азаматны татлы жукълагъанына къууана, Малик ашыгъышлы ишине къачхан эди, Ажабийке да жашыны бетинден эки кёзюн алмай, ундурукъ къулагъына башын таяндырып, сагъыш эте къалгъан эди. Аны сагъышы эрттеннгили тюшю эди. "Неге кёрюннген болур?" - деген соруу Ажабийкени тынгысызгъа къалдырып, ол тюшюн башдан-аякъ эсине тюшюре, олтура эди. Кир суу ауругъаннга кёрюннгенин, Ажабийке биле эди, алай эрини кычыргъаны эшитилмегени, кёпюрню табылмагъаны, эрини башы кыркылып, сакъалы узун ёсюп, чиммакъ-акъ болгъаны, неге кёрюннгенин, не кюреше эсе да, тийишдиралмай эди. Ол да алай эте тургъанлай, ёпке солуу этип, Жалдуз жетген эди.

- Не терк къайтдынг, ана? - деп, Ажабийке ёрге тургъан эди.

- Хау, жарлы, баргъаным бла къайтханым тенг болуп къалмадыламы. Байдур, сау къаллыкъ, машина бла ары да бери да келтирди. Базарда бир сагъат чакълы да турмай, алай къайтып келеме. Багъасыны жартысын да бермей, жыляргъа жетдирип, амалсызлыгъымы билгенча, итден туугъанла, хыликка этген болмаса, хуржунундан ахча чыгъаргъан болмады, э кыыз, жарлы".

- Сатмагъанынг иги болду, ана, - деп, Ажабийке Жалдузну жапса-

рыргъа кюрешген эди.

- Къайры иги болады, кызым? Не болуп турады, жашчыкъ? - деп, Жалдуз туудугъуну мангылайына кьолун салгъан эди.

- Анга болгъанны сорма, ана, кѳресе "ох" - деп, жукълап турады. Кел ары чыгъайыкъ да - мында болгъанланы мен санга айтайым, - деп, Ажабийке тышына чыкъгъан эди. Жалдуз туудугъуну кыызгъаны кетип, алай жукълагъанына кьууана, келинини ызындан чыкъгъан эди. Жалдуз Ажабийкени хапарын, бирде "Оу кюнюм!" - деп бѳле, ахырына дери тынгылап: "Бир Аллах, дунганлы кеси этген эсе, ол сен айтханланы билмей этген болмаз. Болгъай эди, ийсагъан! Сейир тьуйюлмюдю, жарлы Къудайбергенни жилинны келтире келип, Юанны эсине ол амалны тьушюр-гени? Я Аллах, сен онг бер! Я, мени Аллахым, сен ол жангыз баланы, бизге кыызгъанма! Къыяма айланмагъан эсе, бу иссиликни кѳрмейсе? Бахча кьуйюп, халек бола болур, мен жарлы. Малик бери айланып иш кѳрмедингми, келин?

- Кѳрмей а! Айтхан эдим да, ана...

- Алай ушай эди... Итинден эрттеракъ кьутулуп, бахчаны сугъармай эсе, иш кыртыды, келин. Барып, аны да айтайым, сора ол оракъ кибикини бери бер да, ийнекге бир мадар этейим.

- Сайраны жашчыгъы, биргесине, фермагъа кеткен болур ансы, бюгюн лю кѳрюнмейди.

- Болур. Кет, барайым, тургъандан хайыр жокъду. Сен, келин, нартюхден жашчыкъгъа жармагъа жетерчасын кьол тирмен бла тарт да, биширген эт. Ким биледи, иги болуп, кѳлю ашха ачылса... Жалдуз Ажабийкеден оракъны да алып, гюрбежи таба тебиреген эди, Ажабийке да, аны айтханын толтурур къайгъылы болгъан эди. Эрттеден бери басмагъан эди Жалдуз эски гюрбежи таба. Бирде - харкюннгю ишлеринден бошамай, бирде - "адам иш кѳрюр", - деп уяла, ма бюгюн да, орам бла ѳрге бара, эри эсине тьушюп, ол кесине, "бу гюрбежи аны къабыры тьуйюл эсе, не атангы башы кьалгъанды анда" - деп баргъанлыкъгъа, гюрбежиге жетгенлей, ѳз

тырманын да унутуп, ичине кирген эди. Жалдуз эски жатманы кѳргенлей, эрини "тансыкълагъаны жюрегин сынсытып, кесине ачыуу да жокъ болуп, ол барып, олтуруучу жерине олтургъан эди. Бу озгъан жылланы ичинде, къыстау-къыстау келиучю бир акъыл, Жалдузну гюрбежени босагъасындан атлагъанлай, келип мангылайына тирелгенча болуп, аны бери нек жюрюгенин ачыкълагъан эди. Ангылагъан эди къартлыгъында Жалдуз, жашауунда аны эри бла байлагъан суюмекликге энчи магъана берир жеринде, туура сансыз этмегенликге, тынгылы татыуун чыгъармай, кереклисича магъанасын чертлемей жашагъанына. Ол кесин таулу тиширыулада ёмюрле бла жюрюген уялчакълыкъ бла тунчукъдура, эрине "Сени суюме", "сенсиз манга бу дуняда жашау жокъду", ол угъай эсенг, эрини жюрегин жырлатырча, ёз жюрегинде болгъан ариу сёзлени, анга айталмагъаны, алагъа андан жууабын эшитмегени, аны термилтип, энди сокъурандыра эди. "Къалай тапмагъан эдик, биз экибиз заман, ол сёзлени бир-бирге айтып, ол бизни жашатхан суюмеклик болгъанын сабийлерибизге юлгю болурча, бизни къартлыгъыбызны жарытып, кюч берип турурча, дунядан кетгенге тансыгъыбызны, ол сёзлени эсибизге тюшюре алырча, нек хорлатхан болур эдик уялчакълыкъгъа, биз экибиз, э киши? Ма, энди уа, ауазынг да унутула, суюдюмлю кёзлерингден башха зат эсимде къалмай, сени тансыкълап, жюрюмеймеми мен бу къарангы гюрбежиге, жаным-кёзюм? Жокъ эди манга сенсиз жашау, Таусо! Биринчи кѳргенлей окъуна сени, жаннган эдим ёреме суюмекликден! Энди уа турама, ызынгдан къарап, къачан чакъыраса деп. Ох анасына, жашауубуз жангыдан башланнган болса?".. -деп, Жалдуз терен кюшоннген эди, бир такъыйкъадан а биягъы уялчакълыкъ кесин билдире: "Кет ауруунг, мени былай эте тургъанымы адам кѳрсе, не айтыр?" -деп, айтдыра Жаддузну бу ачыулу гюрбежиден тышына чыгъаргъан эди. Жалдуз жолгъа чыкъгъанлай, Таусону бу жолну шынтагы халыгъа ушатханына, аны элге бушуулу хапарланы келтиргенча, бир кюнде къууанчлы хапарны келтирине ийнаннганына, эринлери бла аз эсленирча ышара, сагъышларын эте, Малик бла Ахия ишлеген гюрбежиге жетген эди.

Жашла гюрбежи аллында атлагъа налла сала тургъанларын кёрюп, "Иш къолай болсун!" - деп къатларына жанлагъан эди. Ахия Жалдузгъа жарыкъ ышара:

- Ахшылыкъ кёр, Жалдуз, кел жууукъ бол? - деп, бошай тургъан ишин къояргъа-къоймазгъа, арсарлы болгъан эди.

- Манга къарама, Ахия, эт этер ишинги. Жашха айтырым бар эди, эшитемисе, ай жаш?.. Ишингден эрттеракъ къутулур амалынг бар эсе, бахчаны сугъарыргъа керекди. Хоншуларыбыз сугъарып бошагъандыла. Кезиу бизге жетген эсе да алайды, мен а ийнекге аш таба эсем, бир керейим. Ол аман жаш ауруду да, ёз ишлерин, мени бойнума атды, итден туугъан.

- Муну наллап бир бошайым да, ана, мал ашынгы да, ненги да тап этерме. Сен юйге бар, оракъны манга къойда.

- Угъай, жарлы. Сен барып сууну алгъынчы, аны бахчанга келтирип, сугъаргъынчы, къарангы болуп къалмаймыды?

- Жалдуз, туудугъунг къалайды? - деп, соргъан эди Ахия.

- Мен кетгенде - жукълай къалгъан эди. Быланы этгенлерин бир да сорма жарлы, Ахия. Келинге урушургъа кёзюм къыймагъан эди. Сени уа, ай жаш, юйюнге бир жыйыл да, кёрюрсе кюнюнгю! Сабийни ахын алып, алайлай алындырсагъыз? Не уа, тилкъау этсегиз? Жюреги чартлап чыкъмагъаны да сейирди! Аллай бакъгъан ким кёргенди? Ол къарт бабасны да, кёремисе? Ай къатыгъызда болмагъаным насыбыгъыз эди ансы, кёрюр эдигиз кюннюгюзню? Кет, бара барайым" - деп, Жалдуз тири атлап, жумушун тындырыргъа кетген эди. Жашла да ызындан къарай, кюле, ишлерин бардыргъан эдиле.

- Ала, Ахия, кертиси бла да, Юанны бакъгъаны жашха жарау этерми эди, къалай къарайса? – деп, Малик сёзню башлагъан эди.

- Этмез, деме Юанн билмей этерик туююлдю, аллай затны. Ол кёпню билген къартды, болур андан хапары, - деп жууаплагъан эди Ахия.

- Ийсагъан, аны ыразы этерча, бир мадар этер эди... Айхай, бери да бир айланмайды кереги болуп. Былтыр да, жаш ауругъанда, ол болушхан эди, -

дунияны дарманын келтирип. Тейри, мынга бир зат этерге керекди.

- Аны ыразы этерге суйе эсенг – кьол арба ишлеп бер. Былай кыйналмай жюрютюрча. Ол жетмеген жер кьалмайды: бирде - челек кетюрюп келир, бирде - дуня бла бир ханс-тамыр, не билейим, биз бери келип, мен аны аркьасында жюгю болмай, кермегенме - деп Ахия кюлген эди.

- Ой, санга ант жетмесин, Ахия! Ол да кьайдан эсинге тюшдю? Керти айтаса. Оллахий, мен анга бир иги арбачыкь ишлемей кьоймам, - деп, Малик ол акьылда тохташхан эди.

Жашла ишлерин бошاپ, бир аз солургьа, салкыннга кирип олтургьан эдиле. Ахия папиросун букьулата, ушакьларын андан ары бардыргьан эди:

- Оллахий, Малик, былай кьарайма да, бир жаныдан алып кьара санг, бизни бери тюшгенибиз иги окьунады.

- Ол кьалай иги болур, тыпырынг кьурурукь?

- Тохта, айтма кьой. Биз юйюбюзде турсакь - быллай тюрлю халкьланы керлюккю эдик? Саначы бир! Бармакьларынг жетмез, тейри.

- Да, алай а...

- Анча миллетни ичинде не тюрлю адамла бардыла. Ма, дуннганлыла: Юаннга да кьара, Арлиге да кьара. Юан - шыйыхча бир кьарт, Арли уа - барып тохтагьан ит. Не уа, Иван Кондратьевични ал, комендантха да кьара. "Бири - сары алтын, бири уа...

- Керти айтаса, ол жанындан алып кьарасанг... Ахия, сен кьалай оюмлайса, бизге бу оноуну ётерге, Сталин кьатышхан болурму? - деп, Малик эрттеден бери тынчлыкь бермеген сорууну Ахиягьа берген эди. Ахия, быллай сорууну сакьламагьаны себепли, папиросуну тютюнюнден чачыгып, жетел этип, бошагьандан сора, Маликге жютю кьарап:

- Мен билеме, Малик, сени нек соргьанынгы. Аны юсюнден мен кёп сагыш этгенме. Суйсенг-суймесенг да, сёз халкьланы кьадарыны юсюнден баргьанда, кьырал башчысы кьатышмай, оноу этилмейди, жаным-кёзюм.

- Ийнанырыгьым келмейди!

- Сюйсенг-ийнан, сюйсенг-кьой. Эртте-кеч болса да, ол ачыкъ болур. Сёзюбюз арабызда кьалсын, эбзе - кьабыргъа хоншунг, аламат жерлеринги кесине кьошаргъа тапса, кьарнымы бурлукьду? Ол Сталин а, эбзе тьойюлмюдю? Бизни мында хапарыбыз болмай тургъанлыкьгъа, жерибиз юлешинип да бошалгъан болур, Малик - деп, Ахия олтургъан жеринден кьобуп, гюрбежиге кирген эди.

Малик аны айтханына ийнанырыгъы келмегенликге, сорууна башха жууап табалмай эди.

- Тейри, кьарт анам бош кьаргъай болмаз муну - деп, Малик Ахияны чёгюч тауушун эшитип, гюрбежиге кирген эди. Жалдуз айтмаса да, бахчаны сугъаргъан, бош иш болмагъанын, Малик биле эди. Эндиге дери ол ишинден бошамай, бахчаны Азамат сугъарыучу эди. Азамат бахчада, суу терсине кетмезча, аны сугъарыллыкь жемишни, нартюхню тьоплерине, элте тургъунчу, Даниял шуёху сууну батан бла бахча арасында чоллакь айланганча, айланыучу эди. Нек дегенде? Суу - болмагъанча кьыт, бахчаларын сугъарыкьла уа топпа-толу. Сен "суу меникиди" деп тургъанлыкьгъа, бахчанга жетгинчи сууунгу бир жанына буруп кетерикле аз тьойюл эдиле. Малик бюгюн сугъарыуну кьыйынлыкьгъын сынар ючюн кьалмагъан эди. Ол бахчасына кирирге - суу тохта да кьал, "урлагъанны тутама" деп барса - киши жокь, суу келе. Алай эте - жанындан тойдургъан эдиле. Ахырында туура болмазын кёрюп. Малик кеткенча этип, Мергенни бахчасында бугъуп сакьлагъан эди. Кёп да турмай, элде "эки кёзден бирин кьоймаучу" Медербек, сууну ёз бахчасына бура тургъанлай, Малик юсюне жетген эди. "Нек этесе былай?" - деп, кьатына барса, - Медербек, уялгъанны кьой, Маликге анасын, атасында кьоймай, аман айтхан эди. Анымы эшите эди Малик - Медербекни тьобюне салып, бар ачыуун андан алгъан эди. Насыбына, кьайдан жетген эсе да, Жалдуз жетип, кьорууламаса, тьойюш не бла бошаллыкьгъын Аллах биледи. Алай бла, Жалдуз - сууну сакьлай, Малик - бахчаны сугъара, кьарангы болгъунчу иш тамамланган эди.

Ишине толусунлай берилген Азрет, энди аны хайырын да кёре, кёз да ачхан эди. Нёгерлери, кыргъызлы жашла, "байке" демей, сёлешген да этмей эдиле. "Байке" деген сёз, "тамата кыарындашым" дегенден да, жылы сёздю. Азретни жигитлиги, иш кёллюлюгю, кыарыуу, атладан ангылауу, таматагъа намыс, кичилеге хурмет бериую, нёгерлерини жүреклерине жауча жагъылып, ол алагъа дайым юлгю болуп, жашай эди. Ишни кыыйыны кирши кюнледе чыгъыучу эди. Жайлыкъланы туман баса, жылкы бёрюле жууукъ келиучюлерин билип, юркюрге хазыр, жылкычылагъа уллу кыыйынлыкъ сала эдиле. Жылкычылагъа таматалыкъланы Азрет этгенликге, араларында бек тамата Телеген эди. Телегенге алтмыш жылдан кёп бола эди, алай ол уллу сынамы болгъан гиртчи кишичик эди. Аны кёлу жарашмагъан иш сен тапхай эдинг. Атланы уа, кыарап турсанг, ёз сабийлеринден бек сую болур дер эдинг. Аланы кылыкъларын, аурууларын билип, кёзю илиннгенлей, жангылыусуз, не этерге керек болгъанын билиучю эди. Азрет аны таматалыкъл хурметин этип, кыошдан да чыгъармаучу эди. Азрет анга намыс бере, "акъсакъл" деген болмаса, атын да айтмаучу эди. Телеген аны алайлыгълына сейир эте, болмагъанча ыразы болуп, ёз жашынача кыарай эди. Ал кезиуледе Азретни сынап, ишни кыыйынын бере, бирде - тырман эте, кыргъызлы нёгерлерин юйлерине бир ненча кере жиберген жерде, Азретни жибермей, дагъыда адамны кёлуне тиерча, кёп затланы этиучю эди, кыарт Телеген. Алай болгъанлыкългъа, тюз ниетли Азрет, ол затлагъа эс бурмай, тюрт сёзюне да жууап кыайтармай, аны айтханындан чыкълмай ишлей эди. Ёз кыайгъллары асыры уллудан, ол ишни кыыйынын кеси сайлап, аны бла жапсара эди жүрек аурууларын. Бу ишни берген Иван Кондратьевични атын, Азрет кече-кюн да саламлай айлана эди. Телегенни сынауларындан а хапары да жокъл эди. Ахырында, кыарт сынагъандан арып, Азретни адамлыкъл ниетинде ишинде да, бир тюрлю чурум табалмай, башха кёз бла кыарай, аны ышангыллы адамына санагъан эди. Кертиси бла да, атасыз ёсген Азрет, кыартха не иште да аяулу кыарап, ишни кыыйынын кесине кыоюп, ашны

татлысын кѡпдырыгѡа кюрешип, ѳз атасы болса, анга этерикни этип, жашай эди; да, ол жыллагѡа кѡыргѡызлыла, кѳчгюнчю халкѡланы кими ким болгѡанын айырыр ючюн кѡлмагѡан эдиле. Кѡарт Телегенни ѳмюрю ат оюнла бла байламлы, ол аламан байгада, кѡозу тартханда, кѡыз кѡуугѡанда жаш заманда бир кишиге ал бермей, ол оюнланы жашыртын амалларын билип, энди алагѡа Азретни юйрете, кюз артында, Ыссык-кѳлню бойнунда боллукѡ чаришлеге, оюнлагѡа, хазырлай эди. Айтыууна кѳре, Азрет Арлиден сыйырылгѡан кѳк ажирге минип кѡатышырыкѡды, ол себепден ажирни Азрет кесине юйюрсюндюрюр амалны излеп, ызындан болгѡан эди. Бирде туз, бирде балтуз кѡпдыра, бирде уа - тутуп юсюне мине, ариу айта, юсюн башын сылай, сызгѡырып кѡатына чакѡыра, ажир бла арасын тап этген эди. Жылкѡычы нѳгерлери минип айланнган атла, барысы да не оюннга да кѡатышырча эдиле, алай Телегенни айтыууна кѳре, кѳк ажир жол кесерге, кѡозу тартханда келе-келип кѳкюреги бла уругѡа байгада да жарарыгѡы даулашсыз эди. Кесин хорлатмазгѡа юйреннген ажир, кѡозуну алып кѡачханда кѡуугѡанланы аллына жибермей барлыгѡын, Телеген биле эди. Нек дегенде, Ажирни бир ненча кере ол оюнлагѡа кѡатылып ол кѳрген эди. Ишни кѡыйынын тындыргѡан ажир бла кѡозуну алып кѡачаргѡа амал болмагѡанлыкѡгѡа, кѡозу кѡолгѡа бир тюшсе, аны алып кѡачарча, Телегенни жараулу аты бар эди. Кюндюз, жылкѡы мамыр отлагѡанда, Телеген жашланы тѳгерегине жыйып, бир эски тонну кѡозугѡа ушатып, аны атдан ийлип кѡалай алыргѡа, юсюне келген атдан кѡалай кѡутулургѡа, ѳшюнню бла урлугѡун кѳрсе, атын кѡайсы жанына буругѡа, аны кѡалай салыргѡа, жыгѡылгѡанда ачымазча, кѡозу кѡолунда болса, нѳгерине аны кѡалай берирча эм башха ата-бабадан кѡалгѡан амаллагѡа Телеген жашланы кюн сайын юйрете эди. Бир-эки айдан, Азрет кѳк ажирни суюсе - хайнухча айландырып, суюсе чочутуп, кѡалгѡан нѳгерлери бла Телеген юйреткен амалланы, башдан-аякѡ аны ыразы этерча толтургѡан эдиле. Энди ала "бизни ким хорлар" - деп, кюз арты байрамны сакѡлай эдиле.

Телеген бла Азретни аралары жылыдан-жылы бола, ол ишинден кѡууа-

нып, Букьминат жүрегине салгъан жарасы да игиге айлана, сабийлерини ачыуу бирде аны сагъышландыра эсе да, Назифа бла экисини арасында жүрюген сүймеклик, Азретни кёкге чыгъара, жашата эди. Назифа да, насыбы къайтханнга ийнананмай, ёлген кызычыгъыны ачыуун, Азретден тапхан жашчыгъыны къууанчы чёкдюрюп, ат аякъ таууш эшитсе - чартлап арбазгъа чыгъыучу эди. Ма бюгюн да, бурну сүйюнүп, ол эрини келирин сакълай, олтура эди. Беш-алты айдан бир келиучю Азрет, энди Телегенни ахшылыгъындан, хар айдан келип, кетиучю эди. Къарт Телеген, Азрет тилегенчи:

- Ай жигит, аялынгы, балдарынгы къандайлыгъын кёрюп келбейсингби? - деп соруучу эди, Азрет имбашларын "сен айта эсенг деген магъанада жыйырып":

- Барайыммы? - деп соруучу эди.

Телеген анга:

- Эмне кыласынг, барбай эле? Анау мени атымды къарма. Къайра келгенде - жахшылап чуркъат. Керейли, къандан экен, - деп, хазырлап тургъан артмакъны Азретге узатыучу эди. Азретни сурамлы къарамына:

- Мына, ушуну башындагъын, бизди кемпирге апарып бересинг, астындагъын - балдарынга, макъулбу? - деп, кышуучу эди.

Азретни ыразылыгъы кёзлеринде кёрюне, ол артмакъны алып:

- Макъул! - деп, жолгъа атланыучу эди.

Телегенни аты - алапат ат эди. Ол аны тайлай чаришге келген туркменлиледен сатып алгъан эди. Тай, Ахалтеке деген, асыл тукъумдан эди, Телеген аны билмей алмагъан эди. Ахалтекеле суукъгъа, иссиге чыдамлы, къарынлары ичлерине тартылып аш айырмагъан, иничкеаякъ, сары бетли, чычхансырт атладыла. Туяклары тёп-тегерек, чалханларына къарасанг - учуп баргъан сунарса. Бир сёз бла айтханда "ала чаришлеге жаратылгъандыла", дерсе. Кеслери да, огъурсуз, иелерин билген атладыла, тыш адам къаршы келирча унамайдыла: аллындан келгенни - къапхан этедиле, артындан жанлагъанны - чочуп уралдыла. Азрет аны биринчи кёргенлей

окъуна, ол бош ат болмагъанын билген эди. Ачыкъ айтханда, Азрет Ахалтекелени ёмюрюнде кёрмеген эди, болсада аны жюрюшюн кылыгынын кёргенде, сейирсинип, Телегенден соргъан эди. Телеген атны хапарын айтханда, асыры махтагъандан, сёз тапмай къала эди. Аны эшитгенлей, Азрет бир ненча кере атха минер умут бла къатына барама дегенде, ат Азретни умутун къоярча этгек эди. Артда кёк ажирни юйюрсюндюре башлагъанда, Азрет атха балтуз, гырттуз къапдыра, жалкъасын къашый, таракъ бла тарай, тюбюден-башындан кире, атны кесине юйюрсюндюрген эди. Бюгюн да, атха минип, къошдан энишге тигелегенлей, Азрет атха къатылып, жүгенни аз-аз бере, кесин кюз артында байрамда баргъанча этип, атны тепсете, аны жанжанына тепсеп баргъаны, кёлюн жарыкъ, къууанчлы эте, Азретни жырларыгъын иш да келтирип, ол жүгенни толусунлай жиберип, кеси да атны жалкъасына ийилип баргъанына къарасанг: - аланы учуп баргъан сунар эдинг. Алай этип, иги кесек да баргъандан сора, Азрет атны къызадан-къыза баргъанын кёрюп, аны солуууна къулакъ сала, жүгенни жыядан-жыя, жалкъасын аяулу сылай, жоргъасына тохтатып, шауданнга жетерге сууутхан эди. Шауданнга жетгенлей, Азрет анга суу ичирип, кишенлеп, отлама къойгъан эди. Кеси уа - суу бойнуна тюшюп, жараулу жууунуп, сакъалын да гымых жүлюп, "аллай кюнюме" - деп, биргесине жүрютген духюнден, юсюне-башына тийирип, таза кийимлерин да кийип, ингиралагъа элге жетген эди. Биринчиден, Азрет Телегенни тилегин толтура, аны къатыны Чолпон. апагъа къайтып, берлигин берип, анны юйюнде чай ичип, хапарлашып, сорууларына тынгылы жууап берип, аны къайгъы этмезча этип, эрине жиберген чайны, балтузну, кийим кереклени да алып, къыргъы адет бла, айып алмай, Чолпон аланы ыразы этип кетген эди. Азрет юйюне келгенде, юйдегиле аны келгенин билип, арбазда сакълап тура эдиле. Аланы алай кёрген Азретни жүрегине бир сейир къызыуда сезим ётюп: "Насып дегенлери буму болур?" - деп эсине келтирген эди. Жангы жүрюп башлагъан жашчыгъындан къалгъанла, "Ата?" - деп кеслерин аны аллына атхан эдиле. Азрет атдан тюшюп, эки сабийни да къучакълап, уппа этип, атха миндирип,

арбазгъа кийирген эди. Назифа кёзлерин Азретден алмай, эки кёзю насыпдан толу, жылтырай, "Ма, муну да алагъа къош" - деп, къоргъашинчик кибик ауур, топал да жашчыкъны, Азретге берген эди. Азрет анны да атха олтуртуп, ахшам къарангысы бла хайырлана, Назифаны къаты къучакълап, аны бла бирге арбазда сабийлени ары-бери айландыргъан эдиле. Бусагъатда алада болгъан жүрек рахатлыкъ, кимни да сукъландырырча эдиле. Аланы насыпшылыкълары, кёчгюнчюлюкню ачыуун иш да унутдура эди. Керти да насыпшы эдиле ала. Жарлыны уа, бир къууаннганы, сау ёмюрюне жетеди. Эрттенликде эртде, Азрет Иван Кондратьевични юйюне барып, жылкыы бла байламлы кереклерин айтып, кюз артында боллукъ чаришлеге къатышырыкъларын да билдирип, кетер кёл алгъан эди. Иван Кондратьевични анга алай жарыкъ тюбегени, Азретни жүрегине асы-асыу тийип, кёлю болгъанындан да иги болуп, аны юсюне юйдегисине, хар жанындан да кёз-къулакъ болургъа айтханы къууандырып, Азрет аны къолун къаты къысып, бир такъыйкъадан а, къарындашынча къучакълап, жолгъа тебиреген эди. Иван Кондратьевич аны ызындан къарап: быллай адамланы атларын душманнга къалай чыгъарыргъа бол-гъанына жууап тапмай, башын ачыулу булгъай, юйюне кирген эди.

Азамат школунда бешлеге окъуй, классдан классха ёте, школ программасыны тышында, Наталья Терентьевна берген китапланы окъуй, аланы къалай ангылагъанын, дефтерине жазып, жазгъанын Наталья Терентьевнагъа кёргюзтгюп, ол да алагъа оюмун айтып, тёрт жылны ичинде школну библиотекасында Азамат окъумагъан китапны, сен тапхай эдинг. Бир сёз бла айтханда: Азамат школда бек иги окъугъан окъуучуладан бири эди. Энди аны тынгысыз этип тургъан бир зат бар эди. Ол да неди десенг? - Пионерге алыу. Пионерликни хайыры не болгъанын Азамат билмегенликге, биреуню бойнунда къызыл галстук кёрсе, анга асыры сукъланнгандан эки кёзюн алалмаучу эди. Бютюнда, арт кезиуде жүрюп башлагъан аны темир къыстыргъычы, кёз къаматырча жым-жылтырай, Азаматны жукъусуз этген эди. Кесини пионерге алыныуу, галстук бла къыстыргъычы болмагъандан

көрүп, Азамат кыш узуну бузда ашык ойнап, артмак бла бир ашыкны берип, кесине галстук бла кыстыргыч алган эди. Пионерге алырларын да сакламай орамда барса, галстугун бойнуна тагып, аны жарашханына кыарарга, терезе коймай, школга жетгенлей тешип, чыкганлай - тагып юйюне келсе - галстугун, тешек тюбюне жайып, алыр кюнню саклай эди. Кюнле оза, Азамат саклагандан эригип, пионерге, комсомолга алыу бла кюрешген Айшага барган эди. Айшатга галстугун да, кыстыргычын да, кюргюзтүп, кыачан алырларын сорган эди. Айшат, Азаматха огурсуз кырап:

- Ёлююнго керейим, биз пионерге бандитдерди албайбыз, жогол кезюмден? - деп, Азаматны бетине кайнар суу куйганча этип, жиберген эди. Азамат жерге кирлик болуп, ачыудан жилимуклары кеслери аллына тегюлюп, школдан кыачып, темир жолну ары жанындагы зыгырга бауурланып, аяусуз жияган эди.

Жилимуклары тауусулганлыкга, ачыуу чекмей, ол галстугун устук-устук этип, кыстыргычын да таш бла туйюп, сындырган эди. Ол кюнне дери сабийликден башына келмеген кеп затны ангылаган эди Азамат. Кимине тарыгырык эди? Ёмюрюнде атасына Арлиден бир тарыкган эди да, ма энди атасыз турады... Маликге билдиргенден - Аллах сакласын! Башхала уа – не? Суюсе-суюмесе да, бу ачыуун да Азаматны кесине чегерге тюшген эди. Юйюне келгенде, Жалдуз аны бузулуп турганын көрүп, не бек кюрешген эсе да - Азамат ишни болушун анга айтмаган эди.

Аны бла ёчулген эди Азаматха, пионерликни жарык оту. Ёчулген эсе да - аны жарыклыгына учунган, сабий жүрегин кюйдюрюп, ёчулген эди.

Таукан бла Букминатны хапарларын, "Сары тюз" элден, район базарга келген кыатынла, ары барган Шарипаны танып, анга айтхан эдиле. Айтыуларына кере, Букминатны жашауу адам сукланмазча эди. Таукан, биргесине ишлеген, кассир кыатынга тагылып, Букминат бла жыртышлары сабийлени искилтин этип, аны юйюне бири бири ызындан

Букьминатны эки кыыз тапханы, Таукьанны шайтанлы этип, Азретни кыызчыклары, аталарына ушагъанларын бармакыгъа чулгъап, кечеле бла юйге келмегенин да аны бла байлап, Букьминатны кертиси бла да, жашаусуз этген хапарын иш да айтхан эдиле. Шарипа базардан кьайтханлай, хапарын Назифагъа келип, айтхан эди. Азретни бир айдан алгъа келмезлигин билип, не этерге билмей, - Назифа "Жалдуз не айтыр?" - деген мурат бла, анга баргъан эди. Ол Жалдузгъа, Азретни кыызчыкларын, амал бар эсе, Букьминатдан тилерге умуту болгъанын айтханда, Жалдуз бек ыразы болуп, анга ыспас этген эди. Ыспасдан тышында, Жалдуз Назифагъа биргесине, "Сары тюз" элге барыргъа хазырлыгъын айтып, ол угъай эсенг комендантдан ары барырча эркинлик кьагъытланы тилерге, тамбла эрттенликден кеч кьалмай барыргъа кереклисин айтхан эди. Ингирикде Жалдуз Сайралагъа барып, Иван Кондратьевичге хапарны башдан-аякъ айтып, аны оюмун билерге суйгенин билдирген эди. Иван Кондратьевич иги кесек да сагъыш этип, ыразылыгъын билдирген эди. Ол "кечеди" - деп кьарамай, комендантны юйюне барып, шабат кюннге эркинлик берген кьагъытланы алып, кьайтхан эди. Ала бла бирге, "сабийлеге конфет, кьалач алырсыз" - деп, ахча да берген эди. Жалдуз анга дунияны алгъышын эте, юйюне кьайтхан эди.

Шабат кюн, ол Назифа бла бирге, "Сары тюз" элге тебиреген эдиле. Насыпларына, жоллары болуп, ала кьыйналмай ары тюшге жетген эдиле. Букьминат Жалдузну кьргенлей, жилип кьучакълагъан эди. Назифаны кьачан да суймегенликге, анны да кьучакълап, юйге кийирген эди. Жалдуз, "Азретни сабийлерин кьрюрге келгенбиз" - дегенни айтып, алыннган конфет-кьалачланы сабийлеге берген эди. Аланы жут кьзчюклерин кьргенде, Жалдуз жилимукъларын кючден тыйып, сьзню узакъдан башлагъан эди. Кесин аланы турмушларындан хапары болмагъанча этип, сабийлени аталарын да, бир ненча кюн турурларын тилеген эди. Букьминат, Жалдузланы хапарсыз болгъанына ийнанып, "не билейим?" - дегенча, имбашларын жыйыргъан эди. Алайлыгъын кьрген Жалдуз, "келечи кьаты болса - келибаш эрге барыр" - деген сьзню эсге тюшюрюрча келечилик этген эди. Аталарыны атын эшит-

генлей, сабийле шошайып, аналарыны айтырын сакълай эдиле. Жалдуз артыкъ багъалы этдирмей, бош оюмун айтханча:

- Школларына барыр заманларына дери турсала, не хатасы барды? Кесинг да, харип, тёрт сабийни ауурлугъундан бираз солурса – деп Букъминатны имбашын сылагъан эди.

Букъминат жилямсырап:

- Да, не билейим, кеслери унарыкъ эселе? - деп, сабийлеге къарагъан эди. Сабийлени кезлерини жаннганындан окъуна билине эди, барыргъа хазырлыкълары. Гюнахы кесини болсун, Букъминатны Азретни дауларча бир тюрюю терслиги жокъ эди, ол себепден сабийлени анга барырларын, ол анга къызгъанмай, артыгъыракъ да Таукъан арт кезиуде юйге келмесе, сылтауу ала болгъаны, Букъминатны арсарлыгъын кетерип, ол сабийлени терк окъуна жолгъа хазырлап башлагъан эди. Аны ашыкъгъанын кёрген Жалдуз, Букъминат айтмаса да, ала Таукъаннга тюбемей кетерлерин суйгенин ангылап:

- Кеч болгъунчу чыгъа барайыкъ, - деп, бютюнда ашыкъдыргъан эди. Ала сабийле бла арбазгъа чыкъгъанда, Букъминатха:

- Сен къайгъы этме, къызы, хар зат да тап болур, сабийле аталарын билгенни хатасы жокъду, хайыры болмаса, ийнан сен анга - деп, Букъминатны къучакълагъан эди.

- Керти айтаса, Жалдуз. Была - санга, сен - Аллахха аманат, ахшы жолгъа барыгъыз деп, Назифаны къолундан тутхан эди.

- Назифа, жүрегимде санга харамлыгъым жокъду. Алгъындан окъуна, мен эдим терс. Эндиги баш, ол заманда болса, нек жарлы эдим мен? - деп, сабийлерин уппа этип, ашыргъан эди.

Алай бла, Жалдузлары Азретни къызчыкъларын да алып, ингирге юйлерине къайтхан эдиле. Сабийле, бир бирлерин танымагъанлыкъгъа, бир ненча кюнден юйюрсюнюп, билмеген бир юйюрге санарча, болгъан эдиле. Бирлери жангыдан жүрюп башлагъан къарындашчыкълары бла ойна-гъынчы, къалгъанлары юй ишлени тындыра, бахчаны чагалай, жемиш тах-

тачыкылагъа суу къуя, Назифагъа эсленирча болушлукъ эте эдиле. Сабыр акъыллы Назифа, сабийле бла къычырыкъсыз селеше, ариу айта, ашларын тенг этип, кимликлерин айырмай, къызчыкъланы жүреклерин кесине ачхан эди. Назифа, бош заманы болса, къол машинасын чыгъарып, къызчыкъланы абери тигерге юйрете эди. Эски келеклени, жыйрыкъланы сөгюп, аланы жангыдан тиктирип, ийнеси-халысына дери, танытхан эди. Ахырында, бери келгенли бери тургъан къумачны чыгъарып, ючюсюнеда жыйрыкъчыкъла тигип берген эди. Сабийлени къууанганларына къарасанг - жилярыгъынгы тыялмаз эдинг.

Азретни келир заманы жууукълаша, Назифа аны сакълай, келлиги эсине тюшгенлей, ышаргъаны бетине жайылып, бир сейир сезим аны жүрегин жылыта эди. Айны аягъында, Назифа чыракъ жарыкъны төгерегине сабийлени жыйып, аланы ойнагъанларына къарай олтургъанда, арбазда атаякъ тауш эшитилген эди. Тауушну эшитип сагъайгъан сабийлеге:

- Сиз чыкъмай туругъуз, не этерик эсе да бир къарайыкъ, - деп, кеси арбазгъа чыкъгъан эди. Къачандача, Назифа эрине жарыкъ тюбеп, къолундан артмагъын алып, Азрет атыны иерин алгъынчы сакълап, аны бла бирге юйге кирген эди. Кёзю бла кёре тургъанына ийнаналмай, Азрет Назифагъа бла сабийлерине кезиу-кезиу къарай:

- Неди бу? - деп, шыбырдагъан эди.

Назифа аны аркъасын сылап, арбазда жумушу болгъанча, тышына чыкъгъан эди. Азрет къолларын кенге жайып, беш сабийин да, къучагъына сыйындыргъан эди. Алада болгъан къууанч, Азретни кёлюн толтуруп, ол жилямукъларын жашырмай, сабийлени кезиу-кезиу уппа эте, жашчыгъын да бойнуна миндирип, кесинден насыплы адам, дуняда болмагъанча, суннган эди. Тансыгъын бираз алгъанлай, Азрет, Назифа эсине тюшюп, сабийлеге:

- "Сиз ойнай турутъуз, мен атха суу ичирип келейим деп", - арбазгъа чыкъгъан эди, Назифа арбазда тюкгючке олтуруп, атны ашагъан тауушуна тынгылай, ариу сагъышын эте эди. Сабийлигинден бери къарындашлары, эгечлери болгъанлагъа сукълана, Назифа сабийле кёп болгъанына къууана,

Азрет къатына келгенлей:

- Жалдузну ёмюрю узакъ болсун, сабийлени юйге жыйышханларына энтда иш да ийнанмай турама, сен ёлмегин - деп, кеси да эслемей, эри бла биринчи кере, къарганган эди. Аны эслеген Азрет, жүреги таула бла тенг болуп, Назифаны болмаганча аяулу къучакълагъан эди. Аны алай къучакълагъаны Назифаны къабындырып, къанын башына чапдыргъан эди.

- Кет, аулакъны эсиме тюшюрдюнг! - деп, кюлюп, юйге къачып кирген эди. Азрет, челекни къууанчлы зынгырдатып, къарангыда насыбына ышара, атына къуюдан таза суу келтирип, ичирген эди. Ат да, анга ыразылыгъын билдиргенча, ичип бошагъандан сора жухун Азретге ышыгъан эди. Азрет да андан артха къалмай, аны жумушакъ жухун уппа этип, атны сейирсиндирген эди. Азрет бла Назифаны бу кечелери да, ёмюрлеринде унутулмаз кечелеринден бирлери эди. Эрттенликде, эртде, Азрет кетиучюсюча, ишине кетген эди. Иван Кондратьевични бир таркъаймагъан ахшылыгъы, Азретни уллайгъан юйюрюне, бир машок ариуланган пиринч болуп, тийген эди. Таукъанны юйюнде ашлары жетмеген сабийле, энди кюч алып, тиричикле болгъан эдиле. Ала артха къайтыргъа суймегенлерин жашырмай, ол кюнню келиринден къоркъуп, тынгысыз бола эдиле. Назифа да, ичинден: "Насыплары тутса мында къалырла", - деп, ойлай эди.

Таукъан сабийлени юйюнден къуругъанларына, болмаганча ыразы болуп, Букъминатха аперимлигин берген эди. Аланы школгъа барыр заманлары жетип келгенин Букъминат Таукъаннга сагъынганда, ол къа-тына да къоймагъан эди.

Бир ненча кюнден, Букъминат, Таукъанны ачылгъан кюнюнде:

- Сабийлеге не оноу, э киши? - деп, соргъан эди.

Аны эшитген Таукъанны хали тюрленип, ол:

- Турма къой быланы анда! Китап-дефтер кибиклерин, базаргъа келгенледен тапдырырса. Муну не сора къайтара тураса? Анда жашауну татыуун да, бир керме къой, былагъа! Аталары ушайдыда бу быланы! Таукъанны хыны сёлешгени, Букъминатха ачыу тийип, тилини къыйырында

айланган сёзлени тыйялмай:

- "Тейри, аланы аталары уа, сени сабийлеринги ёсдюрюп турады, айтдырмай кьоймай эсенг, э киши, - деп, Букьминат Таукьаннга сууукь кьарагъан эди.

- Мен а, аны сабийлерин, тутмадыммы? Сен мен айтханнга, не кьа-йырылып тохтайса? - деп, Таукьан чурум излей башлагъан эди.

Аны кьылыгъын уста билген Букьминат, андан ары кесин тыйялмай:

- Мени бир тюрлю кьайырылгъаным жокьду, Марушкогъа барлыгъым келеди деп кьойсанг а, сабийлени да арагъа атмай, - деп кёзлерин Таукьаннга жандыргъан эди.

Анысын сакълагъан Таукьан, аллында тургъан пияланы да бир жанына чартлатып, юйден чыгъып кетген эди. Букьминат, жиылай-жилай, сабийлерини китапларын кьыш кийимлерин башха кереклерин да машокга жыйып, ыйых кюннге хазырлагъан эди. Жокь эди Букьминатны башха амалы. "Кетеме" десе барыр жери жокь, тарыгъырча - кьатында адамы жокь. Керти да, амалсыз эди Букьминат. Сокьурана эди, тюр эринин кьаба эди, алай не медет, "болгъаннга - болжал жокь" - деп, билмей айтылгъан болмаз.

Ыйых кюн Букьминат базарда кьатынлагъа тюбеп, машокну алагъа берген эди. Кьатынла, сёзню теренине кирмей, машокну Букьминат тилегенча, Жалдузгъа берирге айтхан эдиле. Соруп да не сорлукь эдиле кьатынла? Кьолаязынгча бир элни ичинде, алай кёп сабий жокьду, Азретни кьызчыкъларын экинчи кюн окьуна элдегиле танып, хапарларын да этип бошагъан эдиле. Кьатынланы кьоллары машокга тийгенлей окьуна билген эдиле: ичиндеги - сабий керекле болгъанын, болса да билмегенча этип, сезню башхагъа бургъан эдиле. Сатыу-алыугъа келген кьатынланы Букьминат бла сёзлери, артыкь жылы болмагъаны себепли, Букьминат ала бла саламлашып кетген эди.

Малик Ахия айтханча, аны болушлугъу бла, кьарт Юаннга кьол арбачыкь ишлеген эди. Ол асыры ариу ишленгенден, адамны кёзю кьыйып, аны биреуге бермез эди. Кёп айланган эди Азаматд а, ол арбачыкьны

тегерегине, алай сукъланнгандан ары бармай, аны таплыгына сейирсиннгенин жашырмай, хар жанындан сынагъан эди. Арбачыкъ сыйынгылы, "бурама" десенг - жеринде бурула, баргъанда - женгил, бир сёз бла айтханда – ким да ыразы болурча эди. Къарт Юанны андан хапары болмай, харкюннгю ишлерин эте, арба деген зат эсине да келмей, тот басхан эски чалгысын жангыртыр умут бла, гюрбежиге келген эди. Жетгенлей окъуна, гюрбежи аллында тургъан арбачыкъгъа кёзю илинип, ол жашлагъа салам берирге иш да унутхан эди. Аны ол халин кёргенлей, Малик Ахиягъа:

- Керти айтхан кёре эдим сен, Ахия - деген эди.

Юан арбачыкъны гюрбежи аллында айландырып, ары-бери буруп, чархына дери къолу жетмегент жери къалмай, башын махтаулу булгъагъан эди. Ахия Маликге:

- Сукъландырма муну быллай бир, ёледи харип, бер да барма къой, - деген эди.

Малик аны айтханын эте:

- Эшитемисе, Юан? Биз бери келгенли, сени кёп ахшылыгынгы кёргенбиз, Аллах ыразы болсун. Эрттеден бери санга ол ахшылыгынгы къайтарыр амал излей эдик да, амалны кесинг берип къойдунг. Бу арбачыкъ - "санга" деп ишленнгенди. Артыкъ аламат туююл эсе да, ал - бир затынга жарар - деп, Малик Юанны къолун эки къолу бла тутхан эди.

Юан багъалы этдиргенликге, арбачыкъны алгъан эди. Ол асыры къууаннгандан, нек келгенин да унутуп, къолтукъ тюбюнде тургъан тот чалгы, жерге тюшгенде, анга сейирсинип къарагъан эди. Малик чалгыны жерден кётюрюп:

- Муну да тап этип берирме, Юан, тамблагъа хазыр этерме, - деп, Юанны сабийча къууаннганына кеси да къууанып, жарыкъ ышаргъан эди.

Юан арбачыкъны аллына этип, артына къыстау-къыстау къарап, къол булгъай, элни ичи бла хар тюбегеннге арбачыкъны хапарын айта, ёрге кетген эди. Ызындан къарап тургъан Малик бла Ахия Юаннга хайырлары тийгеннге кеслери да къууанып, ишлерин андан ары бардыргъан эдиле.

Жылла оза, жашау тюрлене, "ким кымылдайды да - кимге аманлык этеме" деучю комендант элде аздан аз керюне башлагъан эди. Базаргъа жюрюген кыатынлагъа алгынча кыатылык этилмей, ала эркиниракъ жюрюп башлагъан эдиле.

Жашауну игиге айланып башлагъаны, тутмакъда олтургъанладан писмоланы терк-терк келе башлагъанлары да билдире эди. Магомет юйюне жазгъан писмоларына кыарасанг - аланы жашаулары да, алгындан эсе иги эдиле. Ким биледи, Магометге берилген он жылдан кёбюсю кетип, азы кыалгъанымы болур эди, ол писмоларында бир тюрлю мудахлык эслетмей, тарыкмай, Аллах айтса, сау-саламат кыайтыргъа айтып, хар жанындан да таукеллигин билдире эди. Юй бла атасыны арасында писмо жюрютген, Азамат болгъаны себепли, ол хар писмосунда кыолун ызлап жиберичю эди. Атасы Азаматха уллудан уллу болгъанына сейирсиннгенин айта, акылы юйрете, иги окыугъанына да кыууаннганын билдире, тынгылы писмола жазычу эди. Азамат ол писмоланы окыуй, эслиден эсли бола, хыли этиучю кыылыклары да кыюп, иели малланы кютгенинден тышында, "юйдегиле не айтадыла да, неге жарайма" деп, жашауун бардыра эди. Азамат кютген малланы иелери ал кезиуде аны кюталлыгына ишекли болгъан эселе да, маллары ингир сайын тоюп кыайтханларын керюп, ишекликлерин унутхан эдиле. Азамат эринмей ийнеклени узакыгъа сюрюп, Азрет эшип берген узун кыамичисин "чарх-чурх" этдирип, аланы чачылыргъа кыоймай, суу бойнунда кырдыклы жерледе кюте эди. Кеси жангыз сагыш эте, бирде - эшитген жырларын айтыргъа кюреше, сёзлерин билмеген жерлерине кесинден сёзле кыошуп, андан эриксе, ийнеклени кесине кыаратып, кыаура сыбызгысын мудах жырлатычу эди.

Билмей эди Азамат, Лейланы кюн сайын, жашыртын ызындан келип, туурасындан кыарап туруучусун. Кыайдан биллик эди Азамат, ол "жаман затны" биягъы ызындан тагыллыгын. Эки ыйык чаклы жюрюген болур эди Лейла, Азаматха ташатын кыарап. Ол кермегени кыалмагъан эди. Бир кюн Азамат, малланы кютюучю жеринден да ары элтп, сыртындан жатхандан

эригип, секирип туруп, тепсеп башлагъан эди. Аны бла къалмай, къамичи сапны жерге чанчып, ёз кёлегин анга баш жаулукъ этип, тепсеуню бардыргъан эди. Не айтырса? Баргъанына къарасанг - "аякъ тюбюнде чёп сынмаз" дер эдинг, къызны тегерегине бир ненча кере бар да, эки кёзюн андан алмай, кёп болмай юйренген, кёз къысыуу бла хайырлана, Азамат "шина-тикге" ёткен эди. "Ос!" - деп секиргенине къарасанг - шайтан бала секирген сунар эдинг, нени да унутуп баргъаны уа - сейир этдирирча эди. Сейир туююлмюдю: сабийлигинде мамыр жашауунда, тойлада кёрген тепсеулени, анда эшиткен макъамланы, энди эсине тюшюрюрге кюрешгени? Ала адамгъа, анасыны сютю бла берилиучюдюле. Ташадан анга къарагъан Лейла, ал кезиуледе Азаматны тепсерге кюрешгенин, тели-мелилеге санагъан эсе да, энди аны эсине Кавказда сабийлиги тюшюп, болгъан-болмагъанда кёз аллына келип, Лейла букъгъанындан да бек бугъуп, кесин Азамат бла тепсеп баргъанча кёре эди. Бусагъатда аны жүрегине бир сейир сезим ётюп, ол жеринде чыдаямай, бугъа-бугъа, къачып башлагъан эди. Тёшчюк башында, тепсеп бошагъан Азамат, къызгъа баш урама, дегенлей къачып баргъан Лейла кёзюне илинип, эки аягъы жерге жабышханча болгъан эди. Ол къачып, кёзден тас болгъунчу, Азаматны эсине не этерге керек болгъаны келмеген эди.

Аны эсине Лейланы тилин кёргюзтюп, арбазларына къачыучу къылыгъы тюшюп, кюлюп жиберген эди. Азамат Лейланы ызындан: "Тохта сени бир!" - деп, жундурухун ойнатханлыкъгъа, абери этмезин биле эди. Алгъын Лейла къылыкъ этип башласа, Азамат аны къуууп жетсе тарт-соз этип, дагъьда тынмаса - уууртундан къабып, къычыртып, тиш ызларын аны уууртунда мухур ызныча къоюучу эди. Энди уа не этсе да, Азамат жундурухун кёргюзтенден башха зат этмеучю эди. Ол алай нек болгъанын, Азамат кеси да билмей эди. Бир игилиги - Лейла Азретни къызларын да кесине иш нёгер этип, бахчада чёп къоймагъанлары. Азретни къызлары келгенли, Жалдуз "ох" этген эди. Къызла эки юйню арасында этмеген иш жокъ эди: суу ташып, жемишлени сугъаргъан - ала чага ургъан да - ала,

кезиу-кезиу Жалдузну башана къарагъанла да - ала. Бир сѣз бла айтханда - Назифа бла Жалдузгъа кѣз ачдыргъан эдиле. Элни ичинде сабий болуп, Жалдузну алагъа жетдиргени жокъ эди. Азамат да, къызла къарт анасыны кѣлюн алай алгъанлары ючюн, аланы къууандырыр амал тапса, артха турмаучу эди. Малланы энди кютген жерде сууну ары жаны толусунлай харбуз, хууан бахчала эдиле. Кюн сайын Азамат тѣшден бахчалагъа къарай, аууз суулары келгенликге, ары жанына ѳтѳп, урларгъа амал тапмай, жол излей, олтуруучу эди. Къайдан биллик эди Азамат, аны дигаласына кюле, Дунну салкъында олтуруп, къарап туруучусун. Бусагъатда Азамат Дунну узакъдан къарап кѣрсе, таныяллыкъ да тѳюл эди. Нек дегенде, Дун энди иги да ѳсѳп, эшме чачын да, жыл санына кѣре кесдирип, Азаматдан бѳкем болмагъанлыкъгъа, эсленирча ѳсѳмлю эди. Сѣзсюз, Дун кюн сайын Азаматны тепсеулеринда кѣрѳп, къызчыкъны анга бугъуп къараучусун да алай, бюгюн бир сап-сары хуанны да къолтукъгъа уруп, сууну бу жанына ѳтѳп, Азаматны къатына келген эди. Аны ышарып келгенин, кѣрген Азамат, ѳрге туруп, къолун узатхан эди. Дунну къолтугъундан ангылашынган эди, араларына, бюгюнден башлап, шуѳхлукъ орналгъаны. Ала сѣзге артыкъ батмагъанлыкъгъа, бир бирге ыразылыкъларын бетлеринден кетмеген ышарыулары бла билдире эдиле. Кюн сайын Азамат, сѳрююню келтире, Жалдуз бериучѳ тѳш азыгъын Дун бла ашай, Дун да Азаматны кетер заманына, бирде - харбуз, бирде - жараулу хууан берип, кертида татахла болгъан эдиле. Дунну атасы аланы араларында жѳрюген тенгликни кѣрѳп, Азаматны кеси жангыз иели малланы кютгенине ыспасын жашырмай, жашланы шуѳхлукъларына ыразылыгъын билдире эди. Дунганлыла кеслери бир такъыйкъаны ишсиз турмаучу халкъ, жанлары-тинлери иш кѣллю адам. Ол себепден, Азаматны, уллу киши да къыйналып тындырыучу ишге къармашханына, тийишлисича багъа бичип, анны, сабийлерине юлгюге кѣргюзтѳучу эди. Азамат Дун берген харбузланы, хуанланы, бир кюн юйюне келтирсе, экинчи кюн Лейлалагъа кесин кѣргюзтмей, босагъа жанына салып, къачыучу эди. Алай ѳте, Азаматны школгъа барыр заманы жууукълашхан эди.

Насыбына, ол пионерлик бла байламлы ачыуу бу школда кьалып, энди жюрюрюк орта школу башха элде эди. Жаланда бир жарсыуу кьалгъан эди Азаматны окьугъан школунда. Олда неди десегиз? - Наталья Терентьевна. Аны жүрек жылыуу, ариу тиллиги, Азаматны "бир бек багъалы адамым анда кьалды" дерча, эте эди. Азамат аны ахшылыгъын жүреги бла сезгенликге, алыкъа сабийликден ангыламай эди. Наталья Терентьевна, аны жүрегинде китапха суюмеклини чирчигин орнатханын, ол чирчик алтын терек болуп, Азаматны сау ёмюрюне жетерча, тамыр ийерине. Школгъа барыр заманы жетгенлей, Азамат кютген малланы иелери, анга ыспас эте, кьыйыны ючюн кими - ахча, кими - мирзеу берип, ыразы этер ючюн кьоймагъан эдиле. Кесинден да бек, юйдегилери кьууаннган эдиле, Азаматны юйюне тийирген хайырына. Берилген ахчагъа Ажабийке районнга барып, аны школ кереклерин артыгъы бла иш да алып келген эди.

Жангы школну Азамат бек жаратхан эди. Нек дегенде? Школну кесини стадиону, турниклери, топлары, тюрлю-тюрлю спорт кереклери, не айтдыраса, анда болмагъан - сен тапхый эдинг. Бу школгъа кёчюп келгенлени класслагъа чачып, олтурур жерлерин кёргюзтюп башлагъанда, Азамат олтургъан партагъа, Лейла кеси келип олтургъан эди. Азаматны кьызаргъанын, насыбына, Лейладан башха адам эслемеген эди.

Лейла уа аны бла кьалмай, тюз олтургъанлай, парта тубюнде Азаматны бутундан чимдип кюлдюрген эди. Сабийлени шошайырларын сакълап тургъан класс таматары Алексей Николаевич, кёзлюклерини башы бла Азаматха къарап, башын булгъагъан эди. Айтыугъа кёре, Алексей Николаевич школ низамны кьаты сакълагъан устаз эди. Низамны бузаргъа базыгъанланы классдан бир кьыстаса, аталары-аналары келгинчи жибермеучю эди. Бу устаз бла да, Наталья Терентьевнач бла Азаматны насыбы тутхан эди. Алексей Николаевич кёпню кёрген, кёпню да билген киши эди. Кёкюрегинде жылтырагъан орденлери майданлары, урушда кьаты сермешгенин шагъатлай эдиле, дерс бергенине тынгыласанг а - уллу билими болгъанына, бир тюрлю ишекликге жер кьалмай эди. Алексей Николаевич

литература бла географиядан дерсле бере эди. "Къонгуроу къачан урулады?" - деп сакълаучу сабийле, аны дерсинде шум болуп, къонгуроу урула тургъанлыкъгъа жерлериндеи тепмей, кеси "барыгъыз солугъыз"- дегинчи классдан чыкъмаучу эдиле. Къайры чыгъарыкъ эдиле, Алексей Николаевич глобусну тегерек айландыра, тенгизлени, океанланы, алада болгъан айрыкамланы хапарларын бир сейир жомакъны айтханча, айтып бир башласа, классдан чыкъгъанны къой, "андан ары не айтады" - деп, ауузларын ачып, олтуруучу эдиле Литературадан дерслери да алай. Жазычуланы хапарларын айта келип, аланы назмуларын, хапарларын айтып башласа: бирде асыры кюлкюлюден, къарныннгы тюйдюрюрча, бирде уа – жылярыгъынгы келтирирча айтычу эди. Бир эки айдан, Алексей Николаевич сабийлеге юйлеринде, "Мени биринчи устазым" деген хапарларын, жазып келтирирлерин тилеген эди. Азамат, арсарсыз, Наталья Терентьевнаны юсюнден жазгъан эди. Аны биринчи кере кергенинден башлап, ариу жазаргъа юйретгенини юсюнден, аны дайым тизгини жыйылып тургъанын жаратханын, сабийлеге бир заманда къычырмаучусун, сейир жомакъла айтыучусун Жомакъла къара сёз бла жазылгъанча, назму бла да жазылычуларын. Сёз ючюн, Пушкинни жомакълары, ол жомакълада, тамашалыкъ затладан тытында, дуня бла бир ары дери Азамат эшитмеген орус сёзле, аланы магъаналары. Орус жазычуланы, Азамат тенгли жашчыкъланы юсюнден, аланы къыйналып жашагъанларын чертип жазгъанларын, аланы айтханда: Чеховну "Ванька Жуковну аппасына жазгъан письмосу, не уа "Каштанканы" иесинден ажашып табылгъаны, дагъыда кеп жазычуланы чыгъармаларын, Наталья Терентьевнаны болушлугъу бла билгенин, Азамат жазгъан эди. Ахырында, "Адам устаз болса - Наталья Терентьевнача болургъа керекди" - деп, Азамат жазыуун бошагъан эди. Алексей Николаевич бир-эки кюнден, дефтерлени да кетюрюп, классха кирген эди. Шинтигине олтургъандан сора, дефтерледен бирин алып, стол къыйырына салгъан эди. Классдагъыла шум болуп, аны айтырын сакълай эдиле. Алексей Николаевич дефтерлерин иелерине къайтара, кимге - "эки",

кимге - "юч", кимге уа - "тёрт" салгъанын билдире, ахырларына чыкыгъан эди. Стол кыйырындагы دفترни иеси Азамат болгъаны, Алексей Николаевич айтмаса да, белгили эди. Ол Азаматха кезлюклерини башы бла кырап, абери айтмай, Азамат да тобуклары калтырай, жеринден туруп, ауур тынгылауда тургъан эдиле. Алексей Николаевич столдан دفترни алып классдагылагъа кергюзтюр, Азаматны жюреги таула бла тенг болурча, ёмюрюнде унутулмазча сезлени айтхан эди:

- Муну жазгъанны устазы, кесин насыплыгъа санаргъа боллукъду. Нек дегенде? Устазны салгъан кыйыны, хар жанындан да, зырафына кетмегени, бу жазыуда керюнюр турады. Устазына сюймеклиги ючюн, аны дерслеринден алынган магъана, жазыуда колаязынгдача керюннгени ючюн эм халатсыз жазылгъаны ючюн, мен бу жазыугъа "беш" салгъанма, деп Алексей Николаевич دفترни Азаматха узатхан эди. Азамат, кеси тенгли сабийлеге тийишлисича, тишлерин да ачып кыуаныр жеринде, нек эседа келю толуп, Арлини кыамичи бла тюрнгениннен башлап, пионерлик бла кюрнгенине дери, бир такыйкыгъа кез аллы бла ёте, ачы жылямукларын текдюрюп, аны классдан кыачып чыгаргъан эдиле. Жилип жибергениннен уялып, Азамат ол кюн классха кыйтмагъан эди. Ингирикде юйге келгенде уа, портфели жеринде тургъанын керюр, Лейладан башха адам аны келтирмезин билип, ол келсе школда болгъанны Жалдузгъа айтмай кетмезин да ангылап, Азамат олтуруп тургъан Жалдузгъа сурамлы кырай, кыатына келип олтургъан эди. Жалдуз туудугъун кычакылап, аны жукыугъа тебиретгенча чайкыап:

- Сени жилиятхан Сталинни, эки кезюнден кыан тамгыый эди. Алай такырылыкыда - тарлыкыда ёлгийеди, ол итден туугъан, сени сабий жюрегинги кыалай такыр этген эсе. Жилий турма балам, чыдамсызлыкъ эр кишиге ушамайды. Кел, абери аша, ачдан ёле болурса - деп жеринден тургъан эди. Азаматны биягы келю толуп, кезлерине жилимуклары чапханлыкыгъа, ол алагъа жол бермей, жеринден суху туруп ичинден кесине бир заманда жилимазгъа сез берген эди. Экинчи кюнню эрттенлигинде, Азамат школгъа эрттеракъ атланган эди. Тюнене дерсен жилип кычханы, энди кесине ачыу

тийип, "ол ачыуну кимден алайым" деп, къайырылып бара эди. Жолда бара, ёз сагъышларына асыры батып баргъандан, Азамат Лейланы жанында келгенин эслемей, эслегенде уа къачандан бери келгенин билмей, анга сейирсинип, сурамлы къарагъан эди. Лейланы кёзлеринде жууашлыкъдан башха зат кёрмей, Азамат аны портфелин сыйырып алгъанча, тартып къолундан алгъан эди. Азамат аны къолундан портфелин биринчи кере алгъанлыкъгъа, Лейла анга: "Сен а къуру былай этерсе да" - деп, къолдюрген эди. Азамат ачыуунда унутуп, портфелле бла эки къолунда кенге жайып, шытагы халыча тартылгъан жолну ортасы бла: "Осс!" -деп тепсеп бара эди. Кесинми тыярыкъ эди Лейла, Азаматны къол тюрбюнден кирип, бир ненча атлам сюзюлюп баргъанча барып, Азаматны къолундан портфелин тюз кесича сермеп алып къачхан эди. Азамат аны къуумай, тепсегенин да къоюп, къачып баргъан Лейланы ызындан къарай, жюрегине ол батхакъ къатында олтургъанларында кесин танытхан сезим жайылып, дыгъылы Азаматны жырларыгъын иги да келтирген эди. Жыр дегенлей, школ хорну таматасы, Александра Панкратьевна, Азаматны жыргъа-тепсеуге хунерин билип, аны уа Лейла тура кимнен биллик эди, хоргъа кеси къошхан эди. Хорну программасында тёрт жырда Азамат солистлик этип, жырлагъанын эшитгенлени сейирсиндире эди. Александра Панкратьевнаны айтыууна кёре, хор къыш олимпиадада, ючюнчю жерни окъуна алса, Фрунзеде битеу областны олимпиадасына жиберилликди, анда уа - дипломла, саугъала, ол себепде репетицияла къыстау бара, Азамат жырланы кёлунден билип, таша жерге тюшгенлей, жырлап башлаучу эди. Ма бусагъатда да, эки элни арасында адам болмагъаны бла хайырланып, уллу къычырып жырлай эди. Узакъда кетип баргъан Лейланы ызындан къарай, аны чыммакъ тишлерин ачып ышарыучусу кёзюне кёрюне, Азамат бар ачыуларын да унутуп, кёкюреги къууанчдан толу, жолну ортасы бла жырлап бара эди. Лейла, аны жырын айырмагъанлыкъгъа, жырлагъанын эшитип, артха бурула, къол булгъай, Азамат да анга кесича жууап къайтара, кесин учуп баргъанча кёрюп бара эди.

ХП

Кюнчыкыгъан бла кюнбатханны араларында шынтагы халыча тартылгъан жол элге, район хапарланы кьой, кьыралны ара шахарында Москвада болгъанны хапар тауушларын окъуна жетдириучю эди. Къырал бачаманы саусузлугъуну хапары Жалдузну къулагъына илиннгенлей, ол: "Арабий, тилегим санга жетипми башлады?" - деп, кеси кесине шыбырдай эди. Сталинни ауругъанын радио бла алыкъа ачыкъ айтмагъанлыкыгъа, хапары жайыладан - жайыла, бирлени - абызырата, бирсилеге уа - кёл кенгдирте бара эди. Кёчгюнчюлени эндиги жашаулары, игиден иги бола баргъаны кёрюнюп тура эди. Урушха къатышыргъа жыл санлары жетмей къалгъан жаш тёлю, энди уллайып, ишге тири къармашып, юйлерине хайырлары тийгени, иги да эслене эди. Жашла саман эте юйле сала, изеу керек жерде - изеуге чакъыра, халкъны къарты-жашы биригип, таукеллик кёзлеринде ойнай, аналарыны сютлери бла синген азатлыкыгъа суймекликлери энди кюч бере баш кётюртген эди. Малик Жалдуз бла кенгешип, мында юй салгъандан эсе, Азаматны школу тургъан элде, къаллай болса да бир юй алып, ары кёчерге оноулашхан эдиле. Жалдузну эндиги къайгысы - Маликни юйдегили этиу эди. Саржон элде, Бийнёгерланы Ахманы кызы Ариука, Маликни атын эшитгенлей кызарыучу хапарын Жалдуз биле эди. Жашына чакъдырып кёргенде, ол тышыннан сансызыракъ этгенликге, къайры къутуллукъ эди Жалдуздан, аны ичинден онгсуннганы. Аны кёргенлей Жалдуз, экинчи кюн окъуна, ары-берилери да артмакыгъа жыйып, къуру къол бла бармаз ючюн, Саржон элге барыр амал излеп, башлагъан эди. Жашына ары барыр умутун билдиргенде, ол Саржончуланы кеслерини гюрбежилери болмай, чарх, нал кереклери болса, бери жюрюучюлерин айтып, къууандыргъан эди. Эки кюн да озгъан болмаз эди, Саржондан арба келип, артха къайтханда, Жалдузну да ала кетген эди. Саржон элде Жалдузну, ана жанындан жууукълары бар эди, ол себепден аны ары баргъаны, бир кишиге да бир тюрлю сёз айтдырмазча

эди. Жалдуз жууукъларында тохтап, бир-эки кюнню ичинде кызыны хапарын билип, кеси бла да сѐлешип, аны жашына "угъай" демезлигин сезгенде, кѳойнундан, эри Таусо жаш заманында берген, кызыл накъут ташлы, алтын жюзюкню чыгъарып, Ариуканы бармагына:

- Ёнчелечи муну кызым, - деп, бармагына кийдирген эди. Ариука бармагындагы жюзюкню ташындан эсе бек кызырып, Жалдузгъа ышангылы къарагъан эди. Ёмюрюнде кѳрмеген эди Жалдуз, тиширыу болуп, кесине Ариукача ушагъан жан. Аны алайлыгъын, туураларындан ышарымлы къарап тургъан Аминат, эгечи кѳрюп:

- Э кызы, сени кызы заманынгы шѐндю келтирип, муну къатына сюесенг, эгизле тѳююдюле дерик, тапмаз эдинг.

- Менден алгъа бир татлы зат къабарыкъса, э кызы жарлы, мен да аны айтайым деп тура эдим, - деп, Ариуканы бютюнда бек кызыартхан эди. Ариука жюзюкню тешип, Жалдузгъа къайтарып умут бла кѳолуна узалгъанын Жалдуз эслеп:

- Мен ёлейим кызым, сен аны тешсенг! - деп, келинлигин къучакълагъан эди. Андан эсе келчи, атанг-ананг танымагъан адамларым тѳююдюле, бери келгенден ары, аланы кѳрмей кетсем, не айтырла жарлы, таулула ушайбыз да, жюрюгюз Аминат жарлы, ингирге юйюме жыйылмасам, къайгъы этерле деп, Жалдуз артмакъда, алагъа барсам деп, алыннган затланы алып, Аминатха берген эди. Бийнѳгерланы юйлеринде бир эки сагъат чакълы туруп, бирде кюле, бирде жылямсырай, тынгылы халарлашхан эдиле. Жалдуз нек келгенин айтмагъанлыкъгъа, аны бош келмегенин сезип, юйдегиле базындырырча, кичи жашын эсгерген эдиле. Аны атын эшитгенлей, Жалдуз хоншу элде юй алыр умутлары болгъанын айтып, кышдан кеч къалмай, жашын юйдегили этер мураты болгъанын да алагъа билдирип, кетер кѳл алгъан эди. Жалдуз артха къайтыргъа, арбаны барлыгына – жокълугъуна да къарамай, барысы бла да саламлашып кетген эди. Насыбына, элден чыгъар чыкъмаз, ары баргъан арба тѳшюп, Жалдуз кѳууанчлы арбазына кирген эди. Ингирикде Жалдуз, Иван Кондратьевични ишинден къайтыучу заманына

Сайра бла олтуруп чай иче эди. Сайра энди фермада ишлегенин да кьоюп, бири-бири ызындан туугъан, юч сабийге къарай, жашай эди. Жалдузну келгенине, къачандача кьюуанып, Саржоннга баргъан хапарын эшитгенде уа - суююнчю бергенча, эки кьолю бла аны кьолун тутуп, кьучакълагъан эди. Алада алай эте тургъанлай, Иван Кондратьевич юйге кирип, жарыкъ халларын кёрюп, кеси да жарып, чай ичиулерине кьошулгъан эди. Жалдузну тилегин Сайра Иван Кондратьевичге айтханда, ол этиучюсоча бираз сагъыш этип: "Макъул, чонг апа!" - деп, Жалдузну имбашын сылагъан эди. Жалдуз Сайраладан кьюуанып, биягъы жолда бара: "Ох, жарлы сен, бу бола тургъанланы кёрмей нек кетдинг?" - деп, эри Таусону эсине тюшрюп юйюне бара эди. Бир элден бир элге кечер ючюн, райондан анга эркинлик берген къагъытынг болургъа керек эди, ол себепден Жалдузланы тыйгъан, ол къагъыт эди. "Энди Иван Кондратьевич, сау къаллыкъ, ол къагъытны, айтханыча мажаралса, терк окбуна ары кечюп, Маликни да юйдегили этип, андан бир кьутулсам, ёлсем да къайгъырыкъ туююлме" - деп Жалдуз юйюне кирген эди. Жалдуз, Саржон элде жумушун толтургъунчу, Малик да бош турмай, хоншу элге ётюп, юйюрлерине тарлыкъ этмезча, сатыла тургъан юй табып, иеси бла келишип, анасыны къайтырын сакълап олтура эди. Жалдуз жашы бла хапарлашып, амалларын тергеп, кыстырыкъчыгъын букьдуруп тургъан жеринден чыгъарып, анга санатхан эди. Юй багъасына жетмегенин, Малик табаргъа айтып, эрттенликде эртте, анасына айтхан юйню элтип кёргюзтюрге оноулашып, бир такъыйкъагъа шошайгъан эдиле. Аш юйюден аланы ушакъларын башдан-аякъ эшитип тургъан Ажабийке Жалдузгъ а:

- Ана, сен сайлагъан келинлигинге, жашынг аякъ тиреп тохтарыкъ эсе да, билмейсе - деп соргъан эди.

- Кет ауруунг! Ол алай да этер, - деп, Жалдуз жашына къарагъан эди. Келинни, ойнап айтханын ангыламагъан Жалдузну къайгъысын кёрюп, Малик анасы бла Ажабийкени оюнун бардыргъан эди:

- Ана, кызыны таныгъанла "бир аягъы кысхаракъды" - деп айта эдиле, бекми ахсай эди?

- Угъай ауруунг! Ким эди аны айтхан? - деп, Жалдуз гузабалы болгъан эди.

- Оллахий, айта эдиле! - деп, Малик андан ары бардыргъан эди.

- Тейри, юйлерине биргеме баргъанда уа, бек сюзюлюп бара эди - дегенликге, Жалдуз къайгъылы болгъанын жашыралмай, хар затны эсине тюшюрюрге кюреше эди.

Ажабийке Жалдузну башы сагъышха къалгъанын кёрюп, аны жапсарыргъа кюрешгенча:

- Охо да, ана, этме быллай бир къайгъы, жашынг муну ат этип, чапдырыргъанмы этерикди? – деген эди.

- Да ол а, алай эди да алай эди, болса да мен, суратча жашыма, ахсакъ къызны не айтып келтирикме юйюме? Мынга, төрт саны да къыяусуз къыз, табылмаймы къаллыкъды? - деп, Жалдуз жерге къарап къалгъан эди. Айхай, анасыда сагъынмады, къызны аллайы болгъанын...

Малик кюллюгюн кючден тья:

- Жюрегинги къыйнамайым дейме, ана, ансы айтыугъа кёре, къызны бир къолунда юч бармагъы да жетмейди, дей эдиле къатынла. Ма Ажабийкеден сор, ётюрюк айта эсем, - деп, оздургъан эди. Малик бла Ажабийкени хапарлары жокъ эди, Жалдуз келинлигини бармагъына, алтынжюзюкню кийдирип аллында, аны къолларыны ариулугъуна къууанып, он бармакъдан бирин сайлап, алай кийдиргенин, багъалы саугъасын. Сабийлерини безирей тургъанларын ангылап, Жалдуз тюрсюнюн тюрлендирмей:

- Ай, юч бармакъ бла къалса, жарлы эдим мен, харип. Айталмай тура эдим, кесигиз айтдырдыгъыз, бир кёзчюгю жокъду, ийнек къуйругъу бла уруп чыгъаргъанды, дей эди анасы, къуйругъу къурурукъ, - деп, Жалдуз къолун мангылайына салып, стол къыйырына таянган эди.

- Бир кёзю жокъдуму?! - деп, Малик анасына къарагъан эди.

Ажабийке да алданып, ашюйден бери чыкыгъан эди.

- Хау, жарлы, жокъду. Алгъа мен да жунчугъан эдим, кёргенде. Алай

артда "да бу муну, къалауур этип, харбуз-хуан бахчасынамы саллыкды, бизни амалыбыз бла, бир кёзю бла кёргенида жетерикди, - деп, тынчайгъан эдим ансы, балаларым - деп Жалдуз экисинеда къарагъан эди.

Малик бла Ажабийке, аны айтханына ийнанырыкълары келмей, не айтыргъада билмей, сын къатып, тура эдиле. Аланы "алдайбыз" деп, алданганларына кёл кенгдире, Жалдуз кюллюгюн да тыймай:

- Алай къураныгъыз, сиз! Сиз да, кимни алдаргъа кюрешесиз? - деп, кюлген эди. Ахымы къурута эдигиз да, итден туугъанла! Сурат! Суу сурат! Алай, сау саламат, келсин аллыма балам! Аны он бармагъыны ариулугъу, кёз аллымдан, энтда ишда кетмей турады! "Атанг манга, сен туугъанда: "Мени кёзюмден кёре туурса" - деп, берген алтын жюзюкню, мен къызын бармагъына кийдирип келгенме, айтдырмай къоймай эсегиз. Ма сизге!" - деп, Жалдуз, баш бармагъын чюелтип, экисине да кёргюзтген эди. Малик бла Ажабийке, хорлатханларын кёрюп, Жалдуз бла бирге кюлюп башлагъан эдиле. Ич отоуда, дерслерин этип олтургъан Азамат, аланы алай татыулу кюлгенлерине сейирсинип, бери чыгып, алагъа къошулгъан эди. Анча жылны ичинде, биринчи кере кюле эди Жалдузну юйюрю, кёчгюнчюлюкню ачыуун да, унутуп. Аланы кюлгенлеринден окъуна кёрюне эди, жашауну игиге айлана баргъаны. Жашауларында кёпюрден ётгенча, Уллу Аллах халкъгъа берген сынамланы ётюп, жүреклеринде ахшы умутла сакъланып, не къыйынлыкълагъада хорлатмазлары шарт эди. Бир ыйыкъ да озмай, Жалдузлары, Иван Кондратьевични хайырындан, хоншу элге кёчюп, Малик - гюрбежиде, Ажабийке - фермада иш табып, Жалдуз - алгъан юйлери тарлыкъ этмезине, бахчасында - сегиз алма терек бла эки шаптал терекни айтмай, къалгъан жери эркин, урлукъ атарча болгъанына онгсунуп, Азамат да школу жууукъ болгъанына къууана, жангы жашауларын бардыра башлагъан эдиле. Бир ненча кюнню ичинде Жалдуз бла Ажабийке, юйлерини сюртюр жерин сюртюп, отоулагъа тытыр уруп, чыммакъ этген эдиле. Бусагъатда Жалдузну къайгъысы - неда этип, кичи жашын юйдегили этиу эди. Ол себепден Жалдуз, тойгъа кетерик къоранчларын тергей, алынырыкъ-салынырыкъ

затланы санай, бирде ичинден суйгенича, халкъда жюриюген адет бла тоюн эталмазына кюе, элни ичи бла правлен таба бара эди. Колхозну "башкъармасы" Толомуш, Жалдузланы бугьалы таналаркын кёргенлей окъуна, аны къумалылыгы колхозгъа хайыр келтиригин ангылап, сатып аллыгыын билдирген эди, алай Жалдуз да багъалы этдирип, жашына къатын алырын да анга къошуп, не "хо" не "угъай" демеген эди. Энди уа Жалдуз эрттеленип правлен аллында жыйылып тургъан кишилени, ала бла, атын да жюгенинден тутун, селеше тургъан Толомушну юслерине баргъан эди. Жалдуз къыргъызча, кеслерича селешалмагъанлыкыгъа, "Саламатсызбы?" - деп, салам бере уа биле эди. Толомуш сёзюн бёлөп, къалгъанла бла бирге саламын алып, "Жахшылыкъ кёр, ала", - деп, салам берип, жумушун айтырын сакълагъанын белгилеген эди. Жумушу, ким нени да жашырмазча болгъаны себепли, Жалдуз "башкъармагъа" тана бла сёзлери, ачыкъ къалгъанын, айтхан эди. Толомуш, элде туугъан, ёмюрю мал бла кетген киши, малдан ангылауу бар эди, аны юсюне къыргъызлы кишилени базарлада, мал сатаргъа, мал алыргъа, къачан да усталыкълары къошулуп, ол Жалдуз бла, ойнагъан халда, сатыу-алыуун башлагъан эди. Эки къойдан башлап, төртге жетгенде - тохтап, Жалдузну айтханындан тюшмегенине сейир этген эди. Толомуш председатель болуп, уруш бошалгъанлы бери ишлей эди, ол себепден таулуланы не тукъум халкъ болгъаны бла шагъырей эди, алай бу жютюкёз, ариу къарт къатынча адам, кёзюне бир да илинмеген эди. Толомушну айтханына тынгылы жууапла къайтара, Жалдуз женгдирмей, кесине табын излей эди. Даулашлары - төрт къой, машок пиринч, бир машок ун да тохтап, ала бир бирге жарыкъ ышара, жыйылып тургъан кишилени да кюлдюрюп, къол берген эдиле. Жалдуз хайырлы келишим этгенине къууана, бир ишин тыннганнга санап, бек къаршы болмагъанлыкыгъа жуукъладан, селеше билген, келечилик эталлыкъ адетни, тойну жюриюте билген тынгылы кишилеге билдирип мурат бла юйден-юйге кирип, киеу жёнгерине, къобузчусуна дери, жик-жиги бла ишлерин тындырып, юйюне къайтхан эди. Юйюне жете, къабыргъа хоншулары таулула болгъанына, энтда бир къууана,

аланы эндиден окъуна, къайгъысын хар жаны бла тап этерге итингенлери, Жалдузгъа не жаны бла да жунчумазы кёрюнюп, жүрегин рахатландыргъан эди. Юйлеринде хазырланыуну кёрген Азамат да, дерслеринден къутулгъанлай, Жалдуз не айтады да, анга не бла болушама деп, айлана эди. Чуу каналны бир жингириги Жалдузланы бахчаны аягъы бла баргъаны себепли, Азамат ийнекни иели маллагъа къошмай, эрттенликде суу бойнуна бир урса, ол алайда кесине отларча аш табып, къыйынлыкъ салмай эди. Жаланда, анда-мында кёз жетдирирге керек эди, аны уа Азамат, жазыллыкъ дерслеринден къутулгъанлай, суу бойнунда чабакъ тута тындырыучу эди. Азаматха, жангы элни тапсызлыгъы - эски тенглери; кертиди, эсине тюшсе, аланы тансыкълап, жокълагъан къылыгъы бар эди, "дагъыда къатынгда болмасала, не этериксе эрикмей" - деп, ойлаучу эди, суу бойнунда чабакъ тута, Азамат. "Айхай, Даниял шуёхуну къарындаш-эгечлери кёбейип, аланы къайгъыларындан бир бошамай эди, ансы бирге чабакъ тутуп зауукъ этер эдик" - дей эди Азамат Даниялгъа, школда тюбеселе. Жингирик терен болмагъанлыкъгъа, чабакъ жүрюген суучукъ эди. Азаматны, иги ыргъакълары болмагъанлыкъгъа, ол тийреуючню бюгюп, ыргъакъ этип тутуучу эди, тутарыгъын. Абаданыракъ чабакъ, Азаматны ыргъагъын къапса да, тутулмай къуртун да ашап, ыргъакъ кибикин да, тюз этип, кетиучю эди. Болсада, чабакъ тутхан кюнлеринде, ууакъ болгъанлыкъгъа, табаны толтуруча бирни уа юйюне келтириучю эди. Чабакъны неден да бек суйген Малик, ингирикде ашай, районнга, не шахаргъа барыргъа тюшсе, Азаматха жараулу ыргъакъла келтирирге, айтыучу эди. Маликни бир заманда ётюрюк айтмаучусун билип, Азамат ыргъакъланы сакълай эди. Кёп да турмай, Малик Азаматха, райондан жараулу ыргъакъла келтирип: "Керейим бир, бизни чабакъдан тойдуругъунгу" - деп, ыргъакъланы Азаматха берген эди. Азамат, ингирикден окъуна, бахчада къуртланы къазып, орунчукъгъа жыйып, аны бла къалмай, талада сенгирчкелени сирнек топха жыйып, ыргъакълагъа чилле халыла салып, узун чыбыкъла хазырлап, не айтдыраса, чабакъгъа барырча болгъан эди. Ыйых кюннго эрттенлигинде ач къарангылай, кюн

чыкыгынынчы, инчиклерине дери чыкыгъа бата Азамат суу бойнуна баргъан эди. Гитче ыргакъларына кьуртла салып, уллуларына - сенгирчке, алагъа тюкюрюгюн аямай, суугъа атхан эди. Чыбыкыны жерге чанчама дегенлей, уллу ыргакъладан бирини кьалкыуучусу суу тюбюне тумаланып, чыбыкыны суугъа жетдире бюкген эди. Азамат бюгюлген чыбыкыны сермеп алып, тартхан эди, алай ол тартханлыкыгъа, ыргыгын кьапхан чыгъаргъа унамай тохтагъан эди. Азамат аны сууну баргъаны бла жиберип, кеси жагъасы бла бара, бир ненча атламдан тартып, кючден-бутдан, суудан сууруп алгъанча, бир уллу чабакыны жагъагъа атхан эди. Тыпырдай тургъан чабакыны кьабыргъаларында ойнагъан жұлдузларына кёре, ол "асман" эди. "Асман" - уллайгъан маринка, анда жюрюген чабакъланы бек сыйлысы. Азамат аны кьууанчын да этинчи, сенгирчке салыннган экинчи уллу ыргыгын мындан да бек бюгюлюп, суугъа кетерча кьоркьуулукъ салгъан эди. Бу чабагын Азамат, биринчисинден да бек кыйналып, чыгъаргъан эди. Ууакъ эки ыргыгын кьабыла тургъанларына да кьарамай, Азамат, терк окьуна, уллу ыргакъланы чабакъладан бошатыш, экисине да сенгирчкеле салып, суугъа атхан эди. Бир жарым сагъатны ичинде Азамат, терлегенлери ишда бара, жети уллу асманны тутуп, ёпке солуу этил, арбазгъа чабып кирген эди. Ишине тебирей тургъан Малик чабакъланы кёрюп, сейир эте, кюлген эди. Юйдегиле, тыпырдай тургъан чабакълагъа кьарай, Жалдуз, аланы мыйыкълары болмагъанына ыразылыгын билдире, "была шерият бла, ашаргъа тийишли чабакъларыдыла" - деп, билдирген эди. Азаматны махтаннганы бошалгъанлай, ол жарты халыуну алып, артха кьайтып, энтда тутаргъа умут этген эди, алай Жалдуз анга: "Барма жашым, керегингден кёп тутхан гюнахды, аппанг да уугъа жюрюучю заманында, кийикле аллында тургъанлыкыгъа, туура юйге кереклисинден артыгын атмаучу эди, ырыслап. Ол кьайтхынчы - ары бармагъыз, кеси былайда болса - ол айтырыкьда, ол эди" - деп, чабакъланы алып, юйге кирген эди.

Малик Азаматха кёз кысып шыбырдагъан эди:

- Сен уллуракъ асманланы юйге келтире турмай, анда ичлерин тазалап,

сыртын жарып, туз бассанг, ол бузулмай кьакъ этча сакъланып турлукъду.

- Кюнде кьурутургъамы керекди? - деп Азамат соргъан эди.

- Алгъа - кюнде, артда уа чардакъда - деп, жууаплагъан эди Малик.

- Ийне-халы тургъан кюбюрчекде шынтагы чулгъамдан кесип алырса чабакъларынгы кьурутургъа..."

- Ай жаш, келигиз, суутмагъыз чабакъыгъызны - деп, Жалдуз аланы шыбырдагъанларын бёлген эди.

- Юйде тура, бизни шыбырдагъаныбызны уа къалай эшитдинг, гелля? деп, Азамат сейирсиннген эди.

- Эшитмесем да, сизге билгинчим барды, келигиз, хайда - деп, Жалдуз аш юйге кирген эди.

- Керти айта болурму? - деп, Азамат Маликге сурамлы къарагъан эди.

- Керти айтады, андан абери жашырама деген умутну, ахырда унутуп кьой жаш, - деп Малик Азаматны, эркелете кьучакълай, юйге кирген эдиле. Азамат, ашарыгъын ашап, шынтагылы халы къайгъылы болгъан эди. Халыны кесеме деп, кьыптыны кьолуна алгъанлай, эсине Лейла парта тюбюнде бутундан чимдип ёрге секиртиучюсю тюшюп, кюлюп жиберген эди. Халыны терк окъуна кесип, Азамат арбазда, кьабыргъагъа таянып тургъан чыбыкъларын алып, суу таба атылгъан эди. Къалгъанла чабакъланы татыуун кёре, этиллик ишлени санай, оноулаша эдиле.

ХІІІ

Маликни тоюн, 7 ноябрьда этерге тохташхан эдиле.

- Не десенг да, башха кюн, келеме деген - келялмай, уялыр. Андан эсе, кьырал байрамы бла хайырланып, кьутулургъа керекбиз, -деп Жалдуз ушакъларын бошалгъаннга санап, бахчасында этиллик ишлери эсине тюшюп, арбазгъа чыкыгъан эди. Жалдуз, жашы ишлеп берген, гитче кьол чагачыгъын да алып, бахчада ёсген акъ хыярларыны жетип тургъанына кьууана, "энди кьырпакъ бир урса - быланы жыяр заманлары жетип къаллыкъды" - деп,

кеси-кеси бла сёлеше, хыярланы артыкъ басхан хансларын ариулай, иги кесек заманны кюрешип, арыгъан да этип, шаптал терекни тюбюнде салынып тургъан томуроуну юсюне чёгюп, солур хал алгъан эди. Жалдуз, хыярладан кёзюн алалмай, гитче заманында анасы» "хыяргъа сууукъ тийсе - татлы болуучуду деучюсю эсине тюшюп, ол эсине тюшгени, кесин да сейирсиндирип аны ышартхан эди. Жалдуз сагъышын эте, кёзлери узакъгъа къарай кетип, кеси да билмей, къалкъып къалгъан эди. Ким биледи, Жалдузну бу къызыуда, шаптал терекни ауанасында, аркъасын да аны жылыууна тиреп, рахатланып олтургъаны болур эди, ахшы умутлары, алапат тюшню чакъырып келгенча, келтирип - Жалдуз кесини жаш заманын, эрини къошдан келирин сакълаучу заманын кёре, кесин юйде сакъларгъа чыдаялмай, эл къыйырында, "гюл талада" сакълагъанча кёрюп, "адамла мени былай тургъанымы кёрселе - не айтырла?" - деген сору да тынгысыз эте, тюш кёре эди. Тюшюнде ол кеси-кеси бла: "Сюйсем-сакълайма, сүймесем-къояма, эр мени, кимни да не иши барды?" - деп даулаша эди. Бир заманда, къараса: тёшден келген жолчукъ бла абадан жашы Магомет, сакъалы да чым-макъ-акъ, узун ёсюп, кеси да ышара келе эди. Жалдуз анга:

- Атангы уа, къайда къоюп келесе?- деп соргъан эди. Магомет анга:

- Ата къошда къалгъанды. Билген амалым бла кюрешгенме, "сен бар, анагъыз къайгъы эте болур" - деп, къоймай жибергенди, - деп, жууап берген эди. Жалдуз сескенип уянган эди.

- Астофируллах! Астофируллах!" Неге кёрюннген болур? - деп Жалдуз сагъышха къалгъан эди. Тюшюнде эри келмей, жашы келгени, аны сакъалы узун ёсюп кёргени, Жалдузгъа садакъа берирге керек болгъанындан башха оюм келтирмей, ол туруп юйде эски хапчюклени къаза кетип, Таусону андамында бир кийиучю, келеги бла гелефей кёнчегин чыгъарын, бир жанына салгъан эди. "Аз къууанмаз, жарлы Къудайберген быланы кёрсе" - деп шыбырдай, къызыуун селейтмей, Жалдуз, кёлек бла кёнчекни быстыргъа чулгъап, арбазындан чыгъып, эл ортасына машина, арба жюрюучю жерге барып, тохтагъан эди. Насыбына, ары баргъан арба табылып, бир сагъат да

бармай, Жалдуз элни кыйырында тюшюп жаяулай, жол бла ёрге, тебиреген эди. Къудайбергенни колхоз арбазны тийрелеринде айланыучусун Жалдуз биле, жолу ары эди. Колхоз арбазгъа жетгенлей, Жалдузну таныгъанла, къатына келип, салам берип, жангы турмушларындан хапар соруп, бек жарыкъ бола эдиле. Соргъан сорууларына тынгылы жууап бере, Сайраны юйюнде тапмазына ишекли болмай, Назифалагъа барыр умут бла, Жалдуз жолун бардыргъан эди. Колхоз арбаздан, арлакъ баргъанлай, Жалдузну аллына, къарт Юан, Малик ишлеп берген арбачыккыны тюрте, келе эди. Арба сабын жерге салып Юан, Жалдузгъа баш ура, эки къолу бла къолун тутуп, саламлашхан эди. Жалдуз андан жашырмай, нек келгенин айтханда, Юан эски гюрбежини, бармагъы бла кёргюзтүп, Къудайбергенни, арт кезиуледе, анда туруучусун айтхан эди, сора арбачыгъын артха айландырып, Жалдузгъа биргесине келирге башы бла белги берген эди. Жалдуз эски гюрбежини кёргенлей, бушуу кюнлери эсине тюшюп, терен кюшюннген эди. Ала гюрбежиге жетип, Жалдуз босагъадан ичине къараса: Къудайберген, Таусону эски тонуну тюбюне кирип, кеси-кеси бла сёлеше тура эди. Къудайберген Жалдузну кёргенлей: "Чонг ала" - деп кычырып, жатхан жеринден, секирип ёрге тургъан эди.

- Кече кюню, къудай магъа, сен келесинг деди, ушу жерге жатып, кютюп турсанг - ал келед, деген экен. Мына - келдинг! - деп, Къудайберген Жалдузгъа къолун узатхан эди.

- Ма, Къудайберген, сау кий, муну санга Аллах жибергенди, Къудай жибергенди - деп, жаулукъну тешип, ичиндегин Къудайбергеннге узатхан эди.

- Мына у эмне? деп, Кудайберген кёнчек бла кёлекни алгъан эди.

Жалдуз босагъадан артха атлап, аны кийинме кьойгъан эди. Бир такъыйкъадан Кудайберген, Таусону кийимлерин кийип, гюрбежиден тышына чыкыгъан эди. Кийимлени жарашырына не сёз бар эди, Жалдуз: "Сау кий, сау жырт, Къудайберген, къадар алай болур эди" - деп, ызы бла айланган эди. Жалдуз бла Юанны ызларындан келген Къудайберген: "Эртенг, силерде

чонг байрам болып, мен келем чонг апа!" - деп кычыра жанлары бла чыбык атына да минип эл ортасына жортуп кетген эди, Жалдуз анга, тою тамбла угъай, бирси кюн боллугъун, айталмагъанына жарсый, Юаннга кичи жашына кыатын аллыгъын билдирип, чакъыргъан эди. Юан, "барызмасы-кыалызмасы" билинмей, башын кыыстау-кыыстау булгъагъан эди. "Бир келгенден ары" деп, Жалдуз кёрлюклерин - кёрюп, билдриклерине - жангъдан билдирип, энишге баргъан арбагъа минип, тургъан элине келген эди. Эл кыйырында, арбачы танышына тюбеп, сёзге болгъанда, Жалдузну нек эсе да тынгысызлыкъ алып, ол арбачыгъа "Сау бол" деп, этеклери жел этдирип, юю таба тебиреген эди. Кыайгылагъа юйренген Жалдуз, ёз тынгысызлыкъын, "бир палах болмагъый эди" дегенге айландырып, адамладан уялмаса чабып барырга болуп, юйюне жетген эди. Юйюне жетгени бла, бурнуну сюйюнгени тенг болуп, Жалдуз жүрегине ургъан кыуанчлы умутундан кыутулалмай, ёню кыарылып, ауазы кючден эшитиле: "Ким барды?" деп соргъан эди. Бир такыйкыадан, юйден Жалдуз тюз тюшюнде кёргенча, сакъалы да чыммакъ-акъ, уллу жашы Магомет, чыкыгъан эди. Жалдузну кёлю аман этип, тобукълары тутмай, ол кыолларын жашына узатхан эди. Аны алайлыкъын кёрген Магомет, босагъадан секирип, кыууча женгил анасын кыойнуна кыысып, кётюрюп юйге кийирген эди. Башы жастыкъ суугъуна тийгенлей, Жалдузну эси кыайтып, аякыларын ундурукъдан салындырып олтургъан эди. Кеси кёзлерине ийнанмай, Жалдуз жашыны башына, юсюне тийе, ол болгъанына ийнанып, хапар сора, кеси да айта, ахырында жашына жанжаулукъ бла сапынны берип, жууунурун, сакъалын жүлюрюн, тизгинин жыйярын тилеп, аш-суу кыайгылы болгъан эди, алай ала бла кюреширден алгъа, жашыны тагылып тургъан кийимлерине Ажабийке тюк кыондурмай тутханын да айтып, ич отоудан аланы келтирип аллына салгъан эди. Жокъ эди, жарлы Жалдузну кыуанчыны чеги. Ол не айтханын билмей, бирин айта, бирин кыоя, эки жашыны кыуанчлары бир кюннге тюшгенлерине, Аллахха жанын кыурман этерге хазырлыкъын айта, кыуанчына сыйыналмай, жаны чыгъар чекге жетип эди. Шимал сууукълагъа юйренген Магомет, ич кёлеги

бла жанжаулукъну имбашына атып, бахчаны ичи бла, андан келген ариу ийисле бла, кёкюрегин толтуруп солуй, жар тюбюне тюшюп жараулу жууунуп къайтхан эди. Ол къайтыргъа Жалдуз печни тютюннге алдырып, хазыр тылысындан чырламала, лёкъумла эте, бети ышара, бурун сыртына ун жагъылып, анасындан жангыдан туугъанча болуп кюреше эди. Магомет аны къатына барып, бурун сыртындан унун сюртюп, упа да этип, къучакълагъан эди. Жалдуз аны алай этгенине:

- Атанг келгинчи, ары бармагъын жашым, ол да былай этиучю эди. Бар, сакъалынгы да жюлю, кийимлеринги да кий. Жаш школдан келе эсе - анасына жибереим, Малик да келе болур. Хайда, терк бол. Кимге да быллай кюн жарыкъ тюберге керекбиз. Къолуму тутаргъа келликле кёпдюле, эшитмей турадыла ансы". Магомет аны айтханын тюшондеча эшитип, анасына соруулары кёп болгъанлыкъгъа, ол айтханны этерге, отоугъа кирген эди. Къарап-къарагъынчы сакъалын жюлюп, башдан-аякъ кийинип, костюмуну ёшюнюне тагъылып тургъан орденлерин, майдалларын къолу бла сылап, узакъдан келген мудахлыкъ кесин билдире, Магомет аланы тешип, къол жаулукъгъа чёргеп, бир жанына салып, костюмун кийген эди. Сол хуржунунда ауурлукъну эслеп, Магомет ары узалып, башланмагъан дух шешачыкъны чыгъаргъан эди. Ким саллыкъ эди аны ары, Ажабийке тура? Жанындан да бек суйген Ажабийкеси. Къалай кечиннген болур менсиз, жети жылны ичинде? - деп Магомет тегерегине къарагъан эди.

Магомет, жасанып тургъан ич отоуну кёргенде, сейир этген эди, алай юйде адам болмай, сорургъа амал тапмагъан эди. Энди арбазгъа чыгъып, ишин бардыра тургъан анасыны къатына барып, сабийлиги эсине тюшюп, лёкъумун урлагъан эди. Аны кёрген Жалдуз, жылямсырап: "Гитче заманында сюзгюч бла къоркъутуучу эдим, энди уа не этейим, жашым? Тохтачы, сют башым барды, аны бла аша" - деп, аякъгъа сют баш къуюп келтирген эди. Магомет, тюкгючге олтуруп, ашай, Жалдуз да хапар айта, Маликге, тамбла къалып бирси кюн, келин келтириклерин да, Азрет шуёхуну хапарын, Иван Кондратьевични, Сайраны, дагъыда кёп къууанчлы, ачы да

хапарла айтхан эди, Жалдуз жашына. Магомет анасыны сёзюн бёлмей, кьартайгъан бетине кьарай, анга жаны ауруп, тансыгъын алалмай ашаргъа да унутуп олтура эди. Жалдуз аны ашамагъанын эслеп:

- Мен ёлмейим, суутмай аша, балам - деп, Жалдуз жашына, сынамлы кьарап: "Ауругъанынг ишми барды?" деп кьайгъылы соргъан эди.

- Угъай, ана, ауругъаным жокьду, аз ашаргъа тюзелип азгъанма ансы, хатам жокьду. Малик ичемиди анна? - деп, Магомет анасына кьарагъан эди.

Аны эшитген Жалдуз, кюлюп, Ахияны тьуйген хапарын ишда айтып, Магометни кюлдюрген эди.

- Ол кюнден башлап, ичги деген затны, кьатына да бармайды, сен ёлмегин, "Ох" этгенме. Атагъызны дуниядан, замансыз кьорагъаны болмаса, башха кьайгъым жокьду. Сен эдинг да - энди сен да кьатымдаса, иншаллах!

- Жаш а кьалайды, ана, окьуяламыды?

- Сормай кьой, школда андан иги окьугъан барды десем – ётюрюк айтырыкъма. Кеси да, ингир сайын жырларгъа жюрюйдю. "Ампиадамы" дейди, не билейим, не эсе да бир затха, кьыстау хазырланадыла, школну уллусу гитчеси да. Бир ингирде, "не эте болур" - деп, барып терезелеринден кьарасам, жыр башчылары ол болуп, тегерегине да, дуния бла бир эжиучю жыйылып, аямай жыр айта тура эдиле. Ол айтханым кьышхыда боллукьду дейди, районну хорласакь областха элтирикдиле, уллу саугъала да берликдиле, ол айтмагъан жокьду, кесинден сорурса, келир заманы жетип турады. Жалдуз айтып бошагъынчы, Азамат портфелин да ойната, арбазгъа чабып кирген эди. Атасын кергенлей Азамат, портфелин арбазны ортасында кьолундан тьюшюрюп, "Ата" - деп, кесин атасына атып, бойнундан эки кьолу бла кьаты кьучакълап, Жалдузну жылатхан эди. Магомет жашыны арыкь аркьасын, бойнун-башын сылай, аны жилий тургъанын сезип, кётюрюп, терекле тьубюне алып кетген эди. Жашчыгъы женгилчик болгъанлыкьгъа, гиртчилигин Магомет кьолу тийгенлей окьуна билген эди. Анча жылны ичинде алагъа хазырлагъан ариу сёзлерин Магомет унутуп: "Жилий турма, жашым, энди сен уллу болгъанса, манга тынгылы таянчакьлыкь этериксе,

жиляма, адам иш кёрсе - не айтыр", деп ёз жилямукъларын да Азаматха кёргюзтмей сюртейим деп узалгъанлай, Азамат аланы кёрюп: "Да сен да жиляйса да, ата?" деп соргъан эди.

- Да мен а, ачыуумдан жиляйма жашым - деп Магомет жашын уппа этип, жерге тюшюрген эди.

- Мен да ачыуумдан, жиляйма, энди жилямам, ата, - деп Азамат эси-не анасы тюшюп:

- Ата, кел, ол сен урушдан къайтханда, ананы аллына бир баргъан эдик, энтда алай барайыкъ деп, атасыны кьолундан кьаты тутуп, ары тартып башлагъан эди.

- Барайыкъ жашым, нек бармайбыз? - деп, бахчадан арбазгъа чыкьгъан эдиле.

Аланы алай келгенлерин кёрген Жалдуз, къайры тебирегенлерин, айтмасала да билип: "Ёчешегиз да ол мен таныгъан келиними, жюреги билдирип, кеси келе тура болур, жарлы. Ол жангы келлик, кьаллай бол-лукъду ансы, бу уа, туура мёлек болуп тюшген кёре эдим, кьолума. Барыгъыз, турмагъыз, ма балам, быланы жолда ашай-ашай барырса" -деп, Жалдуз туудугъуна лёкьумла берген эди. Ала элден чыгъаргъа, узакъда, жолну кьыйыры бла, ашыгъышлы келген Ажабийкени кёрген эдиле.

- Керти айтхан кёре эдим, геллянг, Азамат - деп, Магомет, кёзлерин Ажабийкеден алмай, шыбырдагъан эди. Магометни жюрюшю теркден терк бола, Азамат да жоргъалай, Ажабийке алан узакъдан танып чарыкъларын бир жанына атып, кючю болгъан чакълы чабып келип, кесин эрини кёкюрегине ургъан эди. Тура эдиле, жолну тюз да ортасында, бир бирлерин кьаты кьучакълап, кьымылдамай, кьымылдасала – кёре тургъан тюшлери тауусулуп кьалырына кьоркьгъанча, къайдагъыларын да унутуп, эр бла кьатын. Аланы туураларындан къарап тургъан Азамат анасыны кьычырыкъ этип жилягъанына, атасыны кёзлери да, кьургъакъ болмагъанларын кёре, кесини да жилямукълары, кеслери аллына тёгюлгенлерине къарамай, кесинден насыплы дуняда жокъ суна эди. Бираздан Ажабийкени жиляуу,

кюлкюге айлана, Магомет Азаматны сермеп алып, бойнуна миндирип, Ажабийкени да бир кюлу бла белинден кючакълап:

- Былай барсакъмы сие эдинг, жашым? - деп, эки аягъын дыгъыл этген эди.

- Хау, былай барырыбызны! - деп Азамат атасыны бойнундан кючакълап, кюлюп кычыргъан эди. Магомет бла Ажабийкени жүректери кюуанчдан асыры толгъандан, учуп барыргъа хазыр эселе да, аякларыны жүрюштери, тынчдан тынч бола, ахырын да тохтагъан эдиле. Ажабийке жаланаякъ болгъанын кёрюп, Азаматха: "Тюш жашым, уллу жаш атасыны бойнуна минип ким кёргенди? Барчы, чарыкларымы табып кел, кайры атхан болур эдим. Аламы эдиле кайгъым, бар, биз былайда сакълап турубуз", - деп, жол жанында кюругъан аулак гюллени ичине кирип, олтургъан эди. Магомет аны катына барып, олтуруп, акъ кирген чачын суюп сылагъан эди. Ажабийкени бетинде бушуулу кядары салгъан ызлыкъла бла чачыны акълыгъы болмаса, башха тюрлениу эсенмей эди. Ариу кёзлеринде, кызы заманындача жанган ёхтемлиги, эринлерини кып-кызыллыклары, этини сыйдамлыгъы, кюлларыны кырыулулуклары кыйын жашауда да кюрамагъанлары, Магометни сейирсиндирип, ол Ажабийкеге: "Былай бир кыйынлык да кёрюп, сен кесинги былай калай сакълагъанса, жанымы кыйыры?" - деп, эки кёзюнден уппа этген эди.

- Сен кайытхынчы, кюарт болама деп, асыры кюркыгъандан, - деп, Ажабийке, Магометни жылыууна кысылып, кёзлерин да жабып, шум болгъан эди. Не сёзле керек эдиле бусагъатда алагъа? "Ёмюрюбюз бир-бирге термиле, бир юйдегили болгъанлы уа, жан бла тёммек болуп жашагъанлагъа, кайда болса да, бир бирни кючакълап олтуруп амал бар эсе - ол насыпды. Анасыны чарыкларын табып, чабып келген насып туюлмюдю? Экибизни насыбыбыз!" – деп ойлай эди Магомет ичинден.

- Былай кюрайма да, кызы, ол чабып келгеннге кюарындашла, эгечле керек болурла - деп, Ажабийкени кесине каты кысхан эди.

Ажабийке эрини айтханына жууап кайтармагъанлыкыгъа, онгсун-

нганы иги да билинип, жеринден тургъан эди. Кетип баргъан Ажабийкени ызындан къарап, Магомет умуту толурона бир ишеклиги къалмай, жеринден тири туруп, жолгъа чыкъгъан эди. Азамат анасына чарыкъларын кийдирип, атасы бла анасыны араларында элни ичи бла келе, къууаннганы бетинде жазылып, юйлерине жетген эдиле. Арбазгъа киргенлеринде - Малик аланы сакълап олтура эди. Ол жеринден ёрге туруп, къучагъын да кенг жайып, Магометни къаты къучакълагъан эди. Алагъа къарап тургъан Жалдуз къууанчлы жилимукъларын ал ботасы бла сыйпай, Аллахха шукур эте эди.

Малик, анасына: "Къарайма да ана, бюгюн сен манга къой сойдураса?" - деп кюлген эди.

- Бюгюн соймасанг - къачан соярыкъса, асыдан туугъан? - деп, Жалдуз, къууанчын, ол сёзлеге сыйындыргъан эди. Кеси уа хоншусу Малкъарукъгъа келип, стол артында таматалыкъны бардырырын тилеп къайтхан эди. Малик, къарап-къарагъынчы, къойну баудан чыгъарып, терекле тюбюне алып кетген эди, Жалдуз бла Ажабийке, асыры къуаннгандан, кеслерине жер тапмай, аш юй бла Маликни арасында, чоллакъла айланнганча, жюрюй эдиле. Алада уллу таба бла къойну ёпке-бауурун, сохан бла къуууруп столгъа салгъанлай, Жалдузну элге келип кетгенин эшитген Азрет, къайгъы этип, энди ат бойнундан къамичисини сабы бла къабакъ эшикни къагъып, тауушуна чыкъгъан Маликге.

- Салам алейкум! Юйюгюзге да игилик! - деп арбазгъа кирген эди. Малик Азретни къучакълап, салам берип, атын арбазда такъгъан эди. Ат аякъ тауушну эшитген Азамат, юйден чартлап чыгъып, Азретни къучакълап, атны иерин алып, аллына биченчик атып, кесин анга таныта башлагъан эди. Азрет бла Малик юйге кирген эдиле. Азрет энтда да бир кере: "Ой юйге да игилик! - деп кирсе:

- Ахшылыкъ кёр, Азрет, ой жанынга къурман болайым, не тап заманда келдинг! Бюгюнню къууанчыма, Аллах утала, сени къалай суйюп келтирип къойду? - деп Жалдуз, Азретни къучакълап, къолун тутуп, сора башын Магометге буруп: " Азрет, ёчешеме, ол алайда тургъанны таныяла эсенг".

- Тейри Жалдуз, ол къарангыгъа кирип тургъанлыкъгъа, агъачын Магомет къарындашыма ушатама, алай болур деб а, базынып айталмайма, къайда аллай насып? Кимди, кёралмайма?

- Чыкъ бери, чыкъ жашы, термилтме муну быллай бир - деп, Жалдуз аланы тюбешгенлерине къарап, жилимукъларын сюртген эди. Аланы, тюз сабийледен башха болмай, бир-бирлерин тарт-соз этип, кюлюп ойнагъанларын кёрсенг - была уруш кыйынлыкъ кёрмеген, къарыуларын къайры этерге билмеген жашла сунар эдинг.

Малик стол артындагъылагъа кьошулгъан эди. Магомет: "Ах анасына, арабызда, Иван Кондратьевични болмагъаны аман болду, ансы хар затда бек тап эди" - деп Азретге къарагъан эди. "Хау ауруунг, айхай, анга билдирирча да болмадыкъ" - деп, Жалдуз да жарсыгъан эди.

- Оллахий, мен бери келе - арбазында эки ат тагъылып тура эдиле Къыяма туююлдю, былайдан ары барып келген, - деп, Азрет Маликге къарагъан эди.

- Иги жашлача, мен айтханнга кюлакъ салсагъыз: ол адамны ахшылыгъын, бир заманда унута турмагъыз Сары алтынды ол! Кёп ахшылыгъын кёргенди элни таулусу - деп Жалдуз сагъышлы болгъан эди.

- Къарайма да, Малик, кичилигинг бла, ётюб а келирми эдинг? - деп, Малкъарукъ да сёзге кьошулгъан эди.

- Кичиси тура, Малик нек барады? Ма-а, Азамат.

- Оллахий, аман къылыкълыды ат, къоймаз къатына сабийни - деп, Азрет гузабалы болгъан эди.

- Ой, харип, Азрет... Азаматха, не ат къылыкъ барды? Барчы бир къара: атынгы ийерин да алып, суу да ичирип, аллына ашын да салып, жалкъасын - къуйругъун, бир темир тарагъы барды да, аны бла тарай турады.

- Тейри, угъай, - деп, Азрет Жалдузгъа къарагъан эди.

- Алай сау жашайым, Шайтанмыды, Малгъунмуду, атына да не эсе да бир деучю эдиле, колхозну ажирине къарап, биринчи саугъаны Азамат алгъан эди, бурунгу жыл. Анга юйренмеген ат окъуна болсун, ат болсун

ансы, башха туююлду, сен ёлмегин Азрет, - деп Жалдуз арбазгъа чыгып Азаматха буйругъун билдирип къайтхан эди. Бир такъыйкъадан, Азамат атха жайракъ минип, къарангыда тас болгъан эди, Азрет ата якъ тауушха тынгылап:

- Оллахий, бараллыкъды, жюрюшю бек таукелди - деп Азретни бе-тине мамырлыкъ жайылып, ол салам берип кирген Малкъарукъгъа къарагъан эди. Малкъарукъ тёрге ётноп таматалыкъны бардыргъа ыразылыгъын кёргюзте, акъ сакъалын сылагъан эди. Малкъарукъ жыл сан да жетген, акъсакъал киши эди. Аны бетине къарагъан - "бу адам къыйынлыкъ кёрюр ючюн къалгъан болмаз" - десе, жангыллыкъ туююл эди. Урушха кетген юч жашы бла тёрт къарындашындан, жаланда бир жашы бла бек кичи къарындашы жанлары сау къайтхан эдиле. Ол себепден, аланы юйдегилерине таматалыкъ эте, къыйынлыкъларын да ёз бойнуна алып, къартлыкъгъа хорлатыргъа унамай, ташланы жаргъан тамырча, жашаугъа къармашып жашауун бардыра эди. "Юй алама деген, алгъа хоншусун сайласын" - деген нарт сёзле, былайда кертиликлерин энтда бир чертип, Малкъарукъ Жалдузну къабыргъа хоншусу болгъаны, насыбы эди. Малкъарукъ сёзге, болмагъанча уста болмагъанлыкъгъа, жаншакъ туююл эди, Хапаргъа кёре, Малкъарукъ керек жерде эфендилик да эталыучу, элде халкъ арасында, сёзю баргъан акъсакъал эди. Олтургъанла шошайгъандан сора, Малкъарукъ: "Бисмиллахий" - деп баш-лап, дууа окъугъан эди. Аны алай этгенине, кимден да бек ыразы Жалдуз эди. Хар затда буслиманча этилгенине, столда ичги болгъанына да артыкъ эс бурмай, олтургъанланы сёзлерине тынгылай, Жалдуз аш юйюнде, "Ажабийкеге не бла болушайым" - деп, олтура эди. Биринчи сёзню Малкъарукъ башлагъан эди.

- Дунияда гюнахсыз жан жокъду, Аллах арада, эски гюнахларыма, бу гюнахым да къошулгъанын, Уллу Аллах кечсин. Не этейим, быллай кюн ичмей жарамаз, жашла. Магомет, жаным-кёзюм, "Эр аягъы бла ат аягъы жетмезлик жер - деп, билмей айтмагъандыла бизден таматала. Урушха да бардынг, къанынгы-жанынгы аямай, сермешип жанынг саулай къайтдынг,

тюз болуп тургъан жерингде, тюзсюзлюк этилди да - бир талай жылны, жаханымде тургъанча, туруп къайтдынг, минг шукур Аллахха, жанынг сау. Я, мени Аллахым бюгюнден ары, бу юйге сени бла бирге, насып, къууанч, берекет-ырысхы келсинле. Ичигиз, жашла, сизге халады! Быллай кюн ичмесек къачан ичерикбиз?" - деп, Малкъарукъ биринчи сёзню узун этип, тартыргъа хазырланы чырмамаздан, биринчи кеси ичип, стаканын столгъа салгъан эди. Жашла аны ичгенине бюсюреп бир бирлерине къарашхан эдиле. Бир эки аууз айландыргъанлай, Малкъарукъ шапалыкъ этген Маликге белги берип, стаканлагъа къуйдургъан эди.

- Магомет, жашымча бир адамса, мен урушха къатышмагъанлыкъгъа, аны ачысын сынар ючюн къалмагъанма. Бизде аллай адет жүрюмегенликге, урушну ёз адетлери барлыгъындан хапарым барды. Къайтхан бар, къайтмагъан да алай. Аланы эскериуден, хапарыгъыз менден уллу болгъанын билип, бир эки сёз айтырынгы тилейме - деп, Малкъарукъ тынгыларгъа хазырлыгъын билдирген эди.

- Сау бол Малкъарукъ, сёз бергенинг ючюн, ким биледи, биз эте тургъан, Аллахха ауурда бара болур, кечсин, ёлгенлени жаны ючюн. Адет дегенинг да, ол бизге закий адамланы осуятларыдыла, алай ала да адамладыла, биз аланы осуятларын унутмайбыз, болсада бу иште къазаутда, ёлюм аллында миллет айырылмагъан жерде тохташхан адет, бизни акъылманланы осуятларына, къажау бармаз деп, мен умут этеме. Къайтханла узакъ ёмюрлю болсунла, жан берип юйдегилерине къайтмагъанла уа жаннет ахулусу болсунла, Я Аллах - деп, Магомет, Азрет, Малик ёрге туруп, тынгылаудан сора ичген эдиле. Аш юйден къарап тургъан Жалдуз, жил ямсырап:

- Жатхан жерлери кенг болсун, я Аллах, къалгъанлары сюексаулу болсунла - деп шыбырдай, Маликни ичмей эринлерин тийирип, стаканны столгъа салгъанына ыразы болгъан эди. Бир жарым сагъат да озмай, арбазда ат аякъ тауушла эшитилип, бир эки-юч такъыйкъадан а, Иван Кондратьевич бла бу элни председатели Толомуш, бетлери да жарып, кюлгенлери арбаздан

эшитиле, отоугъа кирген эдиле. Тюбешиуню къууанчлы тауушу, "юйню башын алып кетеди" - дер эдинг. Толомушну Иван Кондратьевич бла бирге келгени, эсде болмагъан зат туююл эди. Биркнчиси - Толомуш Иван Кондратьевични къатыны Сайраны, тамата къарындашы эди. Тукъум жыйылып, Сайраны оноун этгенде, аны Иван Кондратаавичге барырына ыразы болгъанланы биринчиси Толомуш эди. Жылла озуп, тюз оноуна ыразыдан ыразы бола, Толомуш бу ишде жангылмагъанына, къуанчын жашырмай, Иван Кондратьевич бла жууукълукъну, тенгликни да жюрюте эди. Толомуш да, Иван Кондратьевичден артха къалмай, къаты сермешип, подполковник чында къайтхан эди урушдан. Аланы араларын жашау кеси жууукъ этип, бир бири аузуна къапдырып, жашата эди.

Сёзсюз, Иван Кондратьевич жолда келе, Толомушха къайры, кимге баргъанларын ангылатханы кёрюне эди. Ала юйге кирирге, хант къанганы юсюнде, тылпыу эте тургъан эт, жараулу тузлукъ, хычынла, лёкъумла, чырламала, ички да эркин, ой-ой-ой, берекет бар эсе - бу хант къанганы юсюнде эди. Келгенле жерлерине орналгъандан сора, Малкъарукъ алагъа дери этилген алгъышланы келгенлеге билдирип: "Къайсыгъыз таматасыз?" - деп сёзню берген эди. Иван Кондратьевич киеу намысын эсге алып, сёзню Толомушха берген эди. Толомуш хар неден да аламат хапары болгъанын билдирип, аякъны бу юйню берекети ючюн, бюгюнгю къууанч ючюн, саула ючюн, аланы узакъ ёмюрлю болурларын излеп ичген эди. Аны алай акъыллы сёлешгени, тынгылы алгъыш этгени, Жалдузну жюрегине бал жакъгъанча болуп, ол ичинден: "Халал болсун, ананг сютюнден да халал болсун" деп, шыбырдагъан эди.

Иван Кондратьевич бла Толомуш, ёмюрлеринде ашамагъан жангы ашланы ашай, аланы татыулулукъларына сейир, ыспас да эте, ашай эдиле. Сёз, сёзню айтдыра, олтургъанла хапарлаша, эркин олтура, бир заманда Малкъарукъ: "Ой, уллу хужда" - деген эски таулу жырны жырлап башлагъан эди. Аны жыры мудах болгъанлыкъгъа, аны къартайгъан ауазы ачыладан-ачыла, кюч ала, олтургъанланы чачлары ёрге турурча эте эди. Иван

Кондратьевич бла Толомуш сейир этип тынгылагъанлыкъгъа, эжиу эте тургъан Магомет, Азрет, Малик, жилямукъларын букъдурмай сюрте, анча жылны ичинде ёз халкъларыны жыр тауушу къулакъларына аламант эшитиле, жүреклерине бир сейир сезим жая эди. Аш юйде тургъан Жалдуз бла Ажабийке, жилямукъларын тыялмай, жүреклери чачылыргъа жетип, жаулукълары бла ауузларын жаба, ачыу жиляуларын тунчукъдура жыргъа да тынгылай, олтура эдиле. Арбазда, атла бла кюрешген Азамат, юйден келген жыр тауушуна, ариу этилген эжиуге тынгылай, атланы да унутхан эди. Эсли болгъанлы, биринчи кере эшите эди Азамат, таулу кишини жырлагъанын. Жыргъа тынгылай олтура, аны кёзюне къагъанакъ заманындан башлап илиннген, бийик тауланы, тауладан зынгырдап келгенча, къол ичи бла келиучю сууланы сыфатлары, энди кёз аллына келип, ол солуу алыргъа да къоркъа олтура эди. Бир жыр бошалыргъа, бирсини кезиую, жыр да бериле, жырла жырлана эдиле, аланы унутулмагъаны кесин кёргюзте, олтургъанланы жүреклерин ёхтемлендире эди. Жыр бошалгъанлай, Малкъарукъ Маликге белги берип, стаканлагъа ичги къуйдуруп, сёзню Иван Кондратьевичге берирден алгъа, анга бла Толомушха къарап: "Толомуш, Иван, сиз менден кичи болгъанлыкъгъа, кёпню кёрген, кёпню да билген кишилесиз, бизге бир айтырым барды" - деп, стаканын къолуна алгъан эди. Мен былайда бизни къадарыбыз да терсни тюзню айырама десем - ётюрюк айтырыкъма, ол. мени ишим туюгюлдю, Аллах арада, заманы жетсе, хар зат да кеси жерине орналыр. Алайды да, мен сизге ёз ыспасымы, бу юйдегиле бла къалмай, битеу халкъымы атындан, ыспасымы билдирирге сюеме. Сизни кибик адамланы кючюнден, хатеринден, адамлыкъларыгъыздан тирилип барады халкъыбыз, десем - ётюрюк айтырыкъ туююлме. Сау болугъуз, Аллах, биз сизни кибиклеге къалай ыразы эсек, минг кере ыразы болсун. Къартларыгъыз кёп жашасынла, сау эселе, жокъ эселе - жаннетли болсунла, сизни быллай аламант адамла этип ёсдюргенлери ючюн. Сизге салгъан къыйынларын, Аллах сууапха жаздырсын. Сауларыгъызгъа жүз жыл жашарча, Аллах саулукъ берсин. "Саулугъугъузду, жанларым, сау болугъуз!" - деп, Малкъарукъ

аягъын ахырына дери татыулу ичип, акъ мыйыкъларын сылагъан эди. Иги къулакъ салып тынгылагъан Толомуш бла Иван Кондратьевич, Малкъарукъну сабыр, терен магъаналы сѣлешгенине ыразылыкъларын, башларыны булгъагъанлары бла билдире, ичлеринден бу олтургъанла бош адамла болмагъанына, жырларын адетлерин кѣргенде уа - бютюнда бу халкъны юсюнден аман хапарла жайылгъанына сейир эте, жангы кѣз бла къарай, олтура эдиле. Ала абери айтмагъанлыкъгъа, "власт - алай, власт - былай" демегиликге, бу иште тюзсюзлюк этилгенге угъайлары жокъ эди. Аны бу халкъ бла биринчи тюбешгенлеринден башлап тюз ангылагъанларына энди къууана, берилген сыйгъа, намысха ыразылыкъларын билдире, бир къаршы адамларыны юйлеринде олтургъанча, олтура эдиле. Иван Кондратьевич да, анга берилген сѣзюнде, аны чертлер ючюн къоймагъан эди. Таулу халкъны, иш кѣллю халкъ болгъанын, тюз ниетли, харамлыкъсыз халкъ болгъанын энчи кѣтюрюп, олтургъанлагъа жетгенде уа Магометни къалгъанладан айырып, Сайра бла юйдегили этгенинден башлап, Магомет тутулуп тургъанда, арада писмола жюрюгенин да къошуп, айтмагъан иги сѣзю къалмагъан эди. Ахырында, къысха тынгылаудан сора:

- Дунияда, иги адамдан аман адам кѣпдю, жарсыугъа. Ол себепден, ахшы адамла, не миллет да болсунла, биригирге керекдиле, бири бирисине тюз ниет тутуп, болушур амал излерге керекдиле, ала кеслерин адамгъа санай эселе- деп сѣзюн бошагъан эди. Халал эди алагъа, ол кече алларына Жалдуз салгъан туз-гыржын, халал эди алагъа!

Олтургъанла болмагъанча ариу олтуруп, кече белинден иги да атлап, ыразылыкъларын билдире Маликни тоюна, кереклисича келирлерин айтып, атларына минип кетген эдиле. Къонакъланы ашыргъандан сора, Магомет арбазда киши кѣрмегени бла хайырланып, жанында тургъан анасын къаты къучакълап, энтда да бир жилиамсыратхан эди.

- Ох, насыпсыз, юйюнде къууанчын да, кѣрюрге жетишмей кетген, атагъыз, - деп Жалдуз. эри Таусону атын эсгерип, юйге кирген эди. Магомет

түөкчүгө олтуруп, түтүөнү тарта, жашаууну зырафына кеткен жети жылыны юсюнден эм мындан ары бардырлык жашаууну, сагышын эте эди. Озган жети жылыны ичинде кёрген кыйынлыкларын, Магомет эсине түшүрүргө сүймөгенликке ала элхуурда бузла бири-бирин басып барганча, акылын басып, энди уа тутмакдан кутулуп, ёз арбазында олтурганы, жүрегине бир сейир жылуу жая, таукеллигини отун тиргизе эдиле. Болсада, анда кёргени, биргесине олтурган, алим адамладан эшиткен сёзле, мыйысына, ахырына дери урулган чойча кирип, кыралны политикасына, жашауна башха кёз бла кьарата эдиле. Бар эди Магометни жети жылыны ичинде заманы халкына этилген артыкчылыкны сагышын этип бошарга. Халкь "эртте-кеч болса да, түзлүк хорлар да, терси-тюзю ачыкь болур" - деп жашаганлыкьга, Магомет кибикле, терсни тюзню да билип, анга жууап берилмезин ангылай, бек игиси - юйюбюзге кьайтарыламы деп, жашагандан башха амал, кёрмей эдим. Тутмакда Магомет кёрген, чынтты коммунистле, Сталинни терсликлерин бармаклары бла санай, кыралны Ленин айтхан жол бла бармаганын, барганыча барса - ахыры аман бла бошалырын жашырмай айта эдиле. Алагь Совет сюдле жыйырма бла бешишер жыл бергенликке, ала кеслерин тюзге санап, оюмларын ачыкь айта, ангыламагьанлагьа, дерс бергенча, социализмни мурдорундан башлап, не бла бошалырын, коммунизм тюзча оюм болганын, кырал башчыла, жашауларында кимле бола келгенлерин, оноучулукьга кьалай бла жетгенлерин, аны бла байламлы кьаллай бир кьан тегюлгени, ненча адам тутмакьлада эндиге дери чирип олтурганларын ишда жик-жиги бла айтып бериучю эдиле. Алай аланы да амнистиядан башха зат сакьламай, жашауну игиге айланырына да ийнанмай тегереклерин ашай жашаганлары, Магометни бирде - ачыуландыра, бирде - мудах эте, ёз кьадарыны, халкыны, юйдегисини сагышын этдириучю эдиле. Ол сагышларында Магомет, бар хатаны Сталинден кёрюп, ол сау чакь да, жашауну түрленмезине ийнанып эди. Сталинни ауругьан хапары, узакь Ишмалгьа да жетип, тутмакьлада турганла, аны ёмюрю бла амнистияны боллугьун

сакълап, олтура эдиле. Магометни бусагъатдагъы сагъышлары, сууукъ Шималда ажашхан къанатлылача айланганлыкъгъа, кеси бусагъатда анда болмагъаннга "Аллахха шукур", дей, азат жашаугъа алыкъа жарашалмай олтура эди. Магометни сагъышлары, кесини урушдан хорлам бла къайтхан жылларына жетип, тохтагъан эдиле. Сагъышлары Магометни кёз аллына кёрмючле болуп, бири бири ызындан тизилип келгенча кёрюне эдиле. Кёрмючлени биринчиси - ол кеси кёкюрегине орденледен, майдалладан жым-жылтырай, хорлам бла байламлы къууанчы, кёкюрегине сыйынмай, бетине жайылып, къара мыйыкъларыны тюбюнден ышаргъаны бла бирге акъ тишлерин жылтырата, "Ур-р-а-а-а" - деп аскер тенглери бла бирге къычыргъан эди. Артдан-артха жарыкъ офицер, мудахдан-мудах бола, кёзю кёргеннге ийнанырыгъы келмей, жашауу бла биреу ойнагъанына ыразы болмай, аякъ тирегенлей а - тутмакъгъа тюшгени, энди уа сыйлы къонакъланы да ашырып, башына эркин олтургъаны, акъылына сыйынмай, Магометни тегерегине къаратхан эди. Къайдагъысын ангылап, Магомет юйге элтген атлаучлада сюелип тургъан Ажабийкени кёрюп:

- Эрттеден берими тураса алай? - деп шош соргъан эди.

- Мен былай тургъанлы, жети жыл болады - деп, Ажабийке суукъ болгъаны бла бирге, кесини минг жыл сакълагъанча сакълагъанын баямлагъан эди. Кертиси бла да алай эди, Ажабийкени эрине тансыгъы. Магомет аны ангылап, эртте ёчюлген папиросун бир жанына быргъап, атлаучлада Ажабийкени къаты къучакълап, сууукъ бетин эки къолу бла сабийни бетин тутханча, аяулу тутуп, уппа этип, биргесине юйге кирген эди.

XIV

Битеу Совет къыралны 7 ноябрь бла байламлы байрамгъа хазырланганын айтмасанг да, хар жанындан кёрюне эди. Къызыл байракъланы уллусу гитчеси да бир болуп, орналыр ючюн къалмай, къызыл къумачлада орусча, къыргъызча революцияны саламлагъан жазуула, элни ортасында

эрттеден бери салынган радио, алгъа хырылдап, ызы бла Москвадагъы Кремльни сагъат къонгуроуу бла, байрамны жетгенин билдирген эди. Аны барлыгъын-жокълугъун эсине алмагъан Жалдуз, келини бла тойгъа келликлени къайры олтуртурун тергей, хоншуладан шинтикле тилеп, Азамат атасы келтирген жангы чурукъларын да кийип, аланы ташый, Магомет бла Малик болушургъа келликлени сакълай, арбазда тепсерча аны хазырлай, къартла олтуруп тойгъа-тепсеуге къарарча, сюрмеленнген къангаланы тынгылы орната кюреше эдиле. Болушургъа келликлени барысындан да алгъа, атыны къуйругъун да чубур этип, Азрет жетген эди. Бетинде керти да къууанчха келгени белгилене, ол атындан секирип: "Ой, юйге да игилик, иш къолай болсун!" - деп, арбазгъа тири кирген эди. Магомет бла Маликге аны алайлыгъы хычыуун тийип, ала Азретни къарындашларынча къучакълап, Малик атын алып, терекге байлагъан эди. Малик бла Азрет Магометни аяп, ишни къыйынын кеслерине алып, тамырлы тюккючлени жарып, къазанла асыллыкъ жерге, отун этип сала эдиле. Бираздан арба бла Сайра, Назифа, аланы сабийлери, арбачылары Даниил болуп, жетген эдиле. Жалдуз, келгенлени алларына чыгъып аланы кезиу-кезиу къучакълап, юйге кийирип, кими не этерин айтып, тирилиги бла жыйылгъанланы иш кёллю эте, Магометни сейирсиндире эди. Ол анасыны таукеллигине къарап, аны эркишиден артха къалмай, юйню тутханы, жашау къыйынлыкъларгъа кесин хорлатмай хайт дегени, анасына жаны ауруп, кёллю толгъан эди, алай шинтиклени ташып бошагъан Азамат, ёпке солуу эте эки уурту да кюнде ойнагъан байракъла бет алып, атасына:

- Папа, Домалайны хапарын ахырына дери къачан айтырыкъса? - деп атасына сурамлы къарагъан эди. Магометни сагъышлары жашы айтхандан кенгде болгъанлыкъларгъа, ол аны сорууна:

- Той тохтагъанлай, жашым! - деп, Магомет жашын сермеп алып, кёкге кётюрюп, тыншчыкъ жерге салгъан эди. Азаматха атасыны алай этгени, болмагъанча хычыуун тийгенликге, ол "адам иш кёрюр" - деп, тегерегине къараса: жер тюбюнден чыкъларгъа Лейла, терек тюбюнде алма ашай,

башыны булгъагъаны юла, Азаматны къайгъысын ангылагъанын билдире эди. Жашыны жунчугъанын эслеген Магомет, аны жунчутхан, ол терек тюбюнде алма ашай тургъан болгъанын ангылап, ышарлыгъын тыялмагъан эди. Аланы да алай кьоюп, Магомет отун жара тургъан Азрет бла Маликни къатларына баргъан эди. Жашыны уллайгъанына ичинден кьюуана, Магомет кесин сынагъанча, Азретни кьолундан балтаны алып, кьолу алапат жарашып, уллу тюккючню, ойнап жаргъанча жарып, Азаматны ёхтемлендирип, жашланы кюлдюрген эди.

- Санга, кьолу балтагъа жарашмайды, дерикни аузун жыртыр эдим, Магомет! - деп, Азрет аны кьолундан балтасын алгъан эди.

- Да бир амал бар эсе - жети жылгъа, жарашырча болургъа уа керек эди. Оллахий Азрет, аллай кюнлерим болгъанды, бир кюнюмю юч кюннге санатыр ючюн ондан артыкъ, экибизни кьучагъыбызгъа кючден сыйынырыкъ тереклени быхчысыз балта бла аудуруп, ариулагъан да этип, айтылгъан жерге кьалагъан да этгенме, кьыш кьыямада, Азрет жаным-кёзюм".

- Ийнанама, Магомет. Къыйналыр ючюн кьалмагъанса, - деп Азрет жангы тюккючню алып, ишин бардыргъан эди. Отунла хазыр болургъа – Чолакъ Мампахун - акени "Ассалам алейкум" деген аууазы, кьабакъ эшикден кире, эшитилген эди. "Хар элни кьой кесиую башха" - дегенлей Мампахун-акени палау хазырлауу да кьалгъан усталадан башха эди. Байрамлада-тойлада, палаугъа усталаны эришиулеринде Мампахуннга жетгенлери жокъ эди. Къыйыныны хакъы кьалгъанладан иги да уллу болгъанлыкъгъа, тою болгъан, анга да кьарамай, Мампахунну ыразылыгъын тапса, ол ишин толгъаннга санап, хакъын алгъа суююп бериучю эди. Жалдузну бюгюнню кьюуанчына, Мампахунну хакъ сурамай ишлегени, элчилени кёзлеринде Жалдузну деберин кётюрюп сейирсиндирген эди. Мампахун арбазгъа киргенлей аны аууазын эшитип аллына чыкыгъан Жалдузну, кьолун тутуп кьюуанчы бла алгъышлагъан эди. Аланы туураларындан кьарагъан, бу эки кьарт адамны аралары, чынтты адамлыкъ бла уллу хурметлик бла

байланнганын кёрлюк эди. Кертиси бла да алай эди. Жалдузну колхоз арбазда кьалаурлукь эте айланнган кюнлеринден башлап таныгъан Мампахун, аны ахшылыгъын кёре, ахшылыгъын иш бла кьайтара, эгечи болса, анга кьарарыкьча кьарай эди Жалдузгъа. Ма бюгюн да Мампахун, Жалдузну ыразы этер ючюн, юзбек жырчыгъын да мурулдай, этерик ишине тынгылы кьармаша эди. Аны кьолу жарашханына кьарагъан - кёзбау оюнла кёргюзтген сунар эди. Самарканд бичагъыны тюрбюнден кесилип чыкьгъан сохан-быхысы, кеслери кьаланып баргъанча тебеле болуп, бири-бири ызындан кьазанда кьууурула тургъан этни юсюне ташая эдиле. Мампахунну, юйден челек бла бир кьайнар суу келтирип, кьазаннга кьуйгъаны, эс табар заманы жетгенин белгилеген эди. Ол, туурасындан кьарап тургъан Магометге, жарыкь ышарып:

- Ай, жигит, кьонокьдордон алгъа, майрам ючюн, силердин юйдюн Кьудай сакьтап, жакьшылыгъы чонгоюп, ошол ючюн жюз грамм ичейме! - деп кьоллары бирин-бирине ышыгъан эди. Магомет аны айтханын иги да ангылагъынчы, Малик кьарапашот аракьы шешаны келтирип, стаканлагъа кьуйгъан эди. Магомет бла Азрет стаканланы кьолларына алгъанлай Мампахун алгъышын айтхан эди:

- Кьудай барымызгъа жардам берсин! Силер - балкьар, мен – юзбек, башкьасы - кьыргъыз, бют барына берсин - деп, аракьыны татыуун чыгъарып ичген эди. Мампахун зауукьлу кьартчыкь эди. Ол жыл санындан иги да жаш кёрюне, анга кьарагъан - бек кёп берсе, элли беш жылдан кёп берлик туююл эди. Алай, жетмишден атлагъан Мампахунну жютю кёзлеринде, акьылы жарый, санларында да тирилик бар эди. Туурасындан кьарагъан Магомет, узакь Шималда кеси сынагъан миллетчиликни, Мампахун бла тийишдиралмай, аны эте тургъан ишине уллу багъа биче, "быллай адамла кёбюркакь болсала - жашау бу чекге жетмез эди" - деп, оюмлай эди. Мампахун сюзгючю бла кьазаннга пиринч сала, кьазанны кьайнагъан тауушу кьулагъына жырча эшитилип, ол Магометге:

- Жайлоодо беденедюн ырдагъанына охшобойбу - деп, кьазанны

башын тынгылы жабып, тюрбюндеги отну кенг этген эди. "Мына, эм бир жарым саатдан даярдана" - деп, бияггы кюрлларын ышыгъан эди, алай элни ичи бла жуукълаша келген кюрбуз тауушха кyuлакъ салып:

- Ой-бой, жигитдер келинчекди алып келе! - деп, шешаны бир жанына салгъан эди.

Кертиси бла да, элни ичи бла кyалгъан тауушланы тунчукъдура Саняйт бла Сафиятны кюрнгуруулу, кюрюш жезли, эски кюрбузларыны жарыкъ тауушлары, элни ичине сыйынмай, тегерекдеги аулакъгъа жайыла келип, Магометни эсинде эрттегили сезимлерин кюрзгъап, ала бла бирге мудахлыкъда кyанатын жюрегине тийиргенликге, келин келтиргенлени кyuуанчлы бетлери мудахлыкъгъа жер кюрймай, аны тепсеригин келтирген эдиле. Тартханчыггы татыгъан Мампахун аны алайлыгъын ангылап, бармакъларын таууш этдирип, кyазанны кyатында юзбек тепсеюне барып, арбазгъа хахай этип кирген гяпчиге, сейир этип кyарагъан эди. Аны секиргени-тепгени шайтанча, кюрлунда кийиз кyамичиси, белинде узун агъач кyылычы, тепсерге да кyан уста болгъаны керюне, кимни да сейирсиндирирча эдиле. Жашла "Орайданы" айта, келинни хазыр отоугъа кийирип, той-тепсеу арбазда кyатыдан кyаты бола, емюрлеринде таулу той кермеген элчиле, арбазгъа сыйынмай, тышындан кyарай сейир эте эдиле. Кyонакъла келе, хазырланган столланы юслери амалгъа кере берекетден толу, олтургъанланы ыразы этерча эдиле Той-оюн ахырына дери эски адетле бла этилмегенликге, аламатлыгъына бир тюрлю ишекликге жер кюрймай, баргъан эди. Кюрлдан келген адетлени сакълай, алагъа кере хар жанындан да, несин да толтура, Жалдуз, юсюнден бир уллу ауурлукъ тюршгенча болуп, ол сыйлы борчундан да кyутулуп, "ох" дерча болгъан эди. Чакырылгъанланы арасында келмеген болмагъаны, Жалдузну бек ыразы этген эди. Хар затын да тергерге юйреннген Жалдуз, кюрлларындан келгенлени, аны кюроранчларын эслеринде тутуп, кими бир машок пиринч, кими - ун, кими уа - балтуз келтирип келгенлери, Жалдузну жюрегине асыу тийип, такыр келюн толтура эди. Артыгъыракъда, "кyыйналама" - деп кyарамай, кyарт Юанны,

Малик ишлеп берген арбачыккыны ичин, хуандан, сохан-чибижи, эм башха жемишден топа-толу этип келгени, ылыкмай жарлы Къудайбергенни биргесине келтиргени, ыразылыгын башы бла ёткенча этип, жүрегине сыйынмазча этген эди. "Арыгъанма" - деп къарамай, къарт Жалдуз, кёзю жетмеген жери къалмай, кёз-къулакъ болуп, бюгюн эри Таусо этерикни эте, сыйлы борчун толтура эди. Келгенге - кетгенге да тийишали сёз табып, бети кюнча жарыгъан, уллу жашы Магомет, билегинден тартып тепсегенлени арасында чыгъаргъанда, Жалдуз кюлюп, тепсеп жиберген эди. Аны буюкмай тепсегенин кёргенле къарсны да селейтип, ариу баргъанына сейирсингенлери бла бирге онгсунганлары кёрюне, ол тепсеп бошагъанда, бирден бирге алып, къучакълай эдиле. Жалдуз да оюнун кёймай жашла бла кызлагъа баш бармагын чюелтип:

- Мах сизге! - деп кюле эди.

Мампахунну къатындан кетмеген Къудайберген да палау ашай, Жалдузну тепсегенин кёрюп:

- Кёрсенгчю, Мампахун-аке, Чонг ала къандай бийлей экен! - деп, къууаннганын билдире эди.

Жалдуз берген телефей кёнчек бла келек, эм ким берген эсе да, эскиракъ болгъанлыкъгъа, башлы чурукъла бла солдат бёркю, юсюне алапат жарашып, тойгъа сабийча къууаннганына Жалдуз уллу магъана бере, иги къуум эте эди. Къудайбергенни ашагъанын кёре тургъанлыкъгъа, Жалдуз Мампахунну къатына барып, кыйынлыны ыразы этерин, тилеген эди. Мампахун анга "хо" - деген халда башын булгъап:

- Ай Юлдуз, айнанайын, бют бары сонун бара эвен! - деп къууаннганын билдирген эди. Жалдузда анга:

- Рахмат, Мампахун, жаным кёзюм, менден къайытмаса да, Уллу Аллахдан къайтыр - деп, аш юйде болумну кёрюрге тебиреген эди. Алай, туудугъу кёзюне илинмегени эсине тюшюп, бахча таба къарагъан. эди. Бахча кыйырында теш башында, туудугъуну, Азретни кызычыгъы Лейла бла суугъа къарап тургъанларын кёрюп: "Болгый эди, ийсагъан" - деп,

туудугъуну уллайгъанчыгъына къууанып, кеси кесине ышаргъан эди. Мампахун айтханча, хар зат болмагъанча тап бара эди. Оюн туююл эди, ол жыллада нени да мажарып жунчумай, той этген. Бююннгю иши тыннганы бла къалмай, Жалдуз кели жыл, Аллах айтса, бир саман кибикле этип, кесине энчи отоучукъ салыр оюмун эте, аш юйге кирген эди. Андада, хар зат кереклисича баргъанын кёре, Жалдуз эшик жабыуну артындан отоуда олтургъан абадан къонакъларыны олтургъанына жашыртын къарап, аланы эркин олтургъанларын кёрюп: "Минг шукур санга, Я Аллах", - деп шыбырдагъан эди. Столну бардыргъан Малкъарукъ, анга усталыгъы кёрюне, олтургъанланы кюлдюре, жырны, чамны да унутмай, тазир салыргъа да хазырлыгъын билдире, ишин тынгылы тындырып олтура эди. Жалдузну къууанчы уллу болгъанлыкъгъа, жүрегини теренинде, алманы ичине къурт киргенча, мудахлыкъ орналып: "Кёчюрюлмей болуп, бу той, туугъан жеринде, Кавказда болгъан болса, ата-бабадан къалгъан сыйлы адетлени да жик-жиги бла сакълап, беш да Уллу тау элден, ахулу-жууукъла да жыйылып, келинни келтиргенде, эмилик атлагъа минип келген "хайт" - деген жашланы, къолларында байракъла шууулдай, къоз бёрк, ушкок атылгъан тауушла, тойну бир ненча кюн этер эдим", - деген сагъыш Жалдузну эсине келип, кёчюнчюлюк адамны къууанчында да, эки аягъын бир уюкъгъа сукъгъанча этгени, жүрегин жер бла тенг этген эди. Ол ачыуу башына чабып, тегерек айландырып, бутлары тутмай, Жалдуз артха тентиреп, шинтикге олтургъан эди. Насыбына, иште болгъан къызла, аны алайлыгъын эслемей, Жалдуз бир ауукъ заманны кезлерин ау басханча болуп, олтургъан эди. Алайдан туруп кетерге кючю жетмей турса да - барып таянырча, жери болмай, Жалдуз эки къулагъыны чууулдагъанындан башха зат эшитмей, иги кесек заманны олтургъан эди. Алай болгъанына Жалдузну ахы кетип, ол:

- Я Аллах сен сакъла, быллай кюн, къууанчымы бушуугъа айландыргъандан сен сакъла, Я мени Аллахым...Бисмилляхи Рахман Иррахим, Бисмилляхий, Я Аллах сен сакъла... - деп шыбырдай, аркъасы бла сууукъ тери саркъып баргъандан, аны сууукълугъундан тая баргъан эси жерине

къайтып, Жалдуз тегерегине къарагъан эди. Къараса: той баргъаныча бара, къызла хазырлау ишлерин селейтмей, шапалагъа хар керекни тапдыра, туудугъу Азамат а аллында сюелип анга къайгъылы къарап тура эди. Жалдуз туудугъуну къайгъысын кёрюп:

-Не этесе балам? - деп, ауазы иш да эшитилмей, шыбырдагъан эди, эм ал ботасыны тюбюне узалып, къаптал хуржунундан, "анга" - деп сакълагъан къып-къызыл алманы чыгъарып берген эди, сора биягъында теш башында аны биргесине тургъан негери эсине тюшюп, ол тауусулмагъан хуржунундан, уучу бла бир, уууакъ конфетчикле чыгъарып: "Быланы негеринге берирсе, балам" - деп, Азаматны къууандыргъан эди. Азамат терк окъуна конфетлени хуржунуна букъдуруп, геллясыны халиси тап болгъанына къууана, юйден муштугъул чыкыгъан эди. Жалдуз кеси да билмей, онгсуз болуп къалгъанына сейир эте, олтургъан жеринден акъырын туруп, арбазгъа чыкыгъан эди. Эндиге дери къулагъына ёз тоюну тауушундан башха таууш эшитилмегенликге, энди тышындан келген жыр тауушла, дауурла, Жалдузну эсине, бюгюн къырал байрамы барлыгъын тюшюрюп, орамгъа къаратхан эдиле. Орам бла: кими - ёрге, кими - энишге, кими - къонакъгъа, кими - къонакъдан, элни уллусу, гитчеси да, гумулжукла къозгъалгъанча къозгъалып, бара эдиле. Андан-мындан орус къобуз тауушла эшитиле, баргъанланы да "аналары жаш тапханча" къууанып баргъанларына Жалдуз сейир эте, къарай эди. "Бу дунияда адамны излеми аз болгъаны, кёпге тёзюп, азгъа да сабийча къууаннганы ачлыкъ-жаланнгачлыкъ башындан басып тургъанлыкъгъа, ол анга да къарамай, быллай кюн болгъанчыгъын жыйып, къайгъыларын чачар мадарларын этерге кюрешгенлери, кимни да сейирсиндир" - деп, Жалдуз оюмлай эди.

- Ай, быллай кюн оруслугъа жетген а жокъ эди; къууаныр амалы болса, баргъа жокъгъа да къарамай, бир аракъы шеша бла, бир тузланнган нашаны арагъа салып, аны тегерегине тепсеген - жырлагъан, туююшген – жарашхан да этип, зауукълукъ аладан туугъан сунарса дерча Жалдуз орам бла баргъан адамлагъа къарай, эринлери бла ышара тура эди. Сора, акъылы жолну жаны

бла тизилишип баргъан, сараякъ къазлагъа бѣлюнюп, аланы солдатла командирлерини ызындан баргъанча уллу къазны ызындан баргъанларына къарап:

- Былагъа да, адамлагъача, кериуан башчы керекди, ажашмазча аш табарча... - деп, ойлай, сагъышлары эски элге кѣчюп, кѣз аллына къарангы гюрбежини эшиксиз оруну, эри Таусону эрттеден бери тюшонде кѣрмегени, бу элни ичи бла баргъан жолда, ол айтханча, кюнчыкъгъан бла кюнбатханны арасында шынтагы халыча тартылгъаны, Жалдузну санларына бир сейир къарыусузлукъ, аны бла бирге сансызлыкъ жайып тобукъларын ууакъ къалтырауукъгъа алдыргъан эди. Жалдуз, быллай кюннге ушамагъан сагъышларын къыстап:

- Тоба астофируллах, не болгъанды бюгюн манга? - деп, Саният бла Сафиятны къобузлары отоудан эшитилгени къулагъына илинип, теп-сегенлеге къараса мудах сагъышлары чачылыр умут бла, ары тебиреген эди, алай: "Ийнегим суу бойнунда не болуп тургъанына бир къарайым" - деп, бахчасы таба бурулгъан эди. Узакъдан окъуна, ийнегине сууну ары жанына ѳтмей, бу жанында отлай тургъанын кѣрюп, Жалдуз акъ хыярларына да кѣз жетдирип, артха къайтып юйге кирген эди.

Ташчыкъланы тизе келип, ала минчакъла болгъанча, халкъ оюмлада кюнден-кюннге, айдан-айгъа, жылдан да - жылгъа къурашдырыла келип, кюнлени биринде тохташхан оюм болуп къаладыла. Таулу халкъны тюз ниетлиги, иш кѣллюлюгю, жашау къыйынлыкълагъа чыдамлылыгъы, къалгъан халкълагъа энди белгили болуп, атын иги халкъгъа чыгъара эдиле. Жалдузну юйюнде бара тургъан тою, Саният бла Сафиятны зынгырдауукъ къобузларыны жарыкъ тауушлары, юйден эшитилген эски жырланы, эжиулеге, бирде - тумалана, бирде - аладан чыгъа келгенлери, элчилени жюреклерине ѳтнуп, сейирге къалдыра, таулу халкъны фахмулугъун суратлай эдиле. Къырал байрамны хайырындан, эки кюнню ичинде баргъан той кѣчгюнчюлени даражаларын, деберлерин болмагъанча кѣтюрюп, алагъа къарагъанланы башха кѣз бла къаратхан эдиле. Ол затла Жалдузну жютю

кёзюнден, терен да акъылындан ычхынмай, бюгюн чакъырылмай келген жүрек ауруун унутдура, юсюнден бир уллу ауурлукъ тюшгенча болгъан эди. Эри Таусо ёлген кюнден башлап, бар кыйынлыкъланы ёз бойнуна алып, кёрмегени, сынамагъаны кълалмай, "мени кибикле азмыдыла" деген хаух сёзле бла кеси-кесин жапсарыргъа кюреше, аманны кебинден бюгюнню кюнюне жетип, энди "къаяла кибик, эки жашым къатымда" – ёлсем да - къайгырмайма", деген акъылда тохташхан эди. Уллу жашы Мухамматны стол артында олтургъанын кёре, аны сабыр сёлешгени, бет нюрю, жетижыллыкъ къыяма сынагъанлыкъгъа, бузулмай, атасына, союп къаплагъанча, ушагъаны, Жалдузну кёлюн таула бла тенг эте эди. Алай бла, аны сагъышлары эрине ётюп, кеси жокъ болгъанлыкъгъа, быллай жашлары кълалгъанына, аны насыплыгъа санап, жүреги рахатланган эди.

XV

Элде, районда, ол угъай эсенг шахарда да, сёзю къаты жүрюген Толомуш, Магометни тутмакъда олтуруп чыкъгъанына да къарамай, элде болгъан малны аны къолуна берип, къуйрукъ булгъаргъа кюрешгенлени, къуйрукъларын кыстырып, кынкъ этдирмей, ишлеме кёйгъан эди. Энди Магомет, кечеси-кюню ат бойнунда, жетмеген жерлери кълалмай, Толомушну сокъурандырмазча, ишлей эди. Ал кезиуледе, анны кълаллыгъын билмегенле, бирде - сынай, бирде – къаза кюрешгенликге, Магомет сёлешгенде - сабырлыгъы, тамата кичини да айыра билгени, ишге жетгенде уа - отлугъу, суйгенни суймегенни да араларында тийиншли жер алдырып, алаамат ишчи болгъанына бир тюрлю ишекликге жер кёймагъан эдиле. Шимал боранлагъа, сууукълагъа юйренген Магомет, мындагъы кышны "тюкге" санамай, узакъ кёшлагъа ёте, жылкычыланы, кёйчуланы кереклерин тапдыра, биргелерине кълалып, оюмларын сурай "тюзге - тюз, - терсге - терс" дей, керекли сёз таба тюз да оноу эте, кысха заманны ичинде атын иги бла айтдырып, колхозчуланы арасында кесин алаамат ишчиге, чынтты да кишиге санатхан эди. Кертиси бла да алай эди: мал орунланы -

тазалыкъда тутдурса, бузоулу ийнеклени орунларын жылы этерча, табылмагъан агъачны табып, андан къангала этдирип аланы жеписин урдурса, мал аш бола тургъанлай, жаз башына эркин чыгъарыны къайгъысын этсе, малчыланы юйдегилерини кѣмюр къайгъыларын районнга барып тындырып, хазыр кѣмюрлерин юйлерине тапдырса, не уа жангы къуралгъан сабий садлагъа, аш юйге эт болуп турурча амалны къурутмай турса, ким да не айтырыкъ эди?

Атасы къайтханлы, Азамат да, школда алайсыз да иги окъугъанлыкъ-гъа, дерслери бошалгъанлай, юйюне чапханлай келип, ауузланып, май бла байламлы ишлерин тындырып, дерслерин кѣлжонден билгенча билип, ингир сайын, Олимпиадагъа хазырланыргъа репетицияларына жюриюй эди. Хорну таматасы, Азаматны жырлагъанына бюсюреп, аны бла энчи да кюрешип, тынгыларыкъла бир тюрлю шарайып тапмазча этерге, юйрете эди. Ал кезиуледе уялгъандан буюгъуучу Азамат, энди бир жырлап башласа, аны ауазыны ариулугъу, кючлюлюгю орамгъа ишда эшитилип озгъанланы тохтатып, алагъа къулакъ салдырыучу эди. Бир-бирле уа, сейир этип, келип, терезеден, "бу жырлагъан ким болур?" деп, къараучу эдиле, Азаматны, "Олимпиадагъа жырларгъа барсам, юсюме не кийерме деген соруун билгенча, шахаргъа темир керекле алыргъа жюриюучю Малик, анга ариу къара костюмчукъ да, акъ кѣлек да, аны бла къалмай, чурукъла да алып келген эди. Ёмюрюнде аллай кийим киймеген Азамат, аланы кийип, кюзгю аллындан кетмей, кесине келинни кюлдюриюучю эди. Келин бла аралары асыры игиден, Азамат аны кюлгенине ёпкелемей, аны бла бирге кюлюп, кийимлени тешип аланы тап салыргъа анга бериучю эди. Юйдегилени насыпларына, келин ишге жюриюмегенликге, юйдеги ишлеге, Жалдузну къолун тийирмей, ашмы дейсе, быстыр жуугъанмы дейсе, ол этмеген иш жокъ эди. Бир сѣз бла айтханда юйдегилени "ох!" этдирген эди. Аны кѣргенни акъылына "Я Аллах мынга кѣз тиймесин!" дегенден башха зат келмезча эди, Жалдузну юйне келген келини, анча жылны ичинде жумуш къайгъыладан башы къутулалмаучу Жалдуз, энди жумушсуз къалгъанлы,

кесин къартлыкъгъа хорлатханча кёрюне эди. Кесине иш табалмай, минчакъларын санай, арбазгъа чыгъа, бирде, эсине тюшсе - хоншу элге ётюп, кёрлюклерин кёрюп къайта, къартайгъан санларыны желлери тутса - юйден чыкъмай, жашауун бардыра эди. Арт кезиуледе тюшюнде, эри Таусону алгъындан эсе кыстаууракъ кёре, аны неге жоралагъанын кишиге билдирмей, мудахдан мудах бола бара эди. Келини аны алайлыгъын кёре, этер амал тапмай, Маликге айтхан эди, алай ол аны сёзлерине уллу магъана бермей, анасыны ачыкъ аурумагъанын кёре, ёмюрю анасы бла ётерик сунуп къойгъан эди. Келинчигини къайгъысын кёрген Жалдуз, аны жүрек халаллыгъына уллу багъа биче: "Къартлыгъымда, Аллах манга жан аурутуп, заманында бермеген кызыны, келтирип къолума энди берип къойду кёрейем, минг шукур, санга Уллу Аллах", - деп, анга ыразылыгъын жашыралмай эди. Уллу келинине айтыуу жокъ эди да жокъ эди, жашау сынамладан биргесине ётген Ажабийкени кесине угъай, атына окъуна, адам "ых!" - деп, ынчхарын да унарыкъ туююл эди. Бу жангы келген келинчигини алааматлыгъына уа, сейири кетмей, аны бла арасы жууукъдан жууукъ бола, кюнден кюннге, кызы бла туугъан анасыны араларында жүрюучю жүрек жылыу, ачыкълыкъ жүрюп, Жалдузну, "Насыбым тутханды!" - деген акъылда тохташтыргъан эди. Уллу келинини тюрсюню тюрлене башлагъанына Жалдузну кёзю илинип, аны алыкъа къарны эсленмегенликге Жалдуз, гитче келинине алайын ангылатып, аны биргесине фермагъа жүрюй турурча, жол танытхан эди. Ажабийке, Ариуканы биргесине жүрюй башлагъанын кёргенле, анга асыры ыразы болгъандан, жилимукълары кёзлерине чапхан эдиле. Къайгъырыу къайдан келгенин уста билген Ажабийке кечеле бла барып, Жалдузну тёшегине кирип, аны бла къушмушларын бардырыучу эди. Бир кюн Жалдуз уллу жашына, аны да уялтмай "бир чакъдырып кёрюрмю эдим?" - деп, сёзню башлагъанлай, Магомет харх этип кюлюп: "Анам харип, келининг жаш тапса - атына Таусо, кызы тапса уа Жалдуз, аталлыгъыны оноуу ишда, этилип турады!" - деп, отоудан къачып чыкъгъан эди.

- Ай, итден туугъан, мен тура, аны оноуу санга къалай жетер эди,

"крестьяндан туугъан, крестьян - атанг айтычулай, ол келгинчи ары бармагъын" - дегенликге, жашыны айтханы кьулагъына тынгылы илинип жүрегине балча, жауча жагъылгъан. эди. Айхайда, Жалдуз бла Ажабийке, экиси да, кьызчыкъ табылса сую эдиле. Алай "туумагъан айгъа салам бергенлей болмайыкъ" - деген акъыл бла, "ким да туусун туугъан бир этсин" - деп, алайчыгъын артыкъ чертлемей эдиле. Хоншусу Малкъарукъну, кьолдан усталыгъын биле, Жалдуз анга адамгъа эслетмей, таулу бешик ишлеп беририн тилеген эди.

Малкъарукъ анга кимге атап ишлетгенин соргъанда, Жалдуз кюлемсиреп: "Малкъарукъ, ханым - жаным, ол сени ишинг туююлдо, мен аны санга ырысламай айтырыкъ туююлме, бешик - сени бойнунгда, нохта бауу уа - мени. Ыразы эталмасам - артда айтырса.

- Ашыкыгъан жерим жокъду, жазлагъа битдирсенг - тамам болуп кьаллыкъды - деп чыкыгъан эди. Юйюрюне кьошулуу боллугъу, Жалдузгъа ёз ауруун унутдуруп, ол тууарыкъ жаннга керек боллукъ кьумач къай-гъысын эте, кьыстырыкъчыгъын да алып, тюкеннге баргъан эди. Анда болгъан кьумачлагъа къарай, кьолу бла тие, багъаларын сурай, кесине керекни тапмай, хоншу элде тюкеннге барыр умут бла, тюкенден чыгып жол жанында тохтагъан эди. Ары ётерча арба тюшмей, иги кесек да тургъандан сора, суукъсурап, жол бла энишге тебиреген эди.

- Бу хужулукъ жолну жанын сакълагъандан бир кьутулмай кьалды кёре эдим, жарлы башым...Бу жол бушуу хапарла келтиргенча, кьууанч хапар да келтирлик эсе, сен айтханча, э киши, нек келтирмейди эндиге дери? "Эрттеди!" - депми турады? - дей, Жалдуз эри Таусогъа дауун айта эди.

- Ол мынафыкъны да, радио бла ауругъан хапары болмаса, "Аллах-алдысы" бир чыкъмай кьалды, итден туугъан итни! Ол бир иги адам болса - андан бери жүз кере ёлюр эди! - деп, Жалдуз ауузун тюкюрюкден толу этип, ачыулу тюкюрген эди. Кеси аллына сёлеше баргъан Жалдузну сёзюн кьатында тохтагъан арба бёлген эди. Къараса: бир ненча арбаны ичлери да дунганлы кьатынла бла кишиледен толуп, бетлеринде мудахлыкъ

жазылгъанын кѳрген эди. Арбада олтургъанланы бирлери Жалдузгъа:

- Ай, Чонг апа, ѳзюнгдю Къудай сакътысын, Юан къария ѳлдю. Ал менен аранг жакъгаы болгъонун билип айтам, айнанайын – деген эди. Аны эшитгенлей Жалдуз, абери айтмай, арбаланы бирине минип биргелерине тебиреген эди. Жолда бара, Жалдуз Къарт Юанны сагъышын эте, аны ахшылыкълары бири-бири ызындан кѳрмючле болуп кѳз аллына келе, жилимукъларын тѳкдюрген эдиле.

Бийик эди Къарт Юанны адамла арасында даражасы. Къуру дунганлыланы арасында угъай, аны хайырын кѳргенле, уллу адамлыгъы болгъанын билгенле, къалгъан миллетлени араларында да кѳп эдиле. Арбалада олтургъан дунгалыланы башхасын билмеселе да Къарт Юанны, Жалдузну тоюна къалай келгенин билгенлерине, сѳз жокъ эди. Ол себепден, адетге, намысха сакълыкълары, аланы Жалдузну жаны бла бушуу хапарларын айтмай озаргъа къоймагъан эди. Къалай жетгенин да билмей жетген Жалдуз, арба тохтагъанда къалгъанла бла бирге арбазгъа кирген эди. От жанында олтургъан моллаланы к ѳргенлей, Жалдуз: "Амин я Аллах!" - деп, дууа алдыргъан эди эм алагъа баш ургъаны бла салам берип, юйде жилип олтургъан къатынлагъа къошулгъан эди. Олтургъан дунганлы къатынланы асламысы Жалдузну ахшы таныгъанлары себепли, аны кѳргенлей - жилиулары къычырыккъгъа айланган эди. Жалдуз аланы тиллерин билмегенликге, бушууларын ангылап, бир къаршысы ѳлсе жилирыгъыча алагъа къошулуп жилий эди. Бушуу, керти бушуу эсе, кимге да бушууду, миллет айырмайды. Жалдузну керти да бушуу этгенине, жыйьлгъанланы арасында ишекли болгъан жокъ эди. Артыгъыракъ а Жалдузну эки жашы бла уллу келини келип, къайгъыгъа къошулгъанлары, бютюнда...

Ингирикде Жалдуз отоудан арбазгъа чыгып, Юанны жашына къайгъы сѳзюн эм къумачха хазырлап тургъан ахчачыгъын "бир затына жарар" деген мурат бла анга берип, кетерден алгъа, муслиман адет бла дууа алдырып, юйюрю бла сыйлы борчун, къолундан келген чакълы толтуруп, айыпсыз, юйюне къайтхан эди. Жалдузну хазыр ашха да кѳлю бармай келинине:

"Угъай кызым, ашяллыкъ туююлме, баш токъмагъымы жастыкъгъа къалай тийирейим деп келгенме жол узуну. Намазымдан башхагъа кючюм жетерик туююлдю" - деп, ич отоугъа кирген эди. Акъылы бир затны юсюнде тохтамай, бирин кююп бирине кече, Жалдуз терк окъуна абидез алып, намазына тургъан эди. Жалдузну башы ол кюн, тоюнда болгъанча, тегерек айлана, кезлерин мутхуз ау жапханча бола тургъанлыкъгъа, Жалдуз кезлерин жабып, жыгъылама деп къарамай, къуранны сыйлы аятларын Аллахха айта, андан къарт Юанны гюнахсыз жанын, кесин да жаннет ахулусу этерин тилей эди. Жалдузну халаллыгъы, адамлагъа ниети, жүрек тазалыгъы, намазыча таза эдиле. Ол тазалыкъ, ол жүрек жылыу, сакълай болур эди, аны юйюрюн кесин да. Кекде жулдузла жайылгъанча, жайылып эдиле Жалдузла, таулу халкъны арасында. Азаматла, Хусейчикле, Маммачыкъла, Саматчыкъла, Жалдузча къарт аналаны кыйынлары бла сакълана келгендиле жашау кыямада. Бусагъатда Жалдуз, намазын бошап, намазлыгъына олтуруп, бармакълары кеслери аллына минчакъларын санай тургъанлыкъгъа, сагъышлары арыгъан къанатлы учуп барып къоннганча, къабырлагъа, эри Таусону къабыры къатына, къоннган эдиле. Тюшюнде кергенча Жалдузну жабылып тургъан кезлерини аллына, кермючле келе-келип, къачан эсе да бир болгъанча, къачан болгъанын Жалдуз эсеме тюшюреме десе да, бусагъатда тюшюраллыкъ туююл эди, нек дегенде узакъдан, уллудан уллу бола, юсюнде да, ол Жалдуз, жарлы Къудайбергеннге сууаплыкъгъа берген келеги бла кенчеги, белинде - ариу бел бауу, аякъларында башлы чурукъла, кеси да жаланбаш чачы - чыммакъ-акъ, узун сакълалы бла тенг ёсюп, эри Таусону сыфаты келип тохтагъан эди. Эрттеден сакълай эди Жалдуз эрин. Намазлыгъыны юсюнде сын къатып, бармакълары да минчакъ санагъанларын унутуп, кермюч тас болуп къалыр деп, асыры къоркъгъандан солуун тыйып, олтура эди Жалдуз, эрини не айтырын сакълап. Таусону кел бети, мыйыкълары тюбюнден шара тургъанлыкъгъа, уллу къара кезлеринде, мудахлыкъ орналгъаны керюне, Жалдузгъа: "Арыгъанса харип, къатын" - деген эди.

- Арыгъанма жарлы, не этейим... - деп, шыбырдагъан эди Жалдуз. Ол кесин шыбырдагъан суннганлыкъгъа, айтхан сёзлерин бирси отоуда эшитген, туудугъу Азамат келип: "Не дейсе гелля?" - деп, кесин намазлыкъ кыйырына сыйындыргъан эди. Жалдуз, кеси да билмеген тюшонден-тюнюнден уянып, кёзлерин ачханда: эри Таусону бети тургъан жерде, Азаматны акъ мын-акълача, тишлери къарангыда жылтырай ышаргъан бетин, кёрген эди. Жалдуз, туудугъуну тегерек жыягъына къолун тийирип, аны жылыуу къолуна ётюп, ол анга болмагъанча хычыуун тийип, арыгъанын унутдургъан эди. Жалдуз анга сейир этип, туудугъуна: "Бош-бош, аппанга айта турама, ол келгинчи, ары бармагъын" - деген эди. Ёмюрю геллясы бла бир тешекде баргъан Азамат, Жалдузну кечеле бла аппа бла сёлешгенин айтмаса да биле эди. Кесин жукълагъанча этип, азмы тынгылагъанды Азамат геллясыны кечеле бла кеси-кесине шыбырдагъанына.

- Не деди да аппа? - деп, Азамат Жалдузгъа, кесича шыбырдап, соргъан эди.

Не дерикди, жарлы? Ол да манга жан аурутады, харип... - деп, Жалдуз туудугъуну безиремей сёлешгенине онгсуннганын билдире, башын сылагъан эди. Азамат ол кезиуледе Жалдузну аппа бла сёлешгенине, сабийликден ийнаналмагъанлыкъгъа, энди аны алайлыгъына тюрлю ишеклиги жокъ эди. Адам ёлюп, дуниядан кетгенликге, аны жаны адамла бла къалгъаны, ол угъай эсенг, тюшонде келип жууукълашхан палахны, не да къууанчны билдиргени, Азаматха даулашсыз эди. Азамат аны кеси сынап, тюшлерин Жалдузгъа айта, ол да анга аланы неге кёрюннгенин ачыкълай, ангылата, алай бара эди жашаулары. Кир сууда жуууннган - ауруугъа, жилян - аман адамгъа, башы жюлюнюп кёрген - палахха, сакъалы, чачы ариу басхан - ырысхыгъа, чий эт, къан - къаршысы ачыргъа кёрюннгенлерин Азамат, алыкъа азыу тиши чыкъмагъанлыкъгъа, биле эди. Къуранны къарасындан хапары болгъан Жалдуз, туудугъуна Къылфууну, Алхамны, эм аны жылсанына кёре, башха сыйлы аятланы ангылатыргъа кюреше, ёсдюре эди туудугъун. Жалдуз кёрмючюню эм эрини сёзлерини юсюнден сагъышларын бёллоп:

- Тур, жашым, жатар заманынг жетип турады, эрттенликде биягы сен, жукъум келеди дерсе - деп, жеринден тургъан эди. Туудугъуну игини-аманны айырыр заманчыгы жетип, ол неге да кёз жетдире, жыл санына кёре акъылчыгы башына жыйыша башлагъаны аны болмагъанча къуандыра эди. Сюеги алыкъа къатмагъанлыкъга, къолу неге да жарашып, эринчекликден кери, окъууда-оюнда да алчылыкъга итиниуу Жалдузну къуандыра, ол эрттенликде жашына: "Къуш баланы къанатха, атасы анасы тургъузадыла", жаш сен, "иш тапханма" - деп, аны унутургъа керек туююлсе. Иш бир заманда да тауусулмагъанды, анга жетиширсе, жаш уллу болуп барады, анга кёз-къулакъ болургъа керексе, иги жаш кибик. Атанг кесинге къалай этиучюсюн эсинге бир тюшюрчю", - деп кёзюне къарагъан эди.

- Не, ана, жаш кесин тап жюрютмеймиди? - деп соргъан эди Магомет.

- Угъай, хатасы жокъду. "Бил" деп айтама. "Чыбыкълыкъда бюгюл-меген - къазыкълыкъда бюгюлмез" - деп, билмей айтмагъандыла, жашым. Анга бусагъатда, не окъуудан да, атасыны сёзю магъаналыды. Кеси юйдегили болса - сабийлерине, атасындан эшитгенин айтырыкъды, жашау алайды. Энди сен уллу кишисе, атанг - жокъ, мен да - кёпмю турлукъма...

- Алай нек айтаса, ана? Алыкъа сен...

- Къой, балам. Сен да билмей тургъанлай, ёлюп да кетер ананг. Адам ёмюрге дери атасы анасы бламы турады? Иш анда туююлдю. Ёлген ёлгенликге - къалгъан жашау этерге керекди. Юйдегиле санга, "не айтаса да - не этебиз" - деп аузунга къарап турургъа керекдиле. Тамата сен – оноу да сенде болургъа керекди.

- Да алай ушайды да, ана? - деп Магомет анасыны сёзлерине сейирсиннгени билине, соргъан эди. Магометни акъылына анасыны сёзлери, сёлешген хали, осуятха ушагъанча келип, ол анасына иги тюрслеп да къарагъанда, аны бетинде къартлыкъ мудахлыкъны ызларын эслеп, къайгылы болгъан эди, болсада абери айтмай къойгъан эди.

Жалдуз да аны къайгысын жюреги бла сезгенликге, жукъ да айтмай, къолу бла жашыны тобугъунда тургъан къолун бир сылап туруп:

- Жаз башы жетип келеди, бахчаны ариулап, къазып, хайыр этерге керекди. Жартысына - нартюх, кългъанына уа - хыяр, наша, не билейим, картош салынса тап боллукъду.

- Ой, аны уа не айтдыраса, ана, этербиз, Аллах айтса! - деп Магомет жарыккъга айландыргъанлыккъга, жүрегине къайгъы орналып ол отоудан чыгъып баргъан анасыны ызындан къарап, аны шош атлагъанын, иги азгъанын да эслеп, анга жаны болмагъанча ауругъан эди. Анасы бюгюнча бир заманда да сёлешмегенине Магомет энчи магъана бере:

- Тейри бу уа, ишден туююлдю... - деп, терен кюшюнюп, анасыны ызындан арбазгъа чыккъан эди. Анасы бахча кыйырында тохтап, анга къарап тургъанлыккъга, аны бир энчи къайгъысы болгъанын Магомет биле, атлауучладан ары бармай, анасыны туурасындан къарап иги кесек да тургъан эди. Анасыны сагъышларын бёлюрге кёзю кыймай, Магомет арбаздан шош чыгъып, ишине кетген эди. Бар эди Жалдузну энчи къайгъысы. Ол къайгъысыны сагъышын этип чыккъан эди, кече узуну тангына Жалдуз. Ахшам намазын да, туюшюндеча, кёпден бери келмей туруп, эри Таусону жаланбаш, акъ чачы да сакъалына жете ол "къартма" деп къарамай, тойлада жырлай айланган эбизе кишиле болуучудула, алагъа ушап келгени, аны юсюне уа, туудугъу келип, аны сёзюн белгени бош болмагъанын, Жалдузну жүреги билдиргенликге, ала барысы да неге кёрюнгенин келиштиралмай эди.

- Ай, таланган, "арыгъандан" башхасын айтыргъа къоймагъаны сейир туююлмюдю, ол "аман" жашны. Не айтама, деп келген болур эди, кыйынлы? Ийсагъан аны бир билир эди - деп, Жалдуз сагъышларын бёлюп тегерегине сансыз къарагъан эди. Юйдегиле, кими окъууна, кими ишине ашыгъышлы кетип, Жалдуз кеси аллына отоудан отоугъа кире, кесине иш таба, аны тындыра, харкюндюсюн бардыра эди. Ол бош ишчикледен арып кългъанына кеси да сейир этип:

- Къартлыккъга керти да хорлатып тура кёреме, мен жарлы - деп, барып тешегине таянган эди. Башы жастыккъга жетгенлей, ким биледи кече узуну

кьалкый уяна чыкыгъаны болур эди, Жалдуз кесин жукъугъа хорлатхан эди. Къысха эссе да, татлы эди аны жукълагъаны. Жукълай эди Жалдуз, биягы тышюн кёре, алай энди эри, башына "Сталин фуражканы да" кийип жолчукъ бла юсюне келе тура эди. Жалдуз аны кёргенлей, сейирге къалып, соргъан эди:

- Э киши, биягында жаланбаш эдинг, бу башындагы уа, къайдан чыкыды?

- Ай, харип, аны суймеучюнгю уа, къачанда биле эдим, алай биргебизге тургъан эбизе киши, "Таулу тойгъа чакыргъандыла да, ары таулу бёрк кийип барсам игиди," - деп тилеген эди да, анга бергенме бёркюмю, тас этерча киши туююлдо, къайтыр, къайгы этме - деп жууаплагъан эди Таусо. "Охо да, алай а болсун. Ол "аман" жаш сёзюнгю бёлдо да, къайгы этип тура эдим..."

- Арыгъанынги билип келген эдим, къатын. Менсиз ким солутурукъ-ду муну, деп. Келяллыкъ эсенг? - деп, Таусо, Жалдузну сейирге къалдырып, андан сора жукъ да айтмай, бурулуп кетген эди. Жалдуз анга:

- Къайры кетип бараса, э киши? - деп сорама дегенлей, Магометни аякъ тауушлары Жалдузну уятып, ол: Астофиллах, Бисмилляхий, бисмилляхий! - деп жатхан жеринден туруп, жашыны аллына чыкыгъан эди. Тюз кёзю аны бетине жетгенлей, аны бузулуп тургъанын кёрюп, къоркъуулу соргъан эди:

- Оу кюнюм, абери ишми болгъанды, жашым - деп.

Магомет: "Сталин ёлюп къалгъанды, ана..." - деп жууаплагъан эди. Жалдузну юсюнден бир уллу жюк тышгенча болуп, ол жашыны къолун сермеп алып:

- Кертими айтаса, къор къатайым, тутдурчу бери къолунгу! Къурман болсун жаным Аллахха, къабыл этди тилегими, минг шукур санга я Аллах! Къалияр къазып айлансын жаханымде, ол итден туугъан ит! - деп, Жалдуз къууанганын жашырмай, кёл кенгдире эди. Магомет къолун сыйырып, юйден чыгып, бахча жаны бла суу таба тебиреген эди. Тёшге жетгенлей тохтап, жашы Азамат, къайдан эсе да тёнгеретип келтирген жангыз ташха

олтургъан эди. Магомет акъылы бла анасыны къууанчына сёз тапмагъанлыкъгъа, жүреги кыйналып, кеси да къалай эссе да, экили болуп, олтура эди. Бир жанындан урушну от жоллары, кесини солдатланы алларында: "За Родину! За Сталина!" - деп, атакагъа баргъаны, бирси жанындан - акъылы Шималгъа элттип, кеси анда битлеге аш болуп тургъаны, халкъны мында мухажирликни ачы бушуун толусунлай чекгени, Магометни бир акъылгъа тохташдыралмай, башын сагъышха къалдырып, къайдагъысын унутдура эди, Болсада, "бусагъатда менича олтургъанла кёпдюле" - деген акъыл аны эсине келип, ол анасы жанлы боладан бола, башлагъан эди, алай уруш аулагъында къалгъан тенглерини сыфатлары, суратлача бири-бири ызындан келе, абери айтмагъанлыкъгъа, аланы сурамлы къарамлары Магометни аллында уллу магъаналы сорууну салгъанча эдиле. Ол соруугъа жууап берген бош иш туююл эди, ол себепден Магомет, ол сорууга жууабын тапхынчы, олтургъан жеринден кымылдамазы, кесине шарт эди. Акъылында бара тургъан даулашы кюч алып, энди аны тауушун кеси эшитгенликге, аны селейтмей къолун да булгъатып, дауун айтхан эди:

- Мен урушда къанымы-жанымы аямай, къазауат эте тургъан чакъда, мени юйдегими кёз-къулакъ болур орунуна, жер этегине келтирип нек атаргъа керекдиле? Халкъым, ачдан-жаланнгачдан нек кырылыргъа керекди? Ол тюзсюзлюк кырал таматасына эндиге дери белгили болмаймы турады? Белгили эсе уа халны нек тюрлендирмейди Ким берир манга ол соруулагъа жууап?! Огъесе менден сора жууаплы табылмаймы къалды? Керти айтады анам... Магомет бир такъыйкъагъа тохтап, тегерегине къарагъан эди: тегерекде кымылдап жан жокъ эди. Ол, жеринден суху туруп, юйю таба тебиреген эди. Магомет арбазына кирирге, къабакъ эшигини аллына къуугъун келип, халкъны правлен аллына жыйгъанларын айтып, кетген эди.

- Айтырыкъдыла, нек айтмайдыла ариу сёзлени, аны хайырын кёргенле? Айтсынла, ол аланы бойнундагъы борчларьды. Мен а - халкъымча..." деп, арбаздан чыгып правлен таба тебиреген эди. Элни ичи бла бара, Магомет адамланы бетлерине къарай, кимини - жунчугъанын,

кимини жилигъанын кёрюп, ичинден, туура кёл кенгдиргенча болмай, анга жууукъ болгъанын сезе бара эди. Ол да правленнге жетер жетмез, ызындан хоншусу Малкъарукъ жетип:

- Ёлгенни ызындан, аман айтхан гюнахды – дегенни, атамдан эшитген эдим, Магомет, алай бюгюн аны сёзюне бойсунмагъанымы ол манга кечер деп, умут этеме. Бизни жүреклерибизни къалай кюйдюрген эселе да, жаханым отунда, ол Сталинни, алай кюйдюрсюнле, я мени Аллахым!" - деп Малкъарукъ Магометге къарагъан эди. Магомет анга не - "хо", не - "угъай" демей, кесин биягъы, не ары, не бери аудуралмай, жыйылып тургъан халкъны арасына кирген эди. Къайгъыш жыйылыугъа хазырланыу бара, правленден столну чыгъарып, юсюн къызыл къумач бла жаба, ол къызыл къумачны къыйырларына къара къумач да кёкленип, райондан келген экеулен бла колхозну таматарлары Толомуш бла парторг Садыкъ, бетлеринде да керти бушуулары жазылып, ёз буюкыгъанларын да эслемей тура эдиле. Магометге аланы аллына барыргъа тийишлилиги белгили эди, алай ол адамла арасында тас болургъа суююп, тас болалмазлыгъын да ангылай тургъанлай, жеринден тебалмай тура эди. Ол да алай эте, туура амалсызгъа къалгъанда, аны алайлыгъын кёрген анасы Жаллуз, аркъасын сылап:

- Къарайма да сен, тюзлюк излей, жети жыл олтуруп келгенинги унута башлагъанса, жашым. Тасхангы билдиргенден, Аллах сакъласын, бар, сени жеринг бюгюн аланы къатындады, сен да колхоз мюлкюню иесича, бир адамса. Хайда, барып келгенлеге да салам бер, иги жаш кибик - деп, аркъасындан акъырын тюртген эди. Магомет аны айтханын эте, адамла арасы бла ётюп, келгенлени алларына барып, саламлашхан-эди. Магометни кёргенлей, Толомуш аны къатына келип:

- Магомет, ана, менин атыма минип, фермагъа тез бар. Андагъылар бир деме даярдасынла. Буларгъа аукъат къылыш керек, тюшюндюмбю? - деген эди.

- Тюшюндюм, Толомуш - деп, Магомет аны тагъылып тургъан атына минип, алайдан, ичинден къууана, кетген эди. Жолда бара Магомет,

Толомушну, анга иш тапханыны сагъышын эте келгенде, ол бош болмагъанын ангылап, жүрегинден Толомушха ыразы болгъан эди. Ангылай эди Толомуш Магометни экили болгъанын, аны терслерча, сёз бла жарасына къатылырча, умуту болмай, къалай бла да Магометге болушур онг излеген эди. Ала бир бирни таныгъанлы, артыгъырагъ а бирге ишлеп башлагъанлы, аралары татлыдан татлы бола, халаллыкъдан, тенгликден башха зат жүрюмей эди, Сёзсюз бу иште, Иван Кондратьевични хайыры уллу эди. Была экиси кеслери да билмей тургъанлай, жашауларыны ахырын сакълагъанча, татлы шүхлукъ келип, жүреклерине орналгъанына къууанганнан тышында, анга сейирлери бир къурумай, жашаулары бара эди. Бүгюн да Толомуш, тенгини экили болгъанын алгъындан окъуна билип, райондан келгенлени, къайда да кёзлери илинмесин деген акъыл бла фермагъа жиберген эди. Магомет фермагъа жетерге - аш хаппа-хазыр болуп тура эди. Сейир этип, аш этер буйрукъну ким бергенин соргъанда, къатынла, Толомуш эрттенликде эртте келип, кеси айтып кетгенин айтхан эдиле. Толомушну акъылын ангылап, Магомет анга жүрегинден ыразы болгъан эди. Толомуш Магометни фермагъа жибере тургъанын, адамла арасындан кёрюп тургъан Жалдуз, алайда окъуна ангылап, Толомушну кесине, юйдегисине да, Аллахдан бир уллу ахшылыкъ этерин тилеген эди. Бушуулу митинг бошалып, адамла чачылышып башлагъанлай, Жалдузда ёз сагъышын эте, ичинден кёл кенгдиргенликге, сагъышлары мудах эдиле. Жалдузну акъылында:

- Не залимле да, уллу Аллахны оноундадыла, хар инсанны къадары - мангылайында жазылыпды деп, билмей айтмагъандыла бизден акъыллыла - деген сагъыш айлана эди. Аны сагъышын, кесин да элгендирип, жол жанында къанатларын да кенге жайып, къычырыкълары да тегерекни алып, сараякъ къазла эдиле.

- Да была, жарлы Юанны къазлары ушайдыла да? - деп, Жалдуз, сейир этип, аланы жол бла энишге, эллери таба айландырыр умут бла, къолларын кенге жайып, къазла таба тебиреген эди. Къазла аны акъылын ангылагъанча, жол бла энишге тебиреп, къанатларын къыстаудан-къыстау къагъа, чаба

барып, жерден айырылып, бийик учмагъанлыкъгъа, юйлери таба учуп кетген эдиле.

- Сени жауунгу, малы-мюлкю, иесиз кьалсын... Иелери дуниядан кетгенли, была да кийик болуп кьалгъандыла да, жарлы - деп, Жалдуз аны сагъышын эте, ашыкъмай, юйюне келген эди.

- Сталинни ёлгени бла байламлы, жангы кьырал башчысы салынырыкъ эсе, тюрлениуле да боллукъ болурла, таланган - деп, мыйысыны теренинде, эрттеден бери бугъунуп тургъанча, ахшы умуту кесин: Ийсагъан, бизни башыбызгъа эркин этсе эдиле", - деп, билдирген эди Жалдуз аллай оноу алыкъа этилмезин билгенча, ол сагъышын тунчукъдуруп, арбазына кирген эди. Санларыны жели, тутмай тургъанына эс буруп, Жалдуз тамбла иги кюн боллугъуна ишеклиги болмай, халжарына кирип, мюйюшге жыйылып тургъан жугъар-чагасын тышына чыгъарып сабына-бурнуна къарай, тамблагъа хазырлай башлагъан эди. Магомет айтханыча бахчаны ариу сюрдюрюп, ол угъай эсенг, тырнауучну да тартдырып, урлукъ атаргъа хазыр этип берген эди. Кьырал Сталинни бушуун этип бошاپ, этиллик ишлери этиле, жашауун бардыра эди. Жаз башы жетип, элни халкъы, колхоз ишледен кьалгъан заманчыкъларын зыраф этмей, ёз бахчаларын, кими - кьаза, кими - урлукъ ата, бирсилери – мал ашчыкъларын кырдык ёсюп, мал отларча заманына дери, къалай болдурайым? - деген къайгъыларын эте, жашай эди.

Эрттенликде эртте, Жалдуз уллу жашындан кьалгъанланы, бахчагъа "сюрюп", хар бирини кьолуна бир сауут, урлукъ, башха керекле тутдуруп, бахчаны бир жартысына картоф, тегерегине нартюхден, тышында кьудору, ал жанына - акъ хыярларын, тёреклерине жетер жерчикге сохан-чибижи, жыгыра баш салдыргъан эди. Юйюрюню арыгъанын кёре, Жалдуз хар бирине энчи ариу сёз табып айта, кюз артында бахчалары келтирлик хайырны алагъа санай, аны бла таукеллендире, кеси - бойнундан бир уллу жюк тюшгенча болуп, ахшам намазына хазырлана башлагъан эди. Кюнню узуну, кьалгъанла бла тенг ишлеген Жалдуз, энди абдез ала, арыгъанын сезип, кьоллары, бутлары кьалтырай тургъанлыкъгъа, ол кьумгъанындан суу кьуя, кесин,

тазалай, намазына хазырлай эди. Къоллары юйреннген итлерин эте тургъанлыкъгъа, Жалдузну акъылы эри Таусода, кѳрген тюшоню сейир толгъанында эди. Тюшон жангыдан эсине тюшоре, жик-жиги бла сюзе, аны тюз кѳрюннгенине сейир эте, эрини: "Арыгъанса, харип, къатын", - деген сѳзлерине жетгенлей тохтап:

- Мени чакъыра иш а, келген болурму эди, харип? Мен кесим да билмей, заманым жетиб а, не тура болурма? - деп, Жалдуз, ѳз сорууна да жууап бермей, ич отоугъа кирген эди. Къыйын эди, Жалдузну кеси аллына чыгып къалгъан сору. Анга, бош сансыздан, жууап берип къоярыкъла да болурла, алай Жалдуз а, намаз сѳзлерин шыбырдай тургъанлыкъгъа, сорууну керти магъанасы, ѳлюм бла дуния жарыкълыгъы болгъанын биле, аладан бирин сайларгъа керек болгъаны, аны намазын бѳлдюрген эди.

- Тоба, астофируллах! Тоба, тоба! ЯАллах сен кеч Къаллайла эте турама? Астофируллах! Мен ѳллюк... - дегенлей, Жалдузну тобукълары къалтырап, тутмай, ол намазлыгъына чѳкген эди. Кюндюз, сабийлеге эришип ишлегени, энди кесин билдире, аны юсюне ѳмюрюнде ол сынамагъан ауурлукъ, санларына жайылып, байлап къойгъанча, тѳрт санын ахырда къымылдатмай къойгъан эди.

- Ёлгенден ары - тѳшегинде ѳлген иги кѳре эдим... - дегенден башха зат айталмай, Жалдузну эси аугъан эди.

Эсин жыйып къарагъанда - кесин тешегинде жатып, юйдегиси да - юсюне сюелип тургъанларын кѳрген эди.

Уллу келини Ажабийке, Жалдуз кѳзлерин ачып эси къайтханын кѳргенлей:

- Ахыбызны ала эдинг да, ана - деп, аны къолун сылагъан эди.

Жалдуз аланы барысына да къарай келип, кѳзлери уллу жашында тохтагъан эдиле:

- Была барысы да санга аманат, сен Аллахха аманат, жашым. Магомет аны таукеллендирип халда:

- Айтма алай, ана, биягъында былагъа уруша тура эдим, "нек

ишлетгенсиз аны?" - деп.

Жалдуз аны айтханына эринлери бла ышарып:

- Кёзлерим быладан тоймай кьалды кёре эдим? - деген саггышына, сейир этген эди. Кёзлерин аладан алалмай, Жалдузну алагъа нек эссе да, жаны ауруп ол:

- Къайгъы этмегиз, кюндюз арыгъаным борбайсыз этмеген эсе, башха ауругъаным жокъду. Суусапдан ёлеме келин, бир уртлар затынг бар эсе...

- Акъсуу этип берейим, ана? - деп, гитче келини аш юйге ашыггышлы кетген эди.

- Болсун, акъ суу окъуна... Малкъар сууундан, бир уртлап ёлген, иги кёре эдим... - деп, Жалдуз алагъа эшитдирмей, шыбырдагъан эди.

- Не дединг гелля? - деп, шыбырдагъанына юйреннген туудугъу, аны ундурукъ аллына тобукъланнган эди. Жалдуз туудугъуна къарап:

- Малкъар сууундан ичсенг мени эсинге тюшюрюп иче турурса, балам... - деп, Жалдуз, келини келтирген акъ суудан, бир эки-юч уртлам этип, эринлерин аякъдан айыргъанлыкъгъа, суусабы къанмай, къандырырча ичерге кючю жетмей, башын жастыгъына салгъан эди. Ичин кюйдюрюп келген сезим, бирде сууукъгъа айланып, санларына жайыла, эси кете-къаита, Жалдуз тюшондеча, кесини жаш заманын кёре, арбаздан анасына билдирмей, жибек ийип тургъан нартюхлени ичине, анда аны сакълап тургъан Таусо бла сёзлерин тауусургъа баргъанча, анга тюбегенлей ол, Жалдузну суусап болгъанын билип: «Кел, кызы, Къара шауданны сууу «зем-зем сууча, суусабынгы къандырыр» - деп, жилин жырмиз нартюхле ичи бла, Жалдузгъа жол ача, бахчаны теренине, киреден кире бара эди. Жалдузгъа аны айтханы, этгени да, болмагъанча хычыуун тие, ол кесин насыплыгъа санай, Таусогъа:

- Къарачы, Таусо, бизни нартюхлерибиз кьош-кьош битип, къалай эркин жибек ийип турадыла! - деген эди. Геллясыны жастыкъ кыйырына илинип тургъан туудугъу Азамат, анга:

- Не дейсе геля? - деп, соргъан эди. Жалдузну, узакъгъа кетип тургъан

эси кьайтып, ол кёзлерин ачып, туудугъуна къарагъан эди. Санлары кымылдамагъанлыкъгъа, ол къургъакъ эринлери бла: "Насыбынг тутуп, Малкъаргъа кьайтсанг, Къара шауданны сууундан мени ючюн да бир ич, балам..." - деп, андан ары тили айланмай кьалгъан эди. Юсюне басынып тургъан сабийлерине, Жалдузну ол сёзлери ахыр сёзлери болуп, юйюн ачы жияугъа алдыргъан эдиле. Жалдузну, таулу адет бла, жаназысына да жыйырмадан артыкъ киши туруп, Таусо асыралгъан бусурман кьабырлада, бастыргъан эдиле. Аны таныгъан, эки элни да адамлары, керти бушуу эте, сыйлы атын ариу сёз бла эсгере, таныгъанны-танымагъанны да, кеслерине кьаратхан эдиле. Кертиси бла да сейир эди - бир таулу кьарт кьатын, кесин анча адамгъа танытып, ызындан жылятханы. Жияй эдиле Жалдузну юйюнде, эки келини бла тенг, эки элни да кьатыны, кими дунганлы, кими кьыргъызылы болгъанына да къарамай, эте эдиле жарлы Жалдузну сыйытын ёз тиллеринде керти бушу, миллет айырмагъанын чертлей, шагъатлай. Жалдузну ёлгенин эшитип, кьабырлагъа келген жарты акъыллы Къудайберген, адамладан кенгде, тобукъларын туюе:

- Эмне кылам мен, эмне кылам Чонг апаны Къудай алып кетди, ким бере магъа кейнектерди Мына - етуктерим жокъ! Эмне кылам мен, Къудай, ай, эмне кылам? - деп жиягъаны, чыдамлы кишилени да жиямукъларын, кёзлерине чапдыргъан эди. Жиягъандан арып шошайгъан Азамат, Къудайбергенни жиягъанын кёргенлей, аны Жалдуз сау заманда Манасны хапарларын жырлап айтыгъусу эсине тюшюп, жиямукъларын тыялмай, биягъы жияп башлагъан эди, алай атасыны кичи къарындашы Малик, Азаматха кёзлери бла белги берип, жиямазын ангылатхан эди. Азамат Маликни берген белгисин ангылагъанлыкъгъа, жиярыгъын тыялмай, алайдан, кьабырла ичи бла бир жанына кетген эди. Ол кеси да билмей, аякълары, кеслери аллына аны аппасыны кьабыры кьатына, келтирген эдиле. Гитче заманында аберицен кьоркъса, аппасыны артына бугъуучусуча, ол бусагъатда, адамладан, аппасыны сын ташыны артына бугъуп, жияй эди. Тюрлю-гюрлю кёрмючле кёз аллына келе, жиягъаны шошая, Азамат эси

ауаргъа жетип, сын ташха аркъасын тиреп олтургъан эди. Аны эсине сабий заманы келип, ол кесин, юсюнде - чубур тончугъу, аякъларында эски чабырчыкълары, жол жанында, сары нартюх къаурагъа минип, атасын сакълаучу заманын кёре, ол кёрмюч, Азаматха жилигъанын унутдуруп, сейирсингенден жилимукъладан толу кёзлерин къакъдырмай кесине къаратхан эди. Чубуртон сабийлигини кетип баргъанына къарай, аны кете барып, жерден айырылгъанына эм узакъдан Азаматха мудах къарап, учуп баргъаны, анга къайдагъысын: унутдургъан эдиле. Кёрмюч тас болуп, Азамат эсин жыйып тегерегине къарагъанда, къабырладан кетип баргъан кишилени аркъаларын кёрген эди. Олтургъан жеринден туруп, Азамат геллясыны къабырыны къатына баргъан эди. Келгенлени къайгъы сёзлеринде "Ёлген ёлгенликге - къалгъан жашау этерге керекди" дегенлери акъылына келип, аланы магъанасына иги да киралмай, геллясыз мындан ары жашауун къалай бардырыгъын билмей, Азамат агъач сыннга къолун бир тийирип, къабырладан чыгъып кетген эди.

Хар атламы геллясы бла озгъан Азамат, ансыз къалгъанлы, эшикде-юйде да кесине жер тапмай адамгъа абери айтмагъанлыкъгъа, аны тансыкълагъандан бошамай, жашай эди. Ингир сайын тёшегине кире, геллясындан анга ёмюрлюк аманатха къалгъан, "къылфуу" бла "Алхамны", кесича шыбырдай, сабийлиги аны къойнунда ётгенин энди эсине тюшюре, бирде кёлю толуп жилий, артдан-артха жилигъанын да къоюп, ансыз къалгъанына, бойсуннган эди. Мухаммат, анасы сау заманда кесине айтханча, Ажабийке тапхан кызчыкъгъа, Жалдуз атап, анасыны аты аууздан кетмезча, этген эди. Аны юсюне уа, гитче келин тапхан жашчыкъгъа, аталары Таусону аты аталып, Жалдузну къарасы болмаса, ачыкъ къууанч этилирча эди. Малкъарукъ айтханыча, къарап турсанг - кёзюнгю алалмазча, жараулу таулу бешик ишлеп, келтирген эди. Бешик, эгизлеге ишленгенча ишленгени себепли, эки сабий да бешикге эркин сыйынып келинлени жунчутмай, Малкъарукъгъа кюн сайын, жүрек ыразылыкъларын, Аллахха тилеклеринде айта эдиле. Юйлерине къошулуу, бир жанындан къууанч

болгъанлыкъгъа, Азаматха, санап саны болмай, жангы жумушла чыгъара эди. Уллула ишден бошамай, эрттенликде бир кетселе, ахшам кёз байлагъынчы юйге жыйышмай, битеу юй жумушла Азаматны бойнуна тюшюп, сабийлигин унутдуруп сюеги къата башлагъанчагъа ушай эди. Энди ол, юйдегилени окъуна сейирсиндирирча, узун - бойлу кенг жауурунлу, мыйыкъчыкълары, баш эринин баса башлагъан жаш болгъан эди. Азаматны сабийлиги ачлыкъда, жалангачлыкъда ётген элде, аны кесине тартырча, неда ол, тансыкълап жокъларча, анда адам къалмагъан эди. Жаныча кёрген устазы, Наталья Терентьевна, шахаргъа кёчюп кетгенли, эки жылдан артыкъ болады. Иван Кондратьевични башха ишге, районнга кёчюрюп, Даниял бла Сайралары анда эдиле. Азамат, аппасына, геллясына сууаплыкъгъа, бирде жарлы Къудайбергеннге барып аберичикле узатыучу эди да, энди ол да, жуукълары бла бирге Таласха кёчюп, жокъ эди. Иван Кондратьевични орунуна биягъы Арлини салгъанлы, Азрет юйдегиси бла, Азаматлары тургъан элде, уллу болмагъанлыкъгъа, юйчюк алып, жашай эдиле, ол себепден Лейланы кёреме десе, школда кёргенинден тоймай, юйлерини арасы бир кычырым да жокъ эди, аны юсюне Лейла кеси да, къагъанакълагъа къарар сылтау бла, кеслерини юйлеринден эсе Азаматланы юйлеринде кёбюрэкъ тура эди. Жашау тюрлене баргъанча, аланы аралары да тюрлене, энди ала алгъынча "тюйюшмей-жыртышмай", къарагъанлай бир бирни ангылап, адамла къатында селешселе да, башхалагъа эшитдирмей, школда да, чаукала арасында эки къанкъазгъа ушай эдиле. Алача, халкъны жангы битимине, аналарыны сютю бла синнген ёхтемлик, азатлыкъгъа итиниу, энди кесин билдире, ала тюшлеринде, туугъан жерлерини тауларын сууларын, ата-бабалары къалагъан хуналы юйлерин, кыстау-кыстау кёре, мында сынагъан зарауатлыкъны, аман тюшлерине санай, ахшы умутлары бла жашай эдиле, тамбылагъы кюнлерини тюрленирин сакълай. Халкъ тенгизде бораннга тюшген кемени адамлары, андан Аллахны ахшылыгъы бла къутулуп, сауун-шауун санагъанча, кёчгюнчюле, бир талай жылны ичинде, къаршыларыныны кими къайда атылгъанын билмей, ахулу-жууугъундан

хапарлары болмай, энди хапар бла кьалмай, алагъа ётюп, кими - кьууанчын кими - бушуун этип, кьайтыр амал таба, башлагъан эдиле. Озгъан жылла, аланы кьыйынлыкълары, таулу халкьгъа сынам болуп чыкьгъан эселе да, халкь ол сынамдан алыкъа толусунлай кьутулмагъанлыкьгъа, кесини атын. иги бла айтдырып, мындагъы халкьланы арасында тийишли жерин алып, жашауун бардыра эди. Кьыргъызлы халкь бла арада жюрюген сууукьлукь, энди жылыгъа айланып, аны бла кьалмай, кьыргъызлы кьатын алгъан, эрге баргъан, татлы юйюрле кьурагъан, кёпден-кёп жюрюй, жашауну тюрленнгенин шагъатлай эдиле. Алай, кьанатлыла жаз башында туугъан жерлерине кьайтханча, халкь жюрегини теренинде туугъан жерине суюмеклигин сакълап, умутун юзмей, ары кьайтыр кюнню сакълай жашай эди, жюрегине салыннган сау болмазлыкь жараланы да дарманлары, туугъан жерлерини тау суулары, хауасы болгъанына, бир тюрлю ишекликлери жокь эди. Азаматны, мухажирлик жашаууну биринчи кюнню эрттенлиги, сараякь кьазланы, башларын кьанат тюплерине букьдуруп, жарты бузлагъан кир кёлчюкню жагъасында тургъанлары бла байланнганы себепли, аланы кёргенлей, жюрегини теренинден кеслери аллына, бар ачыулары кётюрюлюп, кёлюн толтуруп, мында сынагъан тюзсюзлюк, бушуулары эсине тюшюп, ачы жилимукъларын кёзлерине чапдыра эдиле. Ма бюгюн да, кюнчыкьгъан бла кюнбатханны араларында шынтагы халыча тартылгъан жол бла, аппасы бла геллясыны кьабырларын кёрюрге бара, чуууакь кёкде учуп баргъан кийик кьазланы кёрюп, аланы эркин учханларына сукълана, ызларындан кёзлерин жилимукъла баса, кьарап кьалгъан эди.

Нальчик 1995ж.